UDC 93 ; 94(497.6) ISSN 1840-1120

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLA

S A Z N A NJ A
ČASOPIS ZA HISTORIJU 10

SAZNANJA, GOD. 10/2022, STR. 1–302, TUZLA, 2022.

SAZNANJA 10

IZDAVAČ

Udruženje građana „Društvo historičara“ Tuzla

ZA IZDAVAČA

Ddr. sc. Azem Kožar

REDAKCIJA

Dr. sc. Ivan Balta (Osijek)
Akademik Galib Šljivo
Dr. sc. Enes Pelidija
Dr. sc. Nikola Samardžić (Beograd)
Ddr. sc. Azem Kožar
Dr. sc. Salkan Užičanin
Dr. sc. Zećir Ramčilović (Skoplje)
Dr. sc. Edin Mutapčić
Dr. sc. Muhamed Husejnović

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ddr. sc. Azem Kožar

UREDNIK

Dr. sc. Salkan Užičanin

Prema prijedlogu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke broj: 04-15-5560-1/05 od 28.12. 2005. godine časopis *Saznanja* je proizvod na koji se ne plaća porez na promet proizvoda i usluga.

S A D R Ž A J

Predgovor 5
Foreword 7

I. ČLANCI

Ivan BALTA, Složenost valorizacije srednjovjekovnih listina kroz paleografsko-diplomatičku analizu na osnovu koje se djelimično zasniva historija Bosne i Hercegovine 11
Muhamed HUSEJNOVIĆ, *Prilike u Bosni i susjednim zemljama krajem 14. i na samom početku 15. vijeka* 43
Zećir RAMČILOVIĆ, *Odnosi između stanovništva Bosne i Hercegovine i Sjeverne Makedonije - predosmanski i osmanski period – do Velike istočne krize 1875. godine* 59
Nikola SAMARDŽIĆ, *Galib Šljivo: Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Kriza osmanskog poretka i osnove austrijskog uticaja* 79
Galib ŠLJIVO, *Sporenja Austrije i Osmanskog carstva oko bosanskih enklava na Jadransko more u prvoj polovini 19. stoljeća* . 91
Zenita FAZLIĆ-JAGANJAC, *Uticaj osmanskog agrarnog zakonodavstva na privredne prilike u Bosanskom ejaletu (vilajetu) u drugoj polovini 19. stoljeća* 129
Azem KOŽAR, *Stanovništvo Kotara Tuzla u vrijeme austrougarske uprave* 147
Omer HAMZIĆ, *Neke karakteristike poljoprivredne proizvodnje u Bosni i Hercegovini tridesetih godina 20. stoljeća, slučaj Gračaničkog sreza* 177
Salkan UŽIČANIN, *Šljivarstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918–1941*) 197
Šefik ČIMPO, *Evropska unija – Zapadni Balkan, retroperspektive i perspektive* 227
Enes KUJUNDŽIĆ, *Uticaj COVID pandemije na stanje nauke u Bosni i Hercegovini* 247

II. PRIKAZI

Amir DŽINIĆ, Historijska traganja, br. 20, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 492 str. 259
Dženita SARAČ RUJANAC, Prilozi br. 50, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2021, 330 str. 264
Nijaz BRBUTOVIĆ, Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta*, Društvo historičara Tuzla, Akademija društveno-humanističkih nauka, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2021, 289 str. 270
Azem KOŽAR, „Zbornik radova prof. dr. sc. Božene Vraneš Šoljan“, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2022, 353 str. 275

III. IZ DRUŠTVA

Zapisnik sa Godišnje skupštine Društva historičara (sa prilozima), Tuzla, 2022. 285
Pregled štampanih publikacija i održanih stručnih i naučnih skupova 293
Upute saradnicima..... 297
In memoriam 300

PREDGOVOR

Ove godine „Društvo historičara“ Tuzla ***obilježava dvadeset godina postojanja i rada (2002-2022).*** *U tom vremenskom intervalu ostvarilo je impozantne rezultate: izdalo je dvadesečetiri publikacije (deset brojeva Časopisa za historiju „Saznanja“, sedam Zbornika radova, šest knjiga i jedna izložba), organiziralo dvadesetjedan stručni i naučni skup (tribina, okruglih stolova, savjetovanja, naučnih skupova), izvršilo promociju svojih (i drugih) izdanja i obavilo brojne druge poslove (medijske prezentacije, stručna izlaganja, promocije, aktivnosti za izmjene i dopune nastavnih planova i programa iz historije u osnovnim i srednjim školama i dr.) od značaja za popularizaciju i razvoj historijske struke i nauke, te kulture i tradicije bosanskohercegovačkog društva.*

U ovoj 2022. godini, Društvo je ***realiziralo više sadržaja u sklopu obilježavanja svoga jubileja****, među kojima: pripremu i štampanje novog (desetog) broja časopisa „Saznanja“, pripremu i postavku izložbe „Dvadeset godina Društva historičara Tuzla (2002-2022)“, pripremilo je i održalo dva naučna skupa, izvršilo više promocija i medijskih prezentacija sopstvenih rezultata rada i dr. U pripremi su publikacije u vidu zbornika radova sa dva održana naučna skupa. Na taj način je, i pored prisutnih poteškoća materijalne prirode, ostvaren kontinuitet u radu i ispunjena obaveza prema članstvu, stručnoj i široj javnosti.*

Ovaj ***deseti*** *broj* ***Časopisa*** *sadrži* ***jedanaest članaka*** *(prvo poglavlje****)*** *i* ***četiri prikaza (****drugo poglavlje), te više sadržaja* ***iz rada Društva*** *(treće poglavlje). Razumljivo, prvo poglavlje bez sumnje ima najveći značaj i težinu, ali su od velikog značaja i sadržaji iz drugog i trećeg poglavlja, između ostaloga, jer čine jednu cjelinu i potvrđuju dosljedno provođenje i konzinstentnost programske koncepcije u radu Društva.*

Prvo poglavlje ***„Članci“*** *sadrži jedanaest historiografskih priloga, od kojih su osam radovi domaćih (bosanskohercegovačkih) autora, a tri iz inozemstva (Hrvatske, Srbije i Makedonije). Autori priloga su renomirani historičari i kulturolozi: Galib Šljivo, Ivan Balta, Nikola Samardžić, Omer Hamzić, Azem Kožar, Enes Kujundžić, Salkan Užičanin, Zećir Ramčilović, Muhamed Husejnović te dvoje historičara svršenog postdilpomskog studija historije u Tuzli (Šefik Čimpo i Zenita Fazlić Jaganjac). Radovi se uglavnom odnose na područje Bosne i Hercegovine, a neki i na konkrentna pitanja odnosa Bosne i Hercegovine i zemalja regije (Hrvatska, Srbija, Makedonija). Radovi obrađuju pitanja širokog vremenskog razdoblja: od srednjeg vijeka do savremenog doba. Posmatrano s tematskog, prostornog i vremenskog aspekta, objavljeni radovi su vrlo struktuirani i pružaju informacije o širem spektru pitanja po raznim historijskim dimenzijama. Članci su na određen način, originalni, zanimljivi i pregledni, recenzirani i kategorizirani, tako da će, nadati se, privući pažnju i izazvati interesovanje stručne, naučne i šire javnosti.*

Drugo poglavlje donosi četiri prikaza: dva renomirana historiografska časopisa Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu (Prilozi, broj 30, i Historijska traganja, broj 20), jedan se prikaz odnosi na Zbornik radova Božene Vraneš Šoljan, renomirane hrvatske povjesničarke koja je duže vrijeme bila angažirana na postdiplomskom studiju Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, te prikaz jedne studije pod nazivom „Arhivistika u teoriji i praksi", knjiga peta, Tuzla, 2021, autora prof. dr. Azema Kožara. Radi se o ustaljenoj programskoj orjentaciji da se konkretno prikažu i analiziraju rezultati i dometi bar nekih u bliskoj prošlosti objavljenih historiografskih djela i historičara, a što je, razumljivo, od značaja za bosanskohercegovačku historiografiju.

Treće poglavlje ***„Iz Društva"*** *sadrži Zapisnik sa Godišnje skupštine Društva održane 2021. godine, sa prilozima (Poziv sa dnevnim redom, Izvještaj o radu Društva za 2021. i Program rada Društva za 2022. godinu), što je također ustaljeni sadržaj svakog broja Časopisa.*

Pregled objavljenih izdanja Društva i održanih stručnih i naučnih skupova u toku dvadesetogodišnjeg postojanja i rada (24 izdanja i 21 skup) dat je na kraju Časopisa kao poseban prilog. Za saradnike Časopisa objavljene su i Upute za pisanje i dostavu priloga.

Redakcija, *koju čini devet renomiranih historičara iz Bosne i Hercegovine (šest) i inostranstva (tri), mišljenja je da će i ovaj broj Časopisa opravdati očekivanja članstva, čitalaca i šire javnosti. I ovaj broj Časopisa nastao je prije svega zahvaljujući entuzijazmu autora članaka, prikaza i drugih sadržaja, te Redakcije, urednika, prevodioca nekih sadržaja na engleski jezik, lektora i korektora. Njima pripada najveća zahvalnost, ali i svima koji su na bilo koji način doprinijeli izlaženju ovoga jubilarnog (desetoga) broja. Posebne zasluge imaju sufinansijeri, jer bez njihove podrške ovaj broj Časopisa ne bi se mogao objaviti.*

Redakcija očekuje još aktivnije učešće i podršku historičara i drugih naučnika iz sfere društvenih i humanističkih nauka iz Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja, kao i znatno veću finansijsku podršku ovom originalnom i entuzijatskom izdavačkom projektu, prije svega od institucija Grada Tuzle i Tuzlanskog kantona, ali i drugih sudionika i pobornika programske koncepcije Časopisa, među kojima posebno mjesto i značaj imaju institucije i asocijacije koje djeluju na području Federacije Bosne i Hercegovine.

Na kraju osjećamo dužnost obavijestiti članove, kolege, prijatelje, čitaoce i širu javnost, da nas je u jeku priprema ovog jubilarnog broja „Saznanja", zadesio nenadoknadiv gubitak – preminuo je počasni član našeg Društva akademik Galib Šljivo, renomirani bosanskohercegovački historičar.

Redakcija

PREFACE

This year, the "Society of Historians" Tuzla ***celebrates twenty years of existence and work (2002-2022).*** *In that period of time, it achieved impressive results: it published twenty-four publications (ten issues of the Journal for history named "Knowledge", seven Collections of papers, six books and one exhibition), organized twenty-one professional and scientific meetings (tribunes, round tables, consultations, scientific meetings), carried out the promotion of its (and other) editions and carried out numerous other tasks (media presentations, expert presentations, promotions, activities to amend and supplement history curricula in primary and secondary schools, etc.) of importance for popularization and development of historical profession and science, and the culture and traditions of Bosnian society.*

In the year 2022, the Society ***carried out several happenings as part of its jubilee celebration,*** *among which: the preparation and printing of the new (tenth) issue of the magazine "Knowledge", the preparation and display of the exhibition "Twenty Years of the Society of Historians Tuzla (2002-2022)", prepared and held two scientific meetings, carried out several promotions and media presentations of its own work results, etc. Publications in the form of a collection of papers from two held scientific meetings are being prepared. In this way, despite the present difficulties of financial nature, continuity in work was achieved and the obligation towards the membership, professionals and the general public was fulfilled.*

This ***tenth*** *issue of the* ***Journal*** *contains* ***eleven articles*** *(the first chapter) and* ***four reviews*** *(the second chapter), as well as more contents* ***from the Society's work*** *(the third chapter). Understandably, the first chapter is undoubtedly the most important and the most substantial, but the contents of the second and third chapters, among others, are also of great importance, because they form a whole body of work and confirm the unswerving implementation and consistency of the program concept in the work of the Society.*

*The first chapter "**Articles**" contains eleven historiographic contributions, eight of which are the works of local (Bosnia-Herzegovina) authors, and three from abroad (Croatia, Serbia and Macedonia). The authors of the contribution are renowned historians and cultural experts: Galib Šljivo, Ivan Balta, Nikola Samardžić, Omer Hamzić, Azem Kožar, Enes Kujundžić, Salkan Užičanin, Zećir Ramčilović, Muhamed Husejnović and two historians who completed their master's studies in history in Tuzla (Šefik Čimpo and Zenita Fazlić Jaganjac). The papers mainly refer to the area of Bosnia and Herzegovina, and some also to specific issues of relations between Bosnia and Herzegovina and the countries of the region (Croatia, Serbia, Macedonia). The works deal with issues of a wide time period: from the Middle Ages to the modern era. Viewed from the thematic, spatial and temporal aspects, the published works are highly structured and provide information on a wider range of issues along various historical dimensions. The articles are, in a certain way, original, interesting and comprehensive, reviewed and categorized,*

so that, hopefully, they will attract the attention and arouse the interest of the professional, scientific and general public.

The second chapter brings four presentations: two renowned historiographical journals of the Institute of History of the University of Sarajevo ("Attachments", vol. 30, and "Historical searches", vol. 20), one presentation refers to the collection of works of Božena Vraneš Šoljan, a renowned Croatian historian who has been engaged for a long time at the postgraduate study of the Department of History of the Faculty of Philosophy in Tuzla, and the presentation of a study entitled "Archivistics in theory and practice", book five, Tuzla, 2021, authored by Professor Azem Kožar, Ph.D. It is an established program orientation to concretely present and analyze the results and reach of at least some historiographical works and historians published in the recent past, which is, understandably, important for Bosnian historiography.

*The third chapter "**Inside the Society**" contains the Minutes of the Electoral Assembly of the Society held in 2021, with attachments (Invitation with agenda, Report on the Society's work for 2021 and Program of the Society's work for 2022), which is also the standard content of each issue of the Journal.*

An overview of the Society's published editions and held professional and scientific gatherings during its twenty-year existence and work (24 editions and 21 gatherings) is given at the end of the Journal as a special attachment. Instructions for writing and submitting contributions have also been published for the Journal's contributors.

***The editorial board,** which consists of nine renowned historians from Bosnia and Herzegovina (six) and abroad (three), is of the opinion that this issue of the Journal will also justify the expectations of the membership, readers and the general public. And this issue of the Journal was created primarily thanks to the enthusiasm of the authors of articles, reviews and other content, as well as the Editorial Board, editors, translators of some contents into English, language editors and proofreaders. The greatest gratitude belongs to them, but also to everyone who contributed in any way to the publication of this jubilee (tenth) issue. Special merits go to the co-financiers, because without their support this issue of the Journal could not be published.*

The editorial board expects even more active participation and support of historians and other scientists from the field of social sciences and humanities from Bosnia and Herzegovina and surrounding countries, as well as significantly greater financial support for this original and enthusiastic publishing project, primarily from the institutions of the City of Tuzla and the Tuzla Canton, but also other participants and supporters of the Journal's program concept, among which the institutions and associations operating in the territory of the Federation of Bosnia and Herzegovina have a special place and importance.

In the end, we feel the duty to inform members, colleagues, friends, readers and the general public, that in the midst of preparing this jubilee issue of "Knowledge", we suffered an irreparable loss - the honorary member of our Society, Academician Galib Šljivo, a renowned historian from Bosnia and Herzegovina, passed away.

The editorial board

I. ČLANCI

Prof. dr. Ivan BALTA
Republika Hrvatska
E-mail: ivanj.balta@gmail.com

Pregledni rad

SLOŽENOST VALORIZACIJE SREDNJEVJEKOVNIH LISTINA KROZ PALEOGRAFSKO-DIPLOMATIČKU ANALIZU NA OSNOVU KOJE SE DJELIMIČNO ZASNIVA HISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak: *Za razvoj bosanskohercegovačke historiografije posebno je važno istraživanje srednjevjekovne paleografije i diplomatike, posebno njenih latinskih dokumenata (listina), kao svjedočanstva identiteta zemlje i naroda Bosne i Hercegovine kao i historijskog kontinuiteta naroda od srednjeg vijeka. do danas. Uvijek su iznova potrebna tzv. fundamentalna istraživanja historije, posebno temeljena na dokumentima, bez obzira na prethodne autoritete koji su davali svoje prijevode, sudove i mišljenja o njima, a koja se uvijek mogu i trebaju valorizovati s odmakom od prošlih društveno-političkih kretanja, koja su nerijetko neke diplomatičke dokumente veličale kao posebno važne, a neke druge omalovažavale i davale im razna zlonamjerna tumačenja, vjerovatno zbog posebnih potreba vremena i prostora u kojem su živjeli. Odabrane su dvije latinske listine iz Bosne i Hercegovine za paleografsko diplomatičku obradu. Latinska isprava bosanskog bana Tvrtka I. Kotromanića, izdata Dubrovčanima 1355. godine u bosanskom gradu Visokom, upućena je Dubrovačkoj općini kojom su potvrđena sva prava, zaštite i slobode koje su imali za vrijeme Tvrtkovog strica, bana Stjepana II. Naime, Dubrovčani su prethodno od bana Tvrtka tražili da potvrdi sva prava, zaštite i slobode koje su ranije uživali, što je Tvrtko i učinio izdavanjem latinske isprave u kojoj je obećao da im neće biti uskraćena ranija prava. Latinski dokument, za razliku od mnogih drugih, koji su uništeni ili izgubljeni, sačuvan je u izvornom obliku, što omogućava obradu i njegovih vanjskih karakteristika. Prilikom pisanja dokumenta, pisar je veliku pažnju posvetio njegovom estetskom izgledu.*

Dokument je zapečaćen utisnutim, a ne visećim pečatom, što je rijetkost u dokumentima Tvrtka I, jer je Tvrtko koristio utisnuti pečat samo za pisma. Vjerovatno sam Tvrtko ovaj dokument nije smatrao listinom, već pismom, pa se zove „has litteras... tradimus ac dedimus".

Zbog svog kratkog sadržaja, dokument nema mnogo diplomatičkih formula, ali sadrži intitulaciju s devocijom, inskripciju, salutaciju, dispoziciju, koroboraciju i dataciju. Po izgledu i sadržaju isti latinski dokument ne razlikuje se po paleografsko-diplomatičkim formulama tadašnjih srednjoevropskih običaja, rađenih u dvorskim kancelarijama. Skraćenice u latinskoj listini Tvrtka uglavnom su suspenzije, karakteristične za latinske dokumente u Dalmaciji, pa treba zaključiti da je Bosanska latinska kancelarija bila pod utjecajem Dubrovačke kancelarije.

Iz diplomatičke analize latinsko-bosanskih srednjovjekovnih dokumenata vidljivo je da se latinski jezik i pismo tog vremena nisu mnogo razlikovali od tadašnjih srednjoevropskih i italijanskih centara latinske pismenosti, uglavnom u gotici ili dvojezičnom pismu (latinici i bosančici), bilo u koncepciji diplomatičkog protokola, konteksta i protokola, te vrsti i skraćenicama. Najveći broj latinskih srednjevjekovnih bosanskih dokumenata, pored listina bosanskih vladara i velikaša, sačuvan je iz prepiske koju je papski ured imao kod lokalnih crkvenih glavara, u svrhu širenja patarenske sekte „Crkve bosanske“. Kako bi se ukazalo na jedinstvene srednjoevropske diplomatske latinske formule za pisanje latinskih dokumenata, odabrana su i analizirana dva primjerka bosanske provenijencije: latinska isprava bosanskog bana Prijezde iz 1287. godine i latinska isprava bosanskog Stjepana Tvrtka I iz 1355. godine. U ovom prikazu navodi se kako se listina prevodi i navode se zaključci, da je srednjevjekovni bosanski dvorski ured pismenosti bio na istom nivou kao tadašnje druge evropske kancelarije pripadajući istoj civilizaciji, čak šta više ravnopravno tadašnje svjetsko latinsko pismo u Bosni je imalo i drugo pismo bosančicu.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bosanska latinska kancelarija, bosanska historiografija, latinične i bosanične povelje, diplomatička analiza, historijski izvori.*

THE COMPLEXITY OF VALORIZING MEDIEVAL DOCUMENTS THROUGH PALEOGRAPHIC-DIPLOMATIC ANALYSIS ON A BASIS THAT IS PARTIALLY BASED HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

For the development of Bosnian historiography, the research of medieval paleography and diplomacy, especially its Latin documents (charters), is particularly important, as a testimony of the identity of the country and the people of Bosnia and Herzegovina, as well as the historical continuity of the people since the Middle Ages till today. Again and again, the so-called fundamental historical research, especially based on documents, regardless of the previous authorities who gave their translations, judgments and opinions about them, and which can and should always be valorized with a departure from past socio-political movements, which often glorified some diplomatic documents as particularly important, and some others disparaged and gave them various malicious interpretations, probably due to the special needs of the time and space in which they lived. Two Latin charters from Bosnia and Herzegovina were selected for paleographical diplomatic processing. The Latin chart of the Bosnian ban Tvrtko I. Kotromanić, issued to the people of Dubrovnik in 1355 in the Bosnian town of Visoko, was sent to the Dubrovnik municipality confirming all the rights, protections and freedoms they had during the time of Tvrtko's uncle, ban Stjepan II. Namely, the people of Dubrovnik had previously asked Ban Tvrtko to confirm all the rights, protections and freedoms they had previously enjoyed, which Tvrtko did by issuing a Latin document in which he promised that they would not be denied their earlier rights. The Latin document, unlike many others, which have been destroyed or lost, has been preserved in its original form, which allows the processing of its external characteristics as well. When writing the document, the scribe paid great attention to its aesthetic appearance.

The document is sealed with an indented seal, not a hanging seal, which is rare in documents of Tvrtko I, as the Tvrtko only used an indented

seal for letters. Probably Tvrtko himself did not consider this document a charter, but a letter, so it is called "has litteras... tradimus ac dedimus".

Due to its short contents, the document does not have many diplomatic formulas, but it contains an intitulation with a devotion, an inscription, a salutation, a disposition, a corroboration and a date. In terms of appearance and content, the same Latin document does not differ according to the paleographic-diplomatic formulas of the Central European customs of the time, made in court offices. Abbreviations in the Latin charter of Tvrtko are mostly suspensions, characteristic of Latin documents in Dalmatia, so it should be concluded that the Bosnian Latin office was influenced by the Dubrovnik office.

From the diplomatic analysis of Latin-Bosnian medieval documents, it is evident that the Latin language and script of that time did not differ much from the then Central European and Italian centers of Latin literacy, mainly in Gothic or bilingual script (Latin and Bosnian Cyrillic - Bosančica), either in the outset of diplomatic protocol, context and protocol, and type and abbreviations. The largest number of Latin medieval Bosnian documents, in addition to the charters of Bosnian rulers and dignitaries, were preserved from the correspondence that the papal office had with local church leaders, for the purpose of spreading the Bogomil sect "Bosnian Church". In order to point out the unique Central European diplomatic Latin formulas for writing Latin documents, two copies of Bosnian provenance were selected and analyzed: the Latin chart of the Bosnian ban Prijezda from 1287 and the Latin chart of the ban Bosnian Stjepan Tvrtko I from 1355. In this presentation, it is stated how the charter is translated and the conclusions are stated, that the medieval Bosnian court office of literacy was on the same level as other European offices of the time belonging to the same civilization, even more equal to the world Latin script in Bosnia at that time, and also had another alphabet – Bosančica.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Bosnian Latin office, Bosnian historiography, Latin and Bosnian charters, diplomatic analysis, historical sources.*

Za razvoj bosanskohercegovačke historiografije posebno je važno istraživanje srednjevjekovne paleografije i diplomatije, posebno njenih latinskih dokumenata (listina), kao svjedočanstva identiteta zemlje i naroda Bosne i Hercegovine kao i historijskog kontinuiteta naroda od srednjeg vijeka. do danas. Uvijek su iznova potrebna tzv. fundamentalna istraživanja historije, posebno temeljena na dokumentima, bez obzira na prethodne autoritete koji su davali svoje prijevode i sudove, mišljenja o njima, a koja se uvijek mogu i trebaju valorizovati sa odmakom od prošlih društvenopolitičkih kretanja društva, koja su nerijetko neke diplomatičke dokumente veličale kao posebno važne, a neke druge omalovažavale i davale im razna destruktivna mišljenja, naravno možda zbog posebnih potreba vremena i prostora u kojem su živjeli.

Naravno, za valorizaciju historijskih dokumenata potrebno je uvažavati temelje naučne metodologije historiografskog istraživanja, od heuristike, preko eksterne i unutrašnje kritike historijskih dokumenata do apercepcije. Nije dobro čitati i dodavati dokumentima ono što u njima nije napisano pod izgovorom da samo po sebi razumije šta je autor dokumenta htio da kaže, već prevoditi i čitati dokumente onakvima kakvi jesu i šta u njima piše.

To nije nimalo lako, jer su dokumenti nečitki, puni simbola, interpunkcije i skraćenica i često ih je teško dešifrovati. Zato postoje posebni srednjovjekovni stručnjaci (medijavelisti), paleografi, diplomatičari i druge profesije, kako bi timski i zajedno dali svoje mišljenje o dokumentima.

Težak je zadatak u vanjskoj i unutrašnjoj kritici dokumenata razlikovati originale od falsifikata, koji mogu biti kobni u greškama prijevoda i na osnovu kojih mogu proizaći pogrešni historijski zaključci, koji mogu poslužiti samo mitološkoj historiji koja je tako česta u historiji balkanskih naroda, ali i drugih naroda istoka i zapada u svijetu. Za primjere valorizacije bosanskohercegovačkih srednjevjekovnih dokumenata navešćemo samo nekoliko primjera paleografsko-diplomatske obrade dokumenata (arhivskih dokumenata), koji se većinom i danas čuvaju u arhivima van Bosne i Hercegovine. Za te dokumente (listine) na temelju diplomatičko-paleografske obrade ali i obrade hronološke, egdotičke, jezikoslovne i druge analize, može se iznova dati sud o istim srednjovjekovnim listinama koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu, dakako u nastojanju da se kritički i objektivno da

neki sud o istom kao najvažnijim historijskim izvorima koja je temelj za historiografiju i pisanje historije, naroda, zemalja i td. Za te dokumente (listine) na osnovu diplomatičko-paleografske obrade, kao i obrade hronoloških, ekgdotičkih, lingvističkih i drugih analiza, moguće je donijeti novi sud o istim srednjovjekovnim dokumentima koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu, naravno u nastojanju da se kritički i objektivno sudi o istom kao i o najvažnijim historijskim izvorima, što je osnova za historiografiju i pisanje historije, naroda, država itd. Izdvajaju se dvije srednjovjekovne listine koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu, a koja se, pored pomenute diplomatsko-paleografske analize, mogu valorizovati kroz sadržaj, međuljudske odnose, ekonomske prilike, jezičke posebnosti (onomastika i toponomastika), hronološke, društveno- politička kretanja tog doba itd. Jedna je listina iz 1355. godine i druga listina iz 1287. godine, koje daju uvid u složenost prevođenja te različitih uticaja i tipova latinskog pisma tog vremena, od karoline, beneventane i gotice, tadašnjeg prostora Bosne i Hercegovine.

Latinska listina bosanskog bana Tvrtka I. Kotromanića, izdata u gradu Visokom Dubrovčanima 1355. godine (1. septembra), gdje opštini Dubrovnik, potvrđuje sva prava, zaštite i slobode koje su imali za vrijeme njegovog strica, bana Stjepana II, a sačuvana je do danas u originalu. U aktu nema podataka koji bi ukazivali da je tapija napisana na bosanskom jeziku, osim na latinskom jeziku. Latinski tekst je više puta objavljivan,[1] a zatim transkribovan i transliteriran prema originalu. S obzirom da je dokument sačuvan u originalu do danas, moguće je obraditi i njegove vanjske karakteristike. Pored spoljašnjih karakteristika, izvršena je i interna analiza diplomatičkih formula ili sastavnih dijelova dokumenta, zatim je urađen prijevod dokumenta i razmatran njegov značaj kao historijskog izvora. Latinska listina je interesantna ne samo sa paleografske i diplomatičke strane, ne samo po načinu latinskih skraćenica, simbola i interpunkcija, već i sa historijske strane koja je neodređena u smislu familijarnih i historijskih odnosa. Naime, postavlja se pitanje zašto ban Tvrtko izdaje latinsku listinu zajedno

[1] Tadija, Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* vol. XII, Zagreb, 1914, 305; Gregor, Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka,* II, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, IV-V, Sarajevo, 1950, 105-107.

sa svojom majkom Jelenom i bratom Vukom, da li je to izraz stepena tolerancije i demokratičnosti u suvladavini ili je Tvrtko slab i zavisan vladar koji vlada uz pomoć svoje majke i brata? U arhivima i drugim kulturnim i naučnim ustanovama Bosne i Hercegovine nema latinskih isprava koje su izdavali vladari i velikaši srednjovjekovne bosanske države. U njima je sačuvano i pohranjeno svega nekoliko takvih dokumenata, posebno nekoliko dokumenata u Zemaljskom muzeju i Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.[2] Međutim, ovaj fond dokumenata je oskudan i nedovoljan, pa se za ozbiljniji naučno-istraživački rad o bosanskom srednjovjekovlju trebaju koristiti dokumenti koji se čuvaju u stranim arhivima i drugim kulturnim i naučnim institucijama. U nekima od tih arhiva nalaze se vrlo bogate zbirke dokumenata vezanih za srednjovjekovnu bosansku državu, koje su sačuvane u originalu ili u prijepisu.

Primjerice, jedna od najvećih zbirki latinskih dokumenata nalazi se u Mađarskom državnom arhivu (Magyar Országos Levéltár) pod nazivom: *Diplomaticai leféltár* (*Acta antemochachiana, A. Mohach elötti gyüjtemeny*).[3] U Državnom arhivu u Dubrovniku najznačajnije su zbirke latinskih isprava: *Acta sanctae Mariae maioris, Acta et diplomata, Diversa Cancellariae, Lettere emissioni di Levante* i dr. Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato Venezia*) posjeduje više zbirki dokumenata vezanih za Bosnu i Hercegovinu, zatim Papinski arhiv u Vatikanu (*L'archivio pontificio Vaticano*), a nekoliko kopija nalazi se u *Haus Hof und Staatsarchiv Wien*, tj. godine u Beču. Osim u Dubrovniku, latinski se dokumenti nalaze i u Državnom arhivu u Zadru, Nadbiskupskom arhivu u Splitu u zbirci: *Donationales principum Ecclesiae Spalatensi*, zatim u Arhivu HAZU u Zagrebu, Arhivu sv. Franjevački samostan male braće u Dubrovniku, itd.

Veliki broj latinskih listina nastalih u periodu srednjevjekovne bosanske države je objavljen po zbornicima (kodeksima), knjigama i drugim publikacijama, a njihovo objavljivanje još uvijek traje. Iako su, neke od

[2] U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu čuva se latinska isprava kralja Tvrtka koju je izdao bosanskom vojvodi Hrvoju Vukčiću u Moštrima 12. marta 1380, dok se u Arhivu Bosne i Hercegovine nalaze: isprava kralja Dabiše od 26. aprila 1395, kralja Stjepana Tomaša iz februara 1459. i jedan prijepis isprave kralja Dabiše iz XVI. stoljeća.

[3] Diplomatski arhiv, A. Zbirka prije Mohačke bitke.

listina, i po nekoliko puta objavljene po različitim zbornicima, ipak su rijetki zbornici sadržavali sve te listine publikovane na jednom mjestu. Stanje listina pisane na bosančici su drugačiji, jer su one već po nekoliko puta sakupljene i objavljene na jednom mjestu.[4]

Kada bude više ovakvih zbirki, na latinskom, bosančici na osmanskim dokumentima na osmanskom pismu i na jednom mjestu, to će biti veliki doprinos razvoju bosansko-hercegovačke diplomatike i historiografije uopšte. Izdvajaju se neki autori za bosanskohercegovačku diplomatiku, paleografiju i historiografiju, koji su se bavili izdavanjem latinskih dokumenata.[5] Između ostalih, važno je djelo Iohannesa Luciusa (Ivana Lučića) pod naslovom *De regno Dalmatiae et Croatiae*,[6] te *Memorie istoriche di Tragurio*,[7] koje također pokriva dio današnje Bosne i Hercegovine. Većina bosanskih srednjovjekovnih latinskih dokumenata nalazi se u *Codexu*... Tadije Smičiklasa.[8] Prvih jedanaest tomova sistematski je objavljeno u periodu od 1904. do 1939. godine, nakon čega je prošlo mnogo vremena kada je *Codex* ... ažuriran i proširen sveskom sedamnaestom i osamnaestom te dodacima za devetnaestu svesku.[9] Iako veliki broj latinskih dokumenata sadrži greške u transkripciji, to ne umanjuje njihov značaj kao his-

[4] Miklošić, Frano, *Monumenta Serbica*, Wien, 1858; Медо, Пуцић, *Споменици Српски,* II, Београд, 1862; Константин, Јиречек, Српски споменици, *Споменик Српске Краљевске Академије (СКА)*, XI, Београд, 1892; Љубомир, Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1-2, Београд - Сремски Карловци, (1929-1934); Група аутора, Грађа о прошлости Босне, I, *Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука*, Бања Лука, 2008; Група аутора, Грађа о прошлости Босне, II, *Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука,* Бања Лука, 2009.

[5] Ivan, Balta, *Latinsko-bosanski i Bosansko-latinski riječnik,* Zenica-Tuzla, 2000 i 2005; I. Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti,* Matica hrvatska, Osijek, 2000.

[6] Ivan, Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex,* Amsterdam, 1666.

[7] I. Lucius, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto di trau,* Venetia, (1674 ili MDCLXXIV). (I. Lucius, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, I - II, Split, 1979).

[8] Tadija, Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *Codex diplomaticus)*, vol. II-XVI, tom: II/1904, VI/1909, VIII/1910, X/1912, XI/1913, XII/1914, Zagreb.

[9] *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVII (1379-1394), 1981; XVIII (1395-1399), 1990; Supplementa, Svezak I, Zagreb, 1998, (1020-1270).

torijskih izvora, a za neke od njih izvršen je kritički osvrt, dopuna i ispravka.[10]

Veliki broj bosanskohercegovačkih latiničnih dokumenata objavljen je u *Listinama* Šime Ljubića,[11] ali je za njih karakteristično da imaju dosta grešaka, baš kao i Smičiklasovi *Codexi...,* ali to ne umanjuje njihov značaj. Posebno su značajni po tome što su mnogi latinski dokumenti objavljeni u cijelosti. Nekoliko prepisanih bosanskih latinskih listina koje se odnose na Šibenik i Trogir nalazi se u *Diplomataru Sibenicense*. U njemu se nalazi nekoliko transkribiranih dokumenata na bosanskoj latinici koji se odnose na Šibenik i Trogir. Ova zbirka je veoma značajna za transkripciju analiziranih bosanskih latinskih tekstova, jer su danas sačuvani „originali", na osnovu kojih je transkripcija napravljena, dosta su oštećeni i ponegdje ih je teško čitati. Iz ovoga se može zaključiti da ih je anonimni pisar prepisao kada su bile neoštećene i dobro očuvane. Ovaj *Diplomatar...* bio je u Beču do 1981. godine, a potom je vraćen u Hrvatsku, a nekoliko godina kasnije pripremljen je u štampanom obliku sa pratećom kritičkom aparaturom.[12]

Značajno djelo za bosanskohercegovačka latinična dokumenta je Fermendžinova *Acta Bosnae,*[13] u kojoj se mogu pronaći pojedinačni dokumenti sačuvani u cjelini, ali u većem broju postoje samo regesta dokumenata. Da nije tako, bila bi to jedna od najkompletnijih zbirki bosanskih latinskih dokumenata. Određeni broj bosanskohercegovačkih latinakih dokumenata pruža Fejerov *Codex,*[14] a za ovu zbirku je važno istaći da sadrži dokumente koji nisu nigdje objavljeni.

---

[10] Milko, Brković, Latinska povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića iz godine 1333 (15. II), *Istorijski zbornik,* br. X, Banjaluka, 1989, 9-10.

[11] Šime, Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike,* I-X, Zagreb, 1868-1891.

[12] *Šibenski* diplomatar, Zbornik *šibenskih isprava.* (priredili J. Barbarić i J. Kolanović), Šibenik, 1986.

[13] Euzebije, Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752,* Zagrabiae, 1892.

[14] Georgius, Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* 42 vol., Budapest, 1829-1844.

Veliki doprinos prikupljanju i diplomatičkoj obradi bosanskih latinskih dokumenata dao je Lajos Thallóczy,[15] za kojeg su postojali nagovještaji da je uspio prikupiti sve bosanske latinske dokumente koje je namjeravao objaviti u posebnoj zbirci. Međutim, nije uspio, a nakon njegove smrti gubi se svaki trag ovom rukopisu. Thallóczy je u naučnom svijetu ostao poznat kao jedan od vodećih stručnjaka za srednjovjekovnu historiju Balkana, a posebno je značajan njegov rad na proučavanju historije srednjovjekovne Bosne.[16] Nekoliko bosanskih latinskih dokumenata nalazi se u Barabásovom *Codexu*,[17] Farlatijevom *Illyricum sacrum*[18] (svezak III je najvažniji), Wenzelovom *Codex diplomaticus*,[19] Kukuljevićevoj *Jura Reg-*

[15] Thallóczy, Lajos - Gelchich, J. (1887). Ó és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára, Budapest: *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*. Lajos Thallóczy (1857-1916), rođen je u Budapestu kao Lajos Strommer, a poginuo u željezničkoj nesreći u mjestu Herceghalom vraćajući se kući poslije pogreba cara Jozsefa Ferenca (sahranjen u groblju Kerepesi u Budapestu), putujući kao civilni komesar austro-ugarske vojske u Beogradu (bio je civilni upravitelj okupirane Srbije 1916. za Prvog svjetskog rata), sam je nesvjesno prouzročio nesreću jer je naredio da se na vlak priključi salonski vagon za njega... (iz knjige: *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, Institut za istoriju, Posebna izdanja, Sarajevo, 2004, 44-45) (Otac mu je bio Benedek Strommer a majka Martgit Uhl (Van der Well), a prezime u Strommer je promijenio 1877). L. Thallóczy – Samuel, Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest, 1897; L. Thallóczy, *Wie und wann wurde Hervoja Grossvojvode von Bosnien?* Wien: *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Bd. VI, Wien, 1899, 284 -290; L. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje Körmendskog arhiva, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo, 1906, 401-444; L. Thallóczy - Sándor, Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Comitatuum Dubicza, Orbász et Szana,* Budapest, 1912; L. Thallóczy – Franz, Eckhart, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914.

[16] U okviru saradnje između Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Mađarske akademije nauka u Sarajevu je 14. i 15. oktobra 2008. godine održana Međunarodna naučna konferencija "Lajos Thallóczy" (The Past of Bosnia Herzegovina and the Modern Historical Scholarships - Otkriće prošlosti Bosne i Hercegovine i moderna historijska nauka).

[17] Samuel, Barabás, *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae*, Budapest, 1895.

[18] Daniel, Farlati, *Illirycum sacrum*, Venezia, (1751-1819).

[19] Gusztáv, Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus contimatus*, XI, Budapest, 1874.

na, Acta croatica,[20] *Codex diplomaticus*[21] i *Spomenici bosanski i crnogorski*.[22] Veliku pažnju objavljivanju i kritici Thallóczyevih listina, posvetio je njegov savremenik Ferdo Šišić, koji je objavio mnoge radove, a najznačajniji su mu: *Kako je car Justinijan postao Slaven*,[23] *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić,*[24] *Iz arkiva u Körmendu*,[25] *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*[26] i veoma važan vodič za pronalaženje bosanskih latinskih listina u Izvorima za bosansku historiju u Napretkovoj historiji.[27]

Nekoliko bosanskih latinskih listina može se naći i u *Zakonskim spomenicima* Stojana Novakovića,[28] koji ih uglavnom preuzima iz Ljubićevih *Listina* i puni su pogrešaka.

Od velike važnosti za bosanske latinske listine su radovi Franje Račkog, *Pokret na slavenskom jugu*[29] i *Prilozi za zbirku srpskih listina.*[30] Neizostavni su i važni radovi V. V. Makuševa[31] i J. Šafarika,[32] koji donose isprave iz arhiva u Veneciji, ali kako je prepisivački posao bio prepušten

[20] Ivan, Kukuljević, *Jura regni*, vol. II, Zagreb, 1861.

[21] I. Kukuljević, *Codex diplomaticus*, II, Zagreb, 1875.

[22] I. Kukuljević, Spomenici bosanski i crnogorski, *Arhiv za povestnicu jugoslavensku,* knj. II, Zagreb, 1852, 35-48.

[23] Ferdo, Šišić, Kako je car Justinijan postao Slaven, *Nastavni vjesnik*, IX, Zagreb, 1901, 390-415.

[24] F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Zagreb, 1902.

[25] F. Šišić, Iz arkiva u Körmendu, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva,* VII, Zagreb, 1905, 209-228.

[26] F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, *Starine Jugoslovenske Akademije znanosti i umetnosti* (JAZU), XXXIX, Zagreb, 1938, 129-320.

[27] F. Šišić, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo, 1942, 1-38. (Knjiga prva, Treće izdanje, Sarajevo, 1998).

[28] Стојан, Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд, 1912.

[29] Franjo, Rački, Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća, *Rad JAZU,* knj. III, Zagreb, 1868, 65-156.

[30] F. Rački, Prilozi za zbirku srpskih listina, *Rad JAZU*, I, Zagreb, 1867, 124-163.

[31] В. В. Макушев, Прилози к српској историји XIV века, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XXXII, Београд, 1971, 184-189.

[32] Јосип, Шафарик, Србски историјски споменици Млетачког архива, *Гласник Друштва српске словесности*, 11-15, Београд, 1859-1862, 47-49.

drugima uočljiv je veliki broj grešaka. Stanoje Stanojević[33] i Aleksandar Solovjev,[34] bavili su se bosanskim srednjovjekovnim dokumentima, i njihovom diplomatskom analizom, iako su se uglavnom bavili ćiriličnim dokumentima, a u nekim slučajevima su ih zanimali i latinični dokumenti. Gregor Čremošnik[35] se najviše bavio latinskim i ćiriličnim bosanskim srednjovjekovnim dokumentima, a najviše njihovim vanjskim karakteristikama. Nekoliko bosanskih srednjovjekovnih listina donose djela Vjekoslava Klaića i to u *Poviest Bosne*,[36] zatim *Bribirski knezovi*,[37] *Povelja kralja Stjepana Dabiše izdana Hrvoju Vukčiću godine 1392*.[38] Na tom polju pridonijela je i Nada Klaić, a značajni su njeni radovi *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*[39] i *Trogir u srednjem vijeku.*[40] Marko Vego se u svojim radovima bavio i bosanskim srednjovjekovnim dokumentima, a predmet obrade bili su više ćirilični nego latinični dokumenti, ali je ipak iza sebe ostavio nekoliko važnih djela: *Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače, Povijest Humske zemlje, Naselja Bosanske srednjovjekovne države, Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine i Postanak srednjovjekovne bosanske države*.[41]

[33] Станоје, Станојевић, Студије о српској дипломатици*, Глас Српске краљевске академије*, 90/1912, 68-113; 93/1913, 110-209; 94/1914, 192-262; 96/1920, 79-152; 100/1922, 1-148; 106/1923, 1-96; 111/1928 , 1-25; 132/1928, 1- 57; 156/1933, 41-55; 157/1934, 153-249; 161/1936, 1-53; 169/1936, Београд, 1912-1936, 1-20.

[34] Aleksandar, Solovjev, Vlasteoske povelje bosanskih vladara, *Istorisko - pravni zbornik I*, Sarajevo, 1949, 83-104.

[35] Gregor, Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* III/1948, 103-144; IV-V/1949-1950, 105-200; VI/1951, 81-119; VII/1952, 273-336; X/1955, 137-146; N.S.- XII/1957, Sarajevo, 1948-1957, 195-215.

[36] Vjekoslav, Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* Zagreb, 1882.

[37] V. Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubića do godine 1347,* Zagreb, 1897.

[38] V. Klaić, Povelja kralja Stjepana Dabiše izdana Hrvoju Vukčiću godine 1392, *Vjesnik Kr. Hrvatsko - slavonsko - dalmatinskog zemaljskog arhiva,* II, Zagreb, 1900, 60-61.

[39] Nada, Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972.

[40] N. Klaić, *Trogir u srednjem vijeku, Javni život grada i njegovi ljudi,* knj. II, sv. 1, Trogir, 1985.

[41] Marko, Vego, Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače, *Most,* br. 19-20, Mostar, *1978,* 123-142; M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1980.

Neke bosanske listine nalaze se u Krčelićevim: *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares*.[42] Osim Gregora Čremošnika, analizom *Kulinove isprave iz godine 1189.*, bavio se i Josip Vrana.[43] Pavo Anđelić postigao je veliki doprinos i značajne rezultate na polju bosansko-hercegovačke diplomatije. Njegova najvažnija djela iz ove oblasti su: *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falsifikatima Ivana Tomke Marnavića,*[44] *Bobovac i Kraljeva Sutjeska,*[45] *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne,*[46] *O ugarskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku,*[47] *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji,*[48] *Mesnovići, Masnovići, Bubanjići humska i bosanska vlastela*[49] itd. Milko Brković se u novije vrijeme posvetio izdavanju, prevođenju i diplomatskoj analizi latinsko-bosanskih dokumenata i pisama i postigao značajne rezultate u ovoj oblasti.[50] Pavo Živković objavio je prilično opširan i detaljan

[42] Baltazar Adam, Krčelić, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares,* Zagreb, 1770.

[43] Josip, Vrana, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, *Radovi Staroslavenskog instituta,* knj. 2, Zagreb, 1955, 5-57; J. Vrana, Koji je od triju sačuvanih primjeraka original isprava Kulina bana?, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju,* knj. 4, Zagreb, 1961, 73-85.

[44] Pavao, Anđelić, Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falsifikatima Ivana Tomke Marnavića, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* Arheologija, sv. XXV/, Sarajevo, 1971, 347-360.

[45] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću,* Sarajevo, 1973.

[46] P. Anđelić, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, *Prilozi Instituta za istoriju,* god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo, 1975-1976, 29-48.

[47] P. Anđelić, O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku, *Prilozi,* god. XIII, br. 13, Sarajevo, 1977, 17-45.

[48] P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji, Trebinje: *Tribunia,* 6/1982, Mostar, 1982, 27-40.

[49] P. Anđelić, Mesnovići, Masnovići, Bubanjići humska i bosanska vlastela, *Hercegovina,* 2, 79-89.

[50] Milko, Brković, Diplomatičke formule latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* 24, Razdio povijesnih znanosti, 11, Zadar, (1984-1985), 133-148; M. Brković, Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća, *Croatica christiana periodica,* 9, br. 15, Zagreb, 1985, 24-35; Brković, M. (1986-1987). Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417, Za-

pregled objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni za period od kraja 16. stoljeća do 1977. godine.[51] Svojevrsni nastavak prethodne bibliografije je bibliografija koju objavljuje Esad Kurtović.[52] Međutim, obje su zamišljena prvenstveno kao interna pomoć prilikom definisanju, proučavanju i radu na bibliografiji bosanskog srednjeg vijeka.[53]

Latinska isprava bana Tvrtka I. Kotromanića, kojom on, zajedno sa svojom majkom Jelenom i bratom Vukom, prima dubrovačku opštinu pod svoju zaštitu, 1. septembra 1355. godine.

1. Tekst listine sa razgraničenim diplomatičkim formulama:[54]

a) - intitulacija; *Nos Tuertcho dei gracia Bozne banus* b) - inskripcija; *amicis suis fidelibus nobilibus et comunitati de ciuitate Ragusiensi* c) - salutacija; *fauorem ac amicicie largitatem* d) - dispozicija; *Misistis ad nos nobiles uiros dominum Symonem de Resti et dominum Clime de Dessa, uestros ciues dilectos, cum uestris legacionibus, quas legaciones et uestra uota prout petiuistis et desiderastis ac decet nostram magnificentiam anuentes, quorum legaciones audiuimus et atente inteleximus, et dicimus per ipsas legaciones ac uota nostra prout desiderastis et nostram decet magnificentiam gratanter acceptauimus, uosque et uestram ciuitatem ac omnes cum omnibus suis ad ipsam pertinentes ad nostram gratiam et fidem nostram una cum nobilissimo iuuene comito Vuk nostro fratre karissimo ac plurimum honestissima domina Helena nostra genitrice predilecta suscepimus et suscipimus ad omnem fiduciam et ad omnem consuetudinem et ad omnem ius ac protectionem et libertatem sicut prius habuistis clare memorie tempore predecessoris et patrui nostri Stephani olim bani Bozne,*

dar: *Radovi,* 26, RPZ, 13, 225-236; M. Brković, Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća, *Croatica christiana periodica,* XIII, br. 24, Zagreb, 1989, 202-210; M. Brković, Latinska povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića iz godine 1333. (15. II), Banja Luka: *Istorijski zbornik,* br. 10, Banja Luka, 1989, 7-17.

[51] Pavo, Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni,* Sarajevo, 1982.

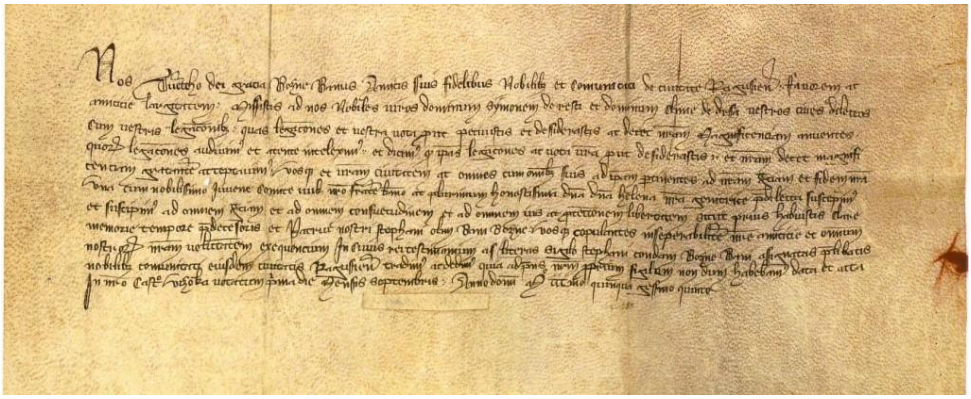
[52] Esad, Kurtović, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni,* Sarajevo, 2007.

[53] I. Balta, Diplomatická analýza dvoch latinských stredovekých listín, *Sambucus*, číslo VII, Filozofická fakulta v Trnave, 2010, 83-97.

[54] Državni arhiv Dubrovnik, fond: *Acta sanctae Mariae maioris,* 194, Beč. lat.

uosque copulantes inseparabiliter nostre amicicie et omnium nostrorum nostram uoluntatem exequencium. e) - koroboracija; *In cuius rei testimonium as literas sigilo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilibus, comunitatique eiusdem ciuitatis Ragusiensis tradimus ac dedimus, quia ad presens nostrum proprium sigilum nondum habebamus*. f) - datacija; *Data et acta in nostro castro Vizoka uocatum, prima die mensis septembris, anno domini MCCC quinquagesimo quinto.*

2. Prijevod diplomatičke listine sa latinskog na bosanski jezik (smisleni, a ne bukvalni prijevod): Ja, Tvrtko, Božjom voljom, bosanski ban, izražavam naklonost i veliku prijateljsku ljubav svojim vjernim i plemenitim prijateljima i dubrovačkoj opštini. Vi i plemići gospodin Šime Restić i gospodin Klima Držić poslali ste nam svoju misiju. Baš kako i priliči mojoj veličini, rado smo primili misiju sa vašim zahtjevima i pažljivo saslušali vaše želje. U istoj misiji šaljemo i naše odgovore, onako kako ste tražili i kako dolikuje našoj veličini, ja, moj najdraži plemeniti mlađi brat knez Vuk i daleko najčasnija gospođa, naša voljena gospođa majka Jelena i radosno Vas primamo u našoj zahvalnost i povjerenje, vaš grad i sve u vezi s njim. Uzdamo se u sve i naš dosadašnji prijateljski odnos, i obećavamo vam sva prava, zaštitu i slobodu koju ste imali za vrijeme pokojnog bosanskog bana, mog strica Stjepana. Neraskidivo nas veže naše prijateljstvo i svi oni koji spravode našu volju. Autentičnost ove isprave opštini i gradu Dubrovniku, pred očima navedenih velikodostojnika, potvrđena je utisnutim pečatom Stjepana, bivšeg bosanskog bana, a iz razloga što još nemam svoj vlastiti. pečat. U gradu Visokom, 01. 09. 1355.

Prilog: Listina bana Tvrtka I. Kotromanića kojom skupa sa majkom Jelenom i bratom Vukom prima Dubrovnik pod svoju zaštitu, 1. septembar 1355. godine

3. Vanjske karakteristike latinske listine

Latinska listina je, za razliku od mnogih drugih, koje su uništene ili izgubljene, sačuvana u izvornom obliku. Time je moguće obraditi i njegove vanjske karakteristike, odnosno ono što je vidljivo i sačuvano do danas. Materijal na kojem je ispisana listina je pergament njemačke proizvodnje koji je s obje strane podjednako bijele boje, zbog čega se na prvi pogled čini da je papir. Gruba strana je korištena za pisanje teksta, dok je unutrašnja, glatka strana postala vanjska strana listine. Debljina pergamenta je između 0,15-0,17 i 0,15-0,18 mm, širina gornjeg dijela je 27,7 cm, a donjeg 28 cm. Visina lijevog ruba je 14,5 cm, a desnog 15 cm.

Pergament je sa tri strane ravno rezan, dok je donja strana zakrivljena i nepravilna. Prilikom obrade, koža je vjerovatno bila pričvršćena na dasku, jer su i danas na desnoj strani vidljivi tragovi uboda nekog oštrog predmeta.

Prilikom pisanja listine, pisar je veliku pažnju posvetio njegovom estetskom izgledu. Ostavio je prazan prostor sa svih strana, oko 4 cm, na donjoj strani oko 6,4 cm, te sa lijeve i desne strane 2,5 i 3 cm, tako da je tekst smješten u dopadljiv i proporcionalan prazan okvir. Za pisanje listine korišten je glatki gotički kurziv sa sitnim slovima. Cijeli tekst ne obiluje s mnogo ukrasa, osim prvog slova (*N*), koje je podebljano i visinom se izdvaja od ostalih slova, kao i slovo (*T*) u drugoj riječi „*Tuertcho*“ je donekle ukrašeno, ali ne kao prvo slovo ili inicijal.

Isprava je pečaćena utisnutim pečatom, a ne visećim, što je rijetkost na listinama Tvrtka I., jer je Tvrtko utisnuti pečat koristio samo za pisma. Izgleda da i sam Tvrtko ovaj dokumenat ne smatra ispravom, već pismom, pa je tako i naziva „*has litteras...tradimus ac dedimus*“. Isto to potvrđuju i iz dubrovačke kancelarije, pa na poleđini listine stoji zapis „1355. *Lettera de Tuarco Bano di Bossina per la confermazione della buona amicizia con i Ragusei*.“ Pečat nije utisnut na prednjoj strani listine, ispod samog teksta, nego na stražnjoj. U svrhu što bolje trajnosti, na ispravu je pričvršćen, prvo pergamentnom trakom, a onda je sa vanjske strane na konce te trake naliven vosak i udaren tipar. Ipak i pored svih tih mjera zaštite, pečat do danas

nije sačuvan, ostao je samo trag u žućkasto-smeđem zamrljanom krugu.[55] Kako Tvrtko još nije imao svoj pečat on koristi tipar svog prethodnika strica bana Stjepana II. i to opravdava u listini riječima: „*(h)as literas sigilo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilibus, comunitati eiusdem ciuitatis Ragusiensis tradimus ac dedimus, quia ad presens nostrum proprium sigilum nondum habebamus*“.

4. Unutrašnje karakteristike latinske listine

Zbog svog kratkog sadržaja, listina nema mnogo diplomatičkih formula. U njemu se može naći intitulacija s devocijom (sa iskazanom pobožnošću), inskripcija, salutacija (sa pozdravom), dispozicija, koroboracija i datacija (sa datiranjem).

a) Uvod ili protokol - Intitulacija s devocijom je je kratka i glasi: „*Nos Tuertcho dei gracia Bozne banus*“ (naglašava se kako Tvrtko vlada Božjom voljom). Kao što se vidi u listini nisu navedene oblasti kojima ban vlada, ali je zato prisutna zamjenica „*Nos*“ („Mi“, a ne „Ja“ - dakle u osobi Tvrtko „ujedinjuje“ više elemenata i sebe, i obitelj, i državu, itd.). Inskripcija ima opći oblik, tj. odnosi se na cijelu dubrovačku općinu i njene građane: „*amicis suis fidelibus nobilibus et comunitati de ciuitate Ragusiensi*“ (svojim vjernim prijateljima, plemićima i zajednici grada Dubrovnika). Uz inskripciju, po običaju, slijedi salutacija: „*fauorem ac amicicie largitatem*“ (velikodušnost podrške i prijateljstva).

b) Tekst ili kontekst - Dispozicija kao najvažniji dio listine daje najviše podataka, a ona govori da je ban Tvrtko, zajedno sa svojim bratom Vukom i majkom Jelenom, još jednom potvrdio prava, protekcije i povlastice Dubrovčanima, koje su imali u doba njegovog strica Stjepana II.

Koroboracijom se kao sredstvo ovjere u ovoj listini potvrđuje pečatom i to ne Tvrtkov, već pečatom njegova strica Stjepana II.: „*In cuius rei testimonium as literas sigillo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilibus, comunitatique eiusdem ciuitatis Ragusiensis tradimus ac dedimus quia ad presens nostrum proprium sigilum nondum habebamus*“. Tvrtko u ovoj koroboraciji objašnjava da još nema svoj pečat pa koristi onaj koji je pripadao njegovu stricu Stjepanu II.

[55] G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka.* II, GZM, IV-V, Sarajevo, 1950, 105-107.

Datacija glasi: „*Data et acta in nostro castro Vizoka uocatum prima die mensis septembris anno domini MCCC quinquagesimo quinto*“ (datacija nije brojčana već opisana latinskim slovima). Ova datacija sadrži mjesto izdavanja listine, a to je grad Visoko te datum 1. septembra 1355. godine.

5. Skraćenice u latinskoj listini, uglavnom su suspenzije (podvučeni primjeri crticom ispod riječi):

Nos Tuertcho dei gracia Bozne banus *(Nos Tuertcho dei gracia Bozne banus)* amicis suis fidelibus nobil' et comunitati de ciuitate Ragusi' *(amicis suis fidelibus nobilibus et comunitati de ciuitate Ragusiensi)* fauorem ac amicicie largitatem *(fauorem ac amicicie largitatem)* Misistis ad nos nobiles uiros dominum Symonem de Resti et dominum Clime de Dessa, uestros ciues dilectos, cum uestris legacion', quas legaciones et uestra uota pro' petiuistis et desiderastis ac decet nostram magnificentiam anuentes, quorum legaciones audiui' et atente intelexi', *(Misistis ad nos nobiles uiros dominum Symonem de Resti et dominum Clime de Dessa, uestros ciues dilectos, cum uestris legacionibus, quas legaciones et uestra uota prout petiuistis et desiderastis ac decet nostram magnificentiam anuentes, quorum legaciones audiuimus et atente inteleximus,)* et dici' p' ipsas legaciones ac uota nra prout desiderastis et nram decet magnificentiam gratanter acceptauim', uosque et uram ciuitatem ac omnes cum omni' suis *(et dicimus per ipsas legaciones ac uota nostra prout desiderastis et nostram decet magnificentiam gratanter acceptauimus, uosque et uestram ciuitatem ac omnes cum omnibus suis)* ad ipsam pertinentes ad nostram gratiam et fidem nostram una cum nobiliss iuuene comito Vuk nro fratre kariss ac plurimum honestissima dna Helena nra genitrice predilecta suscepim' et suscipim' ad omnem fiduciam et ad omnem consuetudinem et ad omnem *(ad ipsam pertinentes ad nostram gratiam et fidem nostram una cum nobilissimo iuuene comito Vuk nostro fratre karissimo ac plurimum honestissima domina domina Helena nostra genitrice predilecta suscepimus et suscipimus ad omnem fiduciam et ad omnem consuetudinem et ad omnem)* ius ac protectionem et libertatem sicut prius habuist' clare memorie tre predecessoris et patrui nostri Stephani olim bani Bozne, uosque copulantes inseparabiliter nre amicicie et oium nostrorum nram uoluntatem exequencium. *(ius ac protectionem et libertatem sicut prius habuistis clare memorie tempore predecessoris et patrui nostri Stephani olim bani Bozne, uosque copu-*

lantes inseparabiliter nostre amicicie et omnium nostrorum nostram uoluntatem exequencium.) In cuius rei testimon' as literas sigilo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilib, comunitatique eiusdem ciuitatis Ragusi' tradim' ac dedimus, quia ad presens nrum pprium sigilum nondum habebam'. (*In cuius rei testimonium as literas sigilo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilibus, comunitatique eiusdem ciuitatis Ragusiensis tradimus ac dedimus, quia ad presens nostrum proprium sigilum nondum habebamus.)* Data et acta in nro casto Vizoka uocat', pma die mensis septembr, anno dni MCCC quinqsimo quinto. *(Data et acta in nostro castro Vizoka uocatum, prima die mensis septembris, anno domini MCCC quinquagesimo quinto.)*

6. Značaj latinske listine kao historijskog izvora

Trgovačke veze između Bosne i Dubrovnika počinju u drugoj polovini 12. stoljeća kada ban Kulin 1189.[56] sklapa ugovor sa Dubrovnikom kojim im garantuje punu slobodu kretanja i trgovanja širom njegove zemlje, bez ikakve nadoknade, odnosno bez carine, osim ako mu neko ne da poklon svojom voljom. To je ujedno i prvi zvanični dokument (listina) koji reguliše međusobne trgovinske odnose između Bosne i Dubrovnika. Ban Ninoslav slijedi svog prethodnika te u prvoj od listina izdatih Dubrovčanima potvrđuje sva prava koja su imali od bana Kulina. U listinama koji su uslijedili kasnije, osim slobode kretanja, izričito navodi da Dubrovčane oslobađa svih carina te donosi odredbe kojima bi se otklonile sve prepreke intenzivnijem trgovačkom poslovanju. Potvrđivanje trgovačkih povlastica Dubrovčanima se nastavlja, ponovo, od vremena bana Stjepana II. Kotromanića. Međutim, Dubrovčani nisu imali laku nagodbu kao s ranijim vladarima, ali su ih čekala neka nepredviđena iznenađenja. Nova zabrana obavijestila je Dubrovčane da želi prekinuti dosadašnju praksu i da sada uvodi naplatu carina na svu robu koja se unosi u njegovu zemlju. Iako su Dubrovčani protestirali, čini se da je od tada počela naplata carina.[57] Međutim, i pored ovih promjena u uređenju trgovačkih odnosa, ban Stjepan II. je još uvijek znao biti vrlo blagonaklon prema Dubrovčanima što pokazuje

[56] Državni arhiv u Dubrovniku, fond: *Acta sanctae Mariae maioris*, 38, tzv. stariji prijepis.

[57] Desanka, Kovačević, Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* VI, Sarajevo, 1954, 229-248.

sve intenzivniji razvoj trgovine. Kada je zamijenio bana Stjepana II. I došao sin njegova brata Vuka, bana Tvrtko I., Dubrovčani odmah šalju svoja izaslanstva da traže potvrdu svih zaštita, sloboda i prava koja su uživali u vrijeme njegovog strica. Ovo će postati ustaljena praksa Dubrovčana do propasti srednjovjekovne bosanske države.

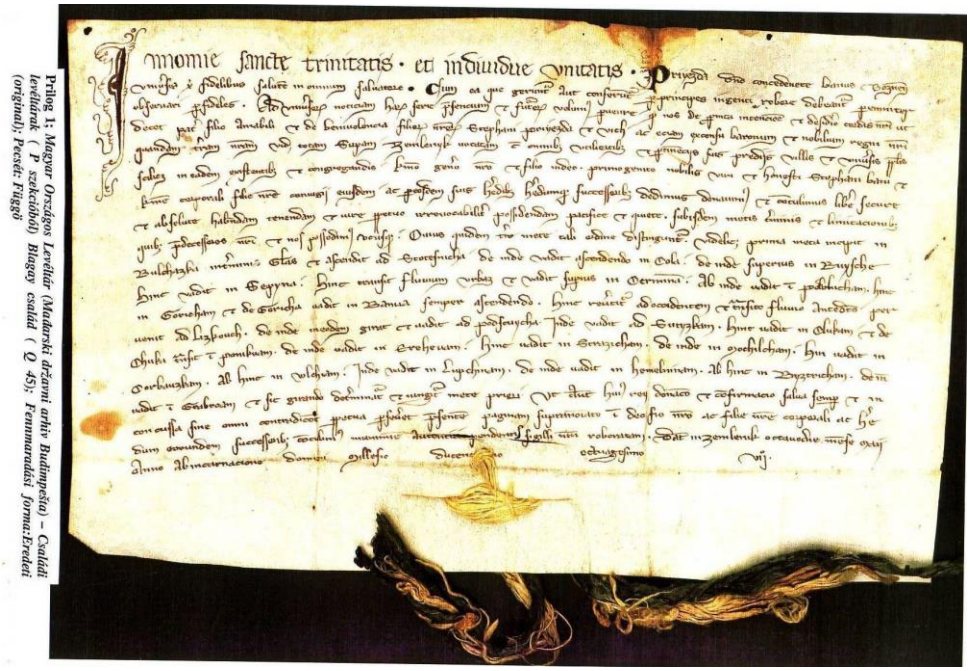
Dolazak bana Tvrtka I. na čelo bosanske države neće donijeti veće promjene u trgovačkoj saradnji Bosne i Dubrovnika. Nastavlja se razvijati u istom smjeru kako se razvijala u doba njegova strica Stjepana II. Dubrovčani se u doba Tvrtkova bili jako uključeni u cjelokupni privredni život srednjovjekovne Bosne. To se ogledalo u njihovom svestranom angažmanu u bosanskohercegovačkoj privredi, prvenstveno u trgovini baziranom na izvozu sirovina i uvozu raznih artikala. Trgovina rudarskim proizvodima nalazila se i dalje je bila u rukama dubrovačkih trgovaca, a organizacija dubrovačkih poslova postaje sve složenija i razgranatija. Glavni izvozni proizvodi su i dalje rude srebra i olova zatim u manjoj mjeri bakar, željezo, zlato i vosak, koža itd. Što se uvoznih artikala tiče sol je bila i dalje bila na prvom mjestu.[58]

Kako bi se osjećali sigurni i zaštićeni u svojim trgovačkim poslovima, Dubrovčani su morali dobiti garanciju od bana Tvrtka kakvu su imali u doba njegova strica Stjepana II. Zato dubrovačka opština šalje banu dvojicu svojih izaslanika Šimu Ristića i Klimu Držića, koji banu iznose zahtjeve dubrovačke opštine. Dubrovčani traže od bana Tvrtka da potvrdi sva prava, zaštitu i slobodu koju su uživali za vrijeme njegovog pokojnog strica bana Stjepana II. Tvrtko je to učinio i zajedno sa bratom Vukom i majkom Jelenom, 1. septembra 1355., izdao Dubrovčanima listinu u kojoj im obećava da im neće biti uskraćena ranija prava. Također obećava Dubrovčanima da će se njihovo prijateljstvo nastaviti i ubuduće i da svi oni koji izvršavaju banovu volju to moraju poštovati.

Tvrtko ovu listinu zapečati pečatom svog strica bana Stjepana II., jer, kako navodi, još uvijek nema svoj vlastiti pečat. Latinsku listinu izdao je ban Tvrtko u gradu Visokom, sjedištu bosanskih vladara, prije nego što je postao kralj Bosne i Srbije.

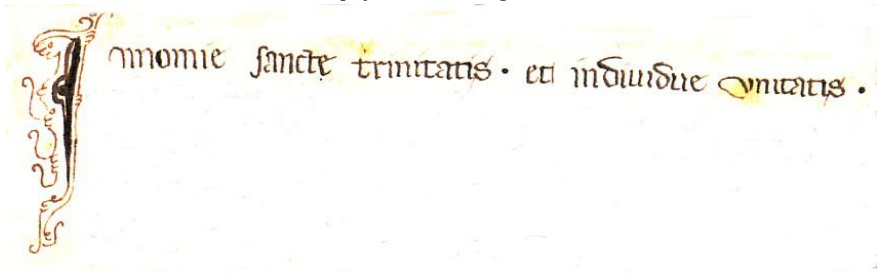
[58] Desanka, Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Sarajevo, 1961, 33.

1. Diplomatička analiza latinske isprave bosanskog bana Prijezde 1287. kojom daruje župu Zemljenik (Latinski skraćenica sa paleografsko-diplomatskom obradom, 8. maj 1287.)

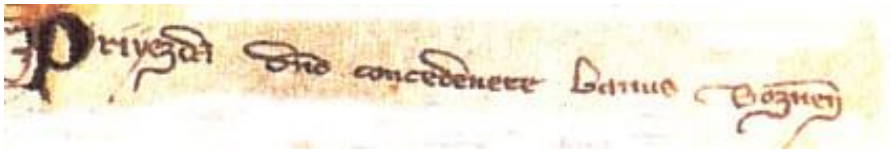

Prilog 1: *Magyar Országos Levéltár (Mađarski državni arhiv Budimpešta) – Családi levéltárak (P szekcióból) Blagay családi (Q 45); Fennmaradási forma:Eredeti (original); Pecsét: Függő*

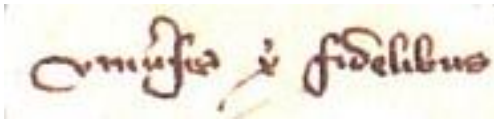
Transkripcija s razgraničenim diplomatskim formulama; podsjetnik:
Smisleni prijevod s latinskog na bosanski!

a) – <u>*invocatio;*</u> In nomine sancte trinitatis et individue unitatis.
U ime Presvetog Trojstva i nedjeljivog jedinstva

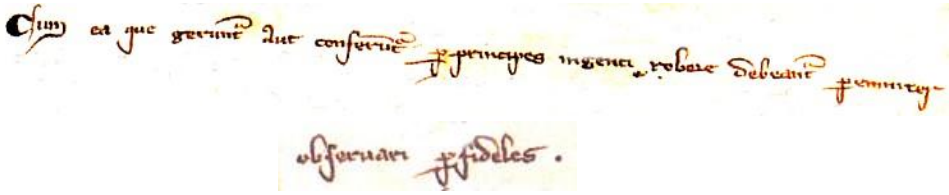
b) – <u>*intitulatio a devotio;*</u> Priyezda domino concedente banus Boznensis.
a, Prijezda, po Božijem dopuštenju, bosanski knez

c) – *inscriptio;* Universis Christi fidelibus.
svim Hristovim vernicima

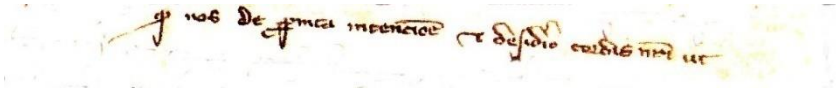
d) – *salutatio;* Salutem in omnium salvatore.
Želim spasenje po Spasitelju!

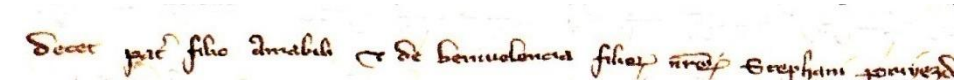
e) – *arenga;* Cum ea, que geruntur aut conferunter per principes, ingenti rebore debeantur perenniter observari per fideles.
S obzirom da vjerni podanici moraju cijelim svojim bićem da poštuju djela i odluke svojih vladara.

f) – *publicatio alebo promulgatio alebo notificatio;* Ad universorum notitiam harum serie presentum et futurorum volumus pervenire.
Želim da najavim važnu poruku svim sadašnjim i budućim generacijama!

g) - *narratio alebo expositio a dispozitio;* Quod nos de promta intentione et desiderio cordis nostri ut
Zdravim razumom i po želji vašeg srca,

decet patri filio amabili, et de benivolentia filiorum nostrorum Stephani, Priyezda et Vlch

uz velikodušnu saglasnost njegovih sinova Štefana, Prijezde i Vuka

ac etiam ex c(ons)ensu baronum et nobilium regni nostri

i uz dozvolu našeg visokog plemstva

quandam terram nostram, videlicet totam supam Zemlenyk vocatam cum omnibus

država, činim svom najdražem zetu, kao dijete po Bogu, ono što bi otac učinio voljenom sinu, ,

utilitatibus et pertinentiis suis, prediis, villis et universis populis

koji je prvorođeni sin poštenog i vrlo plemenitog čovjeka,

silicet in eadem existentibus et congregandis karissimo genero nostro et filio in deo,

knez Stefan, i njegova najdraža ćerka, njegova supruga i njihova djeca i naslednici,

primogenito nobilis viri et honesti Stephani bani et

dajem, dodjeljujem i ostavljam jedno od svojih sredstava na sigurno i bezuslovno korištenje, ,

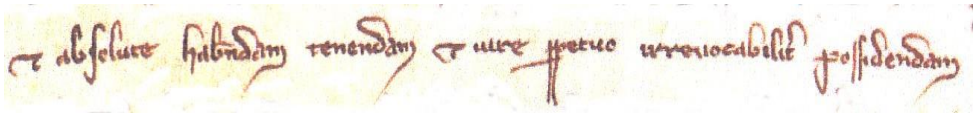

karissime corporalis filie nostre coniugi eiusdem ac per oesdem suis heredibus heredumque

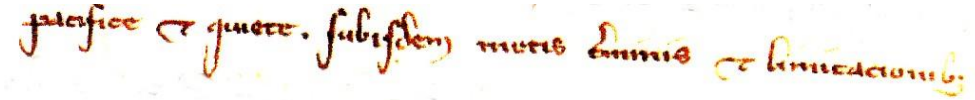
cijela zemaljska župa sa svime što joj pripada,

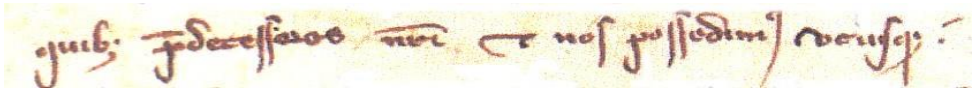
successoribus dedimus, donavimus et contulimus libere, secure
seoska imanja, ljetnikovci i stanovnici koji tamo žive i koji se tek useljavaju

et absolute habendam, tenendam et iure perpetuo irrevocabiliter possidendam
da njime vlada i zauvijek i neopozivo u dobru

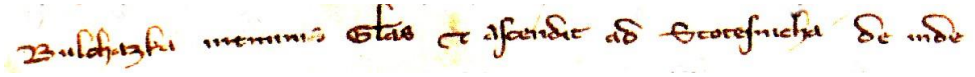
pacifice et quiete sub iisdem metis, terminis et limitationibus,
i u miru i u pravom vlasništvu, unutar navedenih granica, između

quibus predecessores nostri et nos possedimus (h)ucusque.
i kućište koje smo ja i moji prethodnici poštovali.

Cuius quidem terre mete tali ordine distinguntur, videlicet prima
meta incipit in
Granica pomenute teritorije počinje od

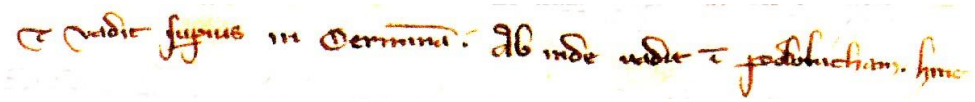
Bulchazka in terminis Glas et ascendit ad Scotesnicha, deinde
Bulchazky, koji pripada Glas-Klasnici, penje se do Scotesnicha, a zatim se

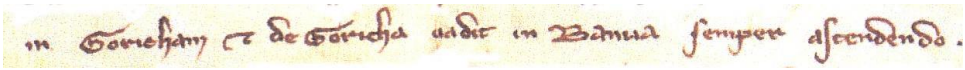
vadit ascendendo in Cola, deinde superius in Ruysche,
penje se na Colu, zatim više na Ruyschy,

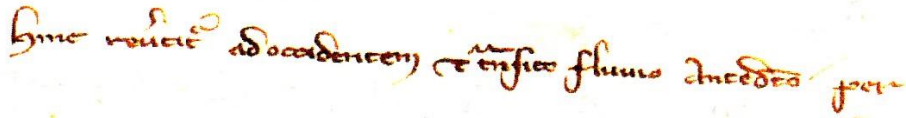
hinc vadit in Sepyna, hinc transit fluvium Vrbaz
a odatle do Sepina. Ovdje prelazi rijeku Vrbu

et vadit superius in Cerminam, abinde vadit in Podolucham, hinc
penje se do Čerminama, odatle ide u Podoluči i

in Goricham et de Goricha vadit in Banua semper ascendendo,
u Gorich te dalje ide od Goriča do Banua

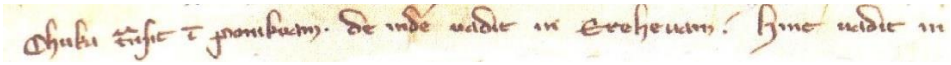
hinc revertitur ad occidentem et transito fluvio antedicto pervenit
penjući se, zatim skreće na zapad, gdje nakon prelaska određene rijeke dolazi

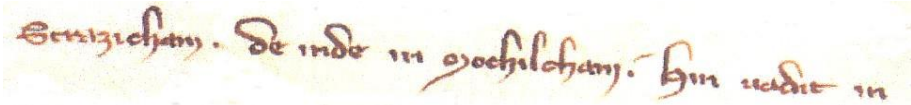
ad Lizkouch, deinde in eodem girat et vadit ad Podscuycha,
do Lizkoucha, zatim skreće u njemu i ide prema Podscuycha

inde vadit ad Sutyzkam, hinc vadit in Clukam et de
nastavlja do Sutiske i Čuke,

Chuka transit in Ponikuam, deinde vadit in Ereheuam, hinc vadit in
od Čuke prelazi u Ponikuam, odakle ide u Ereheu,

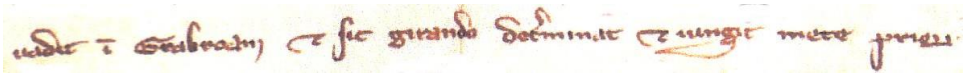
Strazicham, deinde in Mochilcham, hin(c) vadit in
u Strazich i Mochilch, zatim

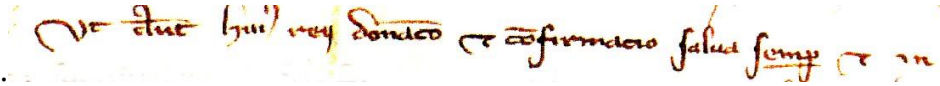
Corbauzkam, abhinc in Wlchiam, inde vadit in Lupchinam, deinde vadit
u Corbauzek, odatle u Wlchio, u Lupchin i

in Hemelninam, abhinc in Biztricham, deinde
u Hemelnin, pa u Bistricu

vadit in Grabroam et sic girando determinatur et iungitur mete priori.
a odatle ide u Grabrou. Tako praveći krug, praznina se zatvara na mjestu odakle smo krenuli

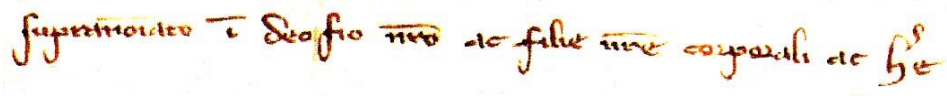

.

h) – *corroboratio;* Ut autem huius rei donatio et confirmatio salva semper et in
Tako da ovaj poklon ostane uvijek valjan i zauvijek nenarušen i

concussa sine omni contradictione perpetua perseveret, presentem paginam

supranominato in deo filio nostro ac filie nostre corporali ac heredum
lišen svih komentara, već pomenutom sinu po Bogu i kćeri njegove zemaljske, njihove

eorundem successoribus contulimus munimine authentici pendentis sigilli nostri roboratum.
svojoj djeci i nasljednicima dao sam ovaj dokument, koji je ovjeren mojim autentičnim pečatom

.

i) – *datatio;* Datum in Zemlenik, octavo die mensis maii, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo octuagesimo VII.
U Zemljeniku, osmog dana mjeseca maja, 1287. godine ...

Bosanski ban Prijezda izdao je latinsku ispravu svom zetu, sinu hrvatskog bana Stjepana, i njegovoj kćeri 8. maja 1287. godine, uz pristanak njegovih sinova Stjepana, Prijezde i Vuka, i plemića g. Bosnu, kojom im je dao u vječno naslijeđe župu Zemljenik sa svim onim što joj pripada. Tekst

dokumenta je više puta objavljivan, ali samo u transkripciji. Na osnovu toga su obrađene samo unutrašnje karakteristike dokumenta, odnosno njegove diplomatske formule.[59] Eksterna analiza je mogla biti urađena na osnovu objavljenog originala, a dodana je i transkripcija i prijevod dokumenta sa latinskog na bosanski jezik, odnosno njegova transliteracija.

Transkripcija sa razgraničenim diplomatičkim formulama listine iz 1287:

a) – *invocatio (divina);* In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. b) – *intitulatio a devotio;* Priyezda domino concedente banus Boznensis. c) – *inscriptio (universalis);* Universis Christi fidelibus. d) – *salutatio;* Salutem in omnium salvatore. e) – *arenga;* Cum ea, que geruntur aut conferunter per principes, ingenti rebore debeantur perenniter observari per fideles. f) – *promulgatio alebo notificatio;* Ad universorum notitiam harum serie presentum et futurorum volumus pervenire. g) - *naratio a dispozitio;* Quod nos de promta intentione et desiderio cordis nostri. ut decet patri filio amabili, et de benivolentia filiorum nostrorum Stephani, Priyezda et Vlch ac etiam ex c(ons)ensu baronum et nobilium regni nostri quandam terram nostram, videlicet totam supam Zemlenyk vocatam cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis, prediis, villis et universis populis silicet in eadem existentibus et congregandis karissimo genero nostro et filio in deo, primogenito nobilis viri et honesti Stephani bani et karissime corporalis filie nostre coniugi eiusdem ac per oesdem suis heredibus heredumque successoribus dedimus, donavimus et contulimus libere, secure et absolute habendam, tenendam et iure perpetuo irrevocabiliter possidendam pacifice et quiete sub iisdem metis, terminis et limitationibus, quibus predecessores nostri et nos possedimus (h)ucusque. Cuius quidem terre mete tali ordine distinguntur, videlicet prima meta incipit in Bulchazka in terminis Glas et ascendit ad Scotesnicha, deinde vadit ascendendo in Cola, deinde superius in Ruysche, hinc vadit in Sepyna, hinc transit fluvium Vrbaz et vadit superius in Cerminam, abinde vadit in Podolucham, hinc in Goricham et de Goricha vadit in Banua semper ascendendo, hinc revertitur ad occidentem et transito fluvio antedicto pervenit ad Lizkouch, deinde in eodem girat et

[59] M. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*. Zadar-Mostar, 1998, 101.

vadit ad Podscuycha, inde vadit ad Sutyzkam, hinc vadit in Clukam et de Chuka transit in Ponikuam, deinde vadit in Ereheuam, hinc vadit in Strazicham, deinde in Mochilcham, hin(c) vadit in Corbauzkam, abhinc in Wlchiam, inde vadit in Lupchinam, deinde vadit in Hemelninam, abhinc in Biztricham, deinde vadit in Grabroam et sic girando determinatur et iungitur mete priori. h) – *corroboratio;* Ut autem huius rei donatio et confirmatio salva semper et inconcussa sine omni contradictione perpetua perseveret, presentem paginam supranominato in deo filio nostro ac filie nostre corporali ac heredum eorundem successoribus contulimus munimine authentici pendentis sigilli nostri roboratum. i) – *datatio (actum et data);* Datum in Zemlenik, octavo die mensis maii, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo octuagesimo VII.

Transliteracija:

U ime svetoga Trojstva i nedjeljivog Jedinstva. Ja, Prijezda, po Božjem dopuštenju bosanski ban, svim Kristovim vjernicima želim izbavljenje po Spasitelju! Obzirom da vjerni podanici moraju svim bićem poštovati djela i odluke svojih vladara, želim svima, i današnjim i budućim pokoljenjima, obznaniti važnu vijest! Pri zdravom razumu i po želji svoga srca, uz velikodušni pristanak svojih sinova Stjepana, Prijezde i Vuka i uz odobrenje velikaša naše zemlje ja svome najmilijem zetu, kao djetetu po Bogu, činim ono što bi otac učinio voljenom sinu, a koji je prvorođeni sin časnog i veoma plemenitog čovjeka, bana Stjepana, i svojoj najdražoj kćeri, njegovoj supruzi, te njihovoj djeci i nasljednicima, dajem, dodjeljujem i ostavljam na sigurno i bezuslovno korištenje jedan svoj posjed, cijelu župu Zemljenik, i to sa svime što joj pripada, a pripadaju joj seoska imanja, ljetnikovci i stanovništvo koje ondje živi i koje će se tek naseliti. Da njome vladaju i da je zauvijek i neopozivo u dobru i miru s pravom posjeduju unutar istih granica, međa i ograda koje smo poštovali moji prethodnici i ja. Granica pomenutog teritorija počinje od Bulchazka koji pripada Glas - Klasnici, penje se do Scotesnicha, zatim se uspinje do Cola, onda naviše u Ruysche, a odatle do Sepyna. Tu prelazi rijeku Vrbas, penje se do Cerminam, odakle ide u Podolucha i u Goricha. Iz Goricha ide u Banua stalno se uspinjući pa se okreće na zapad gdje nakon što opet pređe istu rijeku dolazi do Lizkouch, zatim se u njemu okreće i ide prema Podscuycha, nastavlja se do Sutiske pa do Chuka. S Chuka prelazi u Ponikuam, odakle ide u E-

reheua, u Strazicha pa u Mochilcha, potom u Corbauzka, odatle u Wlchia, u Lupchina pa u Hemelnina, onda u Bistricu, odakle ide do Grabroa. Tako obišavši krug, međa se zatvara na mjestu od kojeg smo počeli. Kako bi ovaj dar ostao uvijek valjan i u vijeke nepovrijeđen i oslobođen svih prigovora, već pomenutom sinu po Bogu i kćeri svojoj ovozemaljskoj, njihovoj djeci i nasljednicima predao sam ovu ispravu koju sam ovjerio svojim autentičnim pečatom. U Zemljeniku, osmoga dana mjeseca maja, godine 1287. po utjelovljenju Gospodina.

Vanjske karakteristike listine:

Materijal na kojem je isprava napisana je pergament koji je vremenom izblijedio pa je sada mutno bijele boje,[60] njemačkog je porijekla što se može utvrditi na osnovu njegove kvalitete. Isprava je dosta dobro očuvana što omogućava lakšu obradu njenih vanjskih karakteristika te se vidi da je dva puta presavijana. Rezovi su sa svih strana ravni i samo u donjem lijevom uglu fali jedan mali dio, a u donjem, središnjem, dijelu isprave uočava se mjesto gdje se nalazio pečat. Tu se i danas nalazi vrpca, ali bez pečata, ali se o njoj nemože ništa saznati.

Jedino se zna da je visio i da je vremenom nestao sa trake, ali se ne zna gde i kako. Traka je provučena kroz prorez i smeđe-žute je boje s nekim dijelovima koji potamne. Tinta je tokom godina izgubila svoju prvobitnu crnu boju i sada je više smeđe boje. Ispisana je kancelarijskom latinskom gotikom na ukupno devetnaest redova, a slova su vrlo mala, ali estetski ugodna. Čitav dokument je estetski vrlo lijep i čini se da je pisar uložio dosta truda u njegov izgled i ostavio jednak prostor i na lijevoj i na desnoj strani. Redovi su ispravno napisani, a razmaci između redova su precizni i jednaki. Kao da je pisar podvlačio redove prije pisanja tako da su redovi bili ravni, u čemu je i uspio. Invokacija je u ovom dokumentu naglašena duplo većim slovima, dok je ostatak dokumenta napisan znatno manjim slovima.

[60] Magyar Országos Leveltár, Budapest, fond: *DL 66485;* Kelt: *1287 - 05- 08;* Kiadó: *Priyezda Boszniai bán;* Régi jelzet: *Q45/8;* Fennmaradási forma: *Eredeti (original);* Pecsét: *Függö; Családi levéltárak (P szekcióból); Blagay család (Q45).*

Početno slovo *I* invokacije je vrlo lijepo ukrašeno, a svojom veličinom pokriva čak prvih šest redova dokumenta i izdvojeno je u prostoru lijeve margine na početku dokumenta. Ne bi se moglo tačno utvrditi da li je pisar nešto gledao dok je ukrašavao ili je pustio ruku da ga vodi, ali kada se duže gleda pismo, stiče se utisak da je možda bio nečim inspirisan. U sredini je boja mastila pojačana tako da je taj dio naglašeniji od ostatka slova. Naglašeno je i slovo *P* u imenu bana Prijezde, pa je pisar na njemu intenzivirao mastilo i ukrasio ga, ali ne kao prvo slovo *I*. Iznad tog slova dokument je bio malo oštećen, što je uticalo da ukras slova takođe nisu bila vidljiva.

Unutrašnje karakteristike:

Latinski dokument se sastoji od diplomatskih formula: a) prothocollum - invocatio (divina simbolica ili verbale), intitulatio et devotio, inscriptio, salutatio, b) contextus - arenga, publicatio ili promulgatio, notificatio, naratio alebo expositio, clausulae finales, sanctio, corroboratio i c) eshathocolus - subscriptiones, datatio (actum et data), apprecatio, pomoću kojih se utvrđuju njegove unutrašnje karakteristike i njegov značaj kao jezičkog i historijskog izvora.

a) Prothocollum - Isprava počinje verbalnom invokacijom: *„In nomine sancte trinitatis et individue unitatis“,* što bi u prijevodu značilo *U ime svetog Trojstva i nedjeljivog Jedinstva*. Ovdje se božanska lica ne zazivaju pojedinačno nego kao zajedništvo ili nedijeljivo jedinstvo (*Trinitatis*). Invokacija se razlikuje od one koja se nalazi u ispravi bana Kulina iz 1189. godine i koja predstavlja prvu invokaciju upotrijebljenu u bosanskim ispravama: „*In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti Amen*“ i njome se božanska imena zazivaju pojedinačno. Na kraju je dodan i izraz „Amen“ kojeg nema u invokaciji isprave bana Prijezde. Iz ovoga se vidi da nije bilo pravila da u svim ispravama invokacije budu jednake. Slijedeća formula u ispravi je intitulacija sa devocijom: *„Priyezda domino concedente banus Boznensis“* što bi u prijevodu značilo *Ja, Prijezda, po Božijem dopuštenju bosanski ban.* Devocija glasi: *„... ex gratia dei domini“* i to nije uobičajeni oblik *„dei gratia“* koja je korištena u bosanskim listinama. Formula inskripcije imaju ulogu adrese i pomoću nje se saznaje kome je isprava nami-

jenjena. U ovoj ispravi inskripcija ima uopšteni oblik, tj. nije upućena pojedincu ili ustanovi nego se odnosi na sve podanike. Zbog toga se iz nje ne može saznati kome je isprava upućena već se to čini pomoću dispozicije gdje ban govori o tome kome dodjeljuje neke od svojih posjeda. Salutacija je formula koja se prvi puta spominje u ovoj ispravi što znači da je nema u ranijoj ispravi bana Kulina: *„salutem in omnium salvatore“* i njome ban Prijezda svim Hristovim podanicima želi izbavljenje po Spasitelju.

b) Contextus - Poslije salutacije dolazi arenga koja se također prvi put spominje, ali koja kao formula nije neophodna u ispravama pa se u većini njih i ne pojavljuje. Arenga je ustvari uvod u ispravu i njome se opravdava ono šta se donosi u dispoziciji. Osim toga, njome se naglašava vjernost, odanost i trajnost u službi: *„Cum ea que geruntur aut conferuntur per principes ingenti robore debeantur perenniter observari“.* Dakle ban je od svojih podanika zatražio vjernost i poštivanje svih odluka koje on donese. Nakon arenge slijedi notifikacija ili publikacija kojom se najavljuje o čemu je riječ u dispoziciji ili se njome javnost upozorava na ispravu: *„ad universorum notitiam harum serie presentum et futurorum volumus pervenire“*. Dispozicija je najvažnija formula u latinskoj ispravi jer se njome izražava volja donatora, a obzirom na pravni čin ona može sadržavati materijalni i moralni objekt isprave. Iz dispozicije se saznaje da je ban Prijezda svome zetu, sinu bana Stjepana Vodičkog i svojoj kćeri darovao župu Zemljenik. Posljednja formula u tekstu isprave je formula koroboracije, odnosno najavljivanje sredstva i načine za osiguravanje trajnosti i svjedočanstva pravnog učinka isprave. Koroboracija isprave najavila je viseći pečat bana Prijezde kojim se garantuje njena valjanost: *„ut autem huius rei donatio et confirmatio salva semper et inconcussa sine omni contradictione perpetua perseveret presentem paginam supranominato in deo filio nostro ac filie nostre corporali ac heredum eorundem successoribus contulimus munimine authentici pendentis sigilli nostri roboratum“*.

c) Eshathocolus - Jedina formula u eshatokolu latinske isprave je datacija, kao formulom kojom se označava mjesto i vrijeme izdavanja isprave: *„Datum in Zemlenik, octavo die mensis maii, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo octuagesimo VII“*. Ovdje je Datum ozna-

čavao mjesto izdavanja isprave - župu Zemljenik, dok je vrijeme izdavanja osmi dan mjeseca maja 1287. godine po utjelovljenju Gospodina, što je značilo da se početak godine računa od 1. I.

Značaj isprave kao historijskog izvora

Glavni objekt ove isprave je župa Zemljenik koju ban Prijezda poklanja sa svime onim šta joj pripada, a to su seoska imanja, ljetnikovci i stanovništvo koje ondje živi i koji se imaju tek naseliti. Sama župa je ležala sa lijeve strane rijeke Vrbas u Donjim krajevima između župa Banice i Vrbanja, a što je moguće utvrditi na osnovi graničnih sela. To je prvi put da se u nekoj latinskoj bosanskoj listini poimenično navode bosanska sela, pa iako župa nije bila velika njena granična sela su bila brojna, ukupno 23, ali se mora uzeti u obzir da je taj broj bio i puno veći, ali su navedena samo pogranična sela. Ban Prijezda navodi da posjed poklanja uz pristanak svojih sinova Stjepana,Vuka i Prijezde pa se tako saznaju imena njegovih muških potomaka, dok se ime njegove kćeri ne spominje. Svoj pristanak za darivanje posjeda dali su i velikaši bosanske zemlje. Izgleda da je ban imao dobre odnose sa svojom vlastelom i da mu je njihov pristanak važan, kako u ubuduće ne bi stvarali probleme destinatoru oko darovanog posjeda. Kako se ne navode okolnosti koje su prethodile darivanju posjeda, a ni zasluge destinatora, onda je vjerovatno, da je župa poklonjena kao miraz. Ban ističe kako to čini nepomućene svijesti i od srca, a svoga zeta voli i poštuje kao rođenog sina dok njegova oca naziva plemenitim i časnim čovjekom.

Uz sve to kao palegrafsko-diplomatička listina, ista je interesantna za proučavanje pravnih odnosa u Bosni, ali i kao historijski i onomastičko-toponomastički izvor pročavanja bosanskih arhivskih izvora tako vačnih za srednjevjekovnu historiju Bosne i Hercegovine, a osnovni instrument proučavanja su dobro poznavanje pomoćnih historijskih djela, tj. brojni univerzitetski udžbenici i sa prostora jugoistočne Evrope.[61]

[61] Stjepan, Antoljak, *Pomoćne istoriske nauke*, Kraljevo, 1971; Viktor, Novak, *Latinska paleografija,* Nučna knjiga, Beograd, 1980; Jakov, Stipišić, *Pomoćne historijske nauke u teoriji i praksi,* Školska knjiga, Zagreb, 1985; Ivan, Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Matica hrvatska. Osijek, 2000; Azem, Kožar –Ivan, Balta, *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla, 2003; A. Kožar – I. Balta, *Pomoćne historijske znanosti i arhivistika,* Tuzla, 2004.

Dr. sc. Muhamed HUSEJNOVIĆ
JZU Univerzitetski klinički centar Tuzla
E-mail: muhamedh@live.com

Pregledni rad

PRILIKE U BOSNI I SUSJEDNIM ZEMLJAMA KRAJEM 14. I NA SAMOM POČETKU 15. VIJEKA

Apstrakt: *U Bosanskom kraljevstvu krajem 14. i početkom 15. vijeka desile su se značajne političke promjene, koje su, pored ostalog, imale odraza i na samu ekonomsku moć Bosne. Česte promjene na bosanskom prijestolju oslabile su moć kraljeva, uslijed čega su moćni bosanski velikaši došli do izražaja u mjeri da su odlučivali o sudbini Kraljevstva. U bosanskom susjedstvu također je došlo do unutrašnjih nemira, kojima su oslabljene pojedine srednjovjekovne države. Pobune u Ugarskoj, zarobljavanje kralja Sigismunda od strane velikaša koje su se desile 1401. godine, na kratko su oslabile moć kralja. Unutrašnji sukobi u srednjovjekovnoj srpskoj državi na početku 15. vijeka, izazvali su promjene u pogledu političke orjentacije. Nekada jako Osmansko carstvo doživjelo je težak poraz od strane mongolskog vođe Timur Lenka. U svemu tome Dubrovčani su pokušavali da očuvaju svoj teritorij. Od unutrašnjih sukoba u pojedinim srednjovjekovnim državama, pokušavali su da za sebe izvuku neku korist, nekada i na način da su mirili pojedine sukobljene strane.*

Ključne riječi: *Bosansko kraljevstvo, velikaši, Ugarska, Despotovina, Osmansko carstvo, Dubrovčani.*

Abstract: *Significant political changes took place in the Bosnian kingdom at the end of the 14th and beginning of the 15th century, which, among other things, had an impact on the economic power of Bosnia itself. Frequent changes on the Bosnian throne weakened the power of the kings, as a result of which the powerful Bosnian nobles came to the fore to the extent that they decided the fate of the Kingdom. There were also internal disturbances in the Bosnian neighborhood, which weakened some medieval states. The rebellions in Hungary, the capture of King Sigismund by the nobles that took place in 1401, briefly weakened the power of the king.*

Internal conflicts in the medieval Serbian state at the beginning of the 15th century caused changes in political orientation. The once strong Ottoman Empire suffered a heavy defeat at the hands of the Mongol leader Timur Lenk. In all this, the people of Dubrovnik tried to preserve their territory. From the internal conflicts in some medieval states, they tried to get some benefit for themselves, sometimes by pacifying some of the conflicting parties.

Keywords: *Bosnian kingdom, nobles, Hungary, Despotovina, Ottoman Empire, Dubrovnik people.*

Uvod

Srednjovjekovne balkanske države ušle su u posljednju deceniju 14. vijeka međusobno zavađene. Svaka od balkanskih država imale su pretenzije jedna prema drugoj. Bosansko kraljevstvo, na početku posljednje decenije 14. vijeka, nastojalo je da očuva postojeće granice. U vrijeme kralja Tvrtka I Bosna je ojačala politički, vojno i ekonomski. U tom periodu Bosansko kraljevstvo je imalo značajan ugled u Evropi. Nakon smrti kralja Tvrtka I, marta 1391. godine, postavilo se pitanje da li u dinastiji postoji neka dosljedna zamjena. Za novog kralja krunisan je Stjepan Dabiša, čovjek u poodmakloj životnoj dobi. U prvim godinama svoje vladavine uspio je da očuva granice Kraljevstva. Uspio je da porazi osmansku vojsku 1392. godine, zahvaljujući tome stekao je ugled među balkanskim državama, tako da Bosna u prvim godinama njegove vladavine nije izgubila ugled koji je imala prije njegovog dolaska na vlast. Krajem 1392. i početkom 1393. godine novi kralj nije bio u mogućnosti da nastavi politiku svog predhodnika, nije uspio da očuva jaku centralnu vlast, a time i da učvrsti granice Bosanskog kraljevstva. U tome su mu najveća prepreka bili bosanski velikaši. Zato Stjepan Dabiša nije mogao u potpunosti voditi uspješnu opštu državnu politiku, već je bio prisiljen da se dodvorava Ugarskoj i Napulju. Više se bavio vanjskom politikom tako da su neki bosanski velikaši odbijali poslušnost i samostalno istupali a da se prije toga nisu konsultovali sa kraljem.

Nakon Kosovske bitke 1389. godine vlast u srednjovjekovnoj srpskoj državi preuzima Stefan Lazarević. On je prihvatio vrhovnu vlast sultana

Bajezita I, obavezao se, kao osmanski vazal, da će sa svojim pomoćnim četama učestvovati na strani sultana. Ugarska je tražila svoje interese u Bosanskom kraljevstvu. Ugarski kralj uspio je da sklopi Đakovački ugovor sa bosanskim kraljem. Po ovom ugovoru Bosansko kraljevstvo nakon smrti kralja Dabiše treba da pripadne Ugarskoj. Dok se ugarski kralj bavio Bosnom osmanska vojska je uspjela da zauzme dio Bugarske, a 1394. godine upala je preko Dunava u Vlašku. Vlaški vojvoda je zatražio pomoć od Sigismunda. Ugarski kralj je sa pomoćnim četama ušestvovao u bitci na Rovinama 1395. godine. Hrišćanska vojska uspjela je da nanese poraz osmanskom sultanu.

Dubrovčani su tražili svoje interese u Bosni, gledali su da sto više dobiju ustupaka od pojedinih bosanskih velikaša. Pokušali su od braće Sankovića da kupe župu Konavle, a da im za uzvrat plaćaju godišnji danak, daju dubrovačko plemstvo i kuću u Dubrovniku. Jednim vojnim pohodom kralj Dabiša je kaznio Sankoviće, a župa Konavle je podjeljena između Vukovića i Radenovića. Poslije ovog neuspjeha, oko teritorije Sankovića, Dubrovčani su morali da se dodvoravaju i bosanskom i ugarskom kralju.

Političke prilike i odnosi

Krajem 1392. godine ugled Bosanskog kraljevstva počinje da opada. Bosna se približava Ugarskoj, a u toku 1393. godine sklapa nepovoljan Đakovački ugovor.[62] Neki od moćnih velikaša taj ugovor nisu priznali tako da ga nisu ni potpisali. U toku Jelenine vladavine dolazi do osamostaljenja velikaša koji stvaraju svoje zasebne teritorije i na taj način ponašaju se kao

[62] Bosanski i ugarski kralj sastali su se u Đakovu u julu mjesecu 1393. godine. Sa bosanskim kraljem je bila kraljica Jelena i velikaši. Ugarski kralj je došao u pratnji čelne gospode Ugarske. Obje strane su ostale dosljedne principu *uti posidetis* - kako tko ima to neka drži. Po tom sporazumu kralj Dabiša zadržao je teritoriju Bosne kakvu je naslijedio od kralja Tvrtka I, šta više Sigismund ga je priznao kao zakonitog kralja Bosne i svojim prijateljem. Po ovom ugovoru Stjepan Dabiša je preuzeo obavezu kojom mu država nakon njegove smrti treba pripasti kralju Sigismundu i to kao pravom i zakonitom vladaru. Također obavezao se da neće pomagati hrvatske i ugarske velikaše, dok će svoje velikaše pozvati na vjernost i vjernu službu spram ugarskog vladara. Sklopivši tako mir na vječna vremena Sigismund je imenovao bosanskog kralja za župana Šomogjskog. (Sima, Ćirković, O Đakovačkom ugovoru, *Istorijski glasnik, 1-4,* Beograd, 1963, 4).

samostalni vladari. Tako slaba centralna vlast omogućila je velikašima da mogu po svojoj volji ubirati carine i sklapati ugovore sa susjedima. Voljom krupne vlastele, vojvode Hrvoja, vojvode Sandalja i kneza Pavla, na prijestolje Bosne krajem maja 1398. godine dolazi kralj Stjepan Ostoja.[63] Bosanski kralj je slijedio politiku bosanskih velikaša. Prije dolaska na vlast Ostoje pristalice kraljice Jelene tražile su da se sklone u Dubrovnik. Republika je u odgovaru 21. marta 1398. godine ženi Vukoslava Nikolića i ženi Đurđa Radivojevića pisala da ih ne mogu, pošto u Bosni vlada nesloga, primiti u Ston nego da dođu u Dubrovnik gdje ih mogu primiti i osigurati im zaštitu. Za vrijeme vladavine kralja Ostoje velikaš Radič Sanković dobija slobodu i javlja se kao gospodar Humske zemlje u Primorju. Imao je veliki uticaj na dvoru kralja Ostoje. Njegovu ženu Dubrovčani ispraćaju sve do Cavtata i daju joj poklon u vrijednosti od 100 perpera.[64] U ovakoj nesigurnoj oblasti neki građani traže od Dubrovnika da ih primi za svoje građane.[65] Tako je i knez Priboje zamolio Dubrovčane da ga prime kao svog građanina što su ovi i uradili 3. juna 1398. godine. Da bi Ostoja ostao na vlasti morao je svoje protivnike u Humu da ukloni. Neki njegovi protiv-

[63] Kralj Ostoja navodi u povelji da je dostojan biti kralj zemljama praroditelja i roditelja svojih. Emir, O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo, Historija srednjovjekovne Bosanske države*, Sarajevo, 2017, 157.

[64] Nikola, Jorga, *Notes et extraits pour servir a l' histoire des croisades au XV siècle,* II, Paris, 1899, 73.

[65] Dubrovačka Vlada je davala pojedinim istaknutim stanovnicima drugih srednjovjekovnih država svoje građanstvo za njihove zasluge ili onim čije je prijateljstvo smatrala korisnim. Građansko pravo ovih stanovnika zvalo se počasnim. Vlada je od ovih počasnih građana očekivala prijateljsku podršku kada bi to bilo potrebno, a u zamjenu za to pružala je utočište u slučaju potrebe. Ako bi se desilo da oni koji su dobili građanstvo moraju u slučaju rata ili iz nekih drugih razloga napustiti svoje prebivalište mogu slobodno doći u Dubrovnik i iz njega ponovo otići sa svojom imovinom prema svojoj volji, isto kao i bilo koji drugi Dubrovčanin. Drugu, i svakako brojniju grupu čine oni pojedinci koje je dubrovačka Vlada dajući im građanstvo čvršće vezivala za svakodnevne interese grada. To su bili imućniji stanovnici, okretni trgovci i zanatlije. Vlada je odabirala one pojedince čija je djelatnost mogla doprinjeti privrednom razvoju grada. Jovanka, Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, CCXLVI,* Beograd, 1961, 104-106.

nici su uspjeli da se spase bijegom u Dubrovnik. Republika je u 1398. godine pisala da je Ostoja dobio vlast u Bosni bez velikih poteškoća.[66]

Ugarski kralj nije bio zadovoljan ovakvim razvojem događaja pa je kao glavnog krivca za tako stanje optužio Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je bio pristalica napuljskog dvora i namjesnik kralja Ladislava u Hrvatskoj. Optuživao je Hrvoja da je saveznik osmanskog sultana kao i da je glavni krivac za upad osmanske vojske u Bosnu u toku 1398. godine. Sigismund je odlučio da kazni ovog velikaša pa je u pomoć pozvao Šibenik i Trogir. Polovinom jula 1398. godine krenuo je sa pomoćnim četama u Donje Krajeve, dolinom rijeke Vrbasa i stigao do vrbaškog grada pokušavajući da ga osvoji. Međutim, sve je ostalo samo na pokušaju tako da se morao povući u avgustu 1398. godine. U tom povlačenju ugarske vojske vojvoda Hrvoje uspio je da zauzme Dubičku župu i pridruži je svojim Donjim Krajevima. Teritorija Dubičke župe ostaje pod njegovom vlašću sve do 1402. godine.[67] Kod novoizabranog kralja Ostoje Dubrovčani obnavljaju aktivnosti na zadobijanju teritorije oko Slanskog primorja. Kralj je preko Sankovića ponudio Dubrovčanima Primorje.[68] Dubrovčani su se žalili kralju zbog napada u Bosni na njihove trgovce koji idu s robom. U Bosanskom kraljevstvu početkom 15. vijeka je rastao ugled napuljskog dvora, pa je kralj povećavao pritisak na Dubrovnik. Tokom 1403. godine očekivao se oružani sukob između Dubrovnika i Bosne. Nakon što je kralj Ostoja odbio ponudu Dubrovčana da posjeti knežev dvor, on je zatražio da oni prihvate njegovu vlast, zatim da protjeraju iz Dubrovnika njegove protivnike Pavla Klešića i Pavla Maštrovića, koji su se skonili u Dubrovnik strahujući od kralja.[69]

---

[66] Jozsef, Gelcich-Lajos Tallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887, 117.

[67] Ferdo, Šišić, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.),* Zagreb, 1902, 129.

[68] Kralj Ostoja je, izadatom poveljom na Usori u Lišnici 15. januara 1399. godine, prodao Dubrovčanima Slansko primorje od Kurila do Stona. Lejla, Nakaš, Drago, Župarić, Ana Lalić, Dženan Dautović, Esad Kurtović, *Codex Diplomaticus Regni Bosnae, Povelje i pisma stare Bosanske države,* Sarajevo, 2018, 231.

[69] J. Gelcich-L. Tallóczy, *Diplomatarium,* 116.

U slučaju da ne prihvate ove ultimatume kralj je zaprjetio da će dubrovačke trgovce protjerati a zatim povesti oružani sukob protiv Republike. Dubrovčani su pokušali da preko vojvode Sandalja i Hrvoja umire kralja. Do oružanog sukoba je ipak došlo što će koštati kralja Ostoju prijestolja. Naime, s obzirom da je vojvoda Hrvoje bio uz napuljski dvor, Ostoja je potražio pomoć od Ugarske. Savez sa kraljem Ostojom prihvata ugarski kralj što je stvorilo i veliko nepovjerenje kod Bosanaca. Velika netrpeljivost se proširila na čitavu Bosnu. U takvoj političkoj situaciji većina velikaša je prešla na stranu Hrvoja. Kralj nije uspio da se održi na vlasti iako je iza sebe imao jaku Ugarsku. Hrvoje i kralj Ostoja su pokušali da nađu kompromis, ali do toga nije došlo. Hrvoje je pisao Dubrovčanima, oni mu odgovaraju „da oni razumiju šta on njima piše.“[70]

U takvoj situaciji kralj se odlučio na popuštanje prema Dubrovčanima i Pavlu Klešiću, vratio je oduzetu zemlju i gradove Klešiću koje je uzeo u 1403. godini. Njegov veliki neuspjeh prema Dubrovčanima sve više je uticao na njegov položaj. Ni kralj Ugarske mu nije mogao pomoći zbog zauzetosti na drugim stranama. Našavši se ugrožen sa svih strana kralj je pokušao naći oslonac kod Mlečana. Pokušao je da ih pridobije raznim privilegijama koje im je i ranije obećavao. Na poveljama koje izdaje Mlečanima nema vojvode Sandalja ni Hrvoja, među svedocima su knez Pavle Radenović, vojvoda Vukmir Jurjević, vojvoda Pavle Klešić, vojvoda Radič Sanković i knez Radoje Radosalić.[71] Neslaganje kralja Ostoje sa dvojicom velikaša Sandaljem i Hrvojem izazvat će i njegov pad.

Zemlje u bosanskom susjedstvu krajem 14. i početkom 15. vijeka su bile u sukobima sa osmanskom vojskom. Poslije Kosovske bitke[72] Srbija je

[70] Ljubomir, Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knjiga I/1, Beograd-Sremski Karlovci, 1929, 455.

[71] Šime, Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. V, Zagreb, 1876, 41.

[72] Kosovska bitka vođena je 28. juna, na Vidovdan, 1389. godine. U njoj su stradali knez Lazar Hrebeljanović i sultan Murat I. Željko Fajfrić, *Turski sultani*, Sremska Mitrovica, 2008, 35. U Kosovskoj bitci je na strani krstaške vojske učestvovao i bosanski vojvoda Vlatko Vuković. Poslije poraza kneza Lazara neke bosanske plemiće osmanska vojska je odvela u Aziju. O ovim zarobljenicima raspitivalo se u Bosni preko Dubrovčana

došla u podređen položaj prema osmanskom sultanu. Na početku 15. vijeka politička situacija u Srbiji nije bila stabilna. Lazarevići su nakon Kosovske bitke prihvatili vazalne odnose prema Osmanskom carstvu. Stefan Lazarević je bio dužan prema sultanu Bajazitu I (1389-1402) da plaća danak i da lično predvodi odrede svoje vojske u sultanovim pohodima. Slično kao i u Bosanskom kraljevstvu i u srednjovjekovnoj srpskoj državi rasla je moć pojedinih oblasnih gospodara. Kada je država došla do vrhunca političke moći pojedine velikaške porodice držale su čitave oblasti na kojima su bili suvereni gospodari. Ti gospodari koji su imali državice u državi težili su da dođu do što većih političkih položaja tako da bi mogli učestvovati u donošenju presudnih odluka koje je donosio tadašnji vrh srednjovjekovne srpske države. [73]

Tako su Brankovići krenuli suprotnim putem od Lazarevića, njihovo odbijanje da prime vazalne odnose prema osmanskom sultanu rezultiralo je i njihovim porazom 1395. i 1396. godine, i pri tome su im oduzeti posjedi.[74] Ipak, jedan dio tih posjeda je ostavljen Brankovićima, dok je drugi dio dat Lazarevićima.[75] Nasljednici Vuka Brankovića izmjenili su tako stanje tek 1402. godine, kada su uspjeli da vrate jedan dio posjeda.

U toku 1402. godine desio se značajan događaj poslije kojeg se srednjovjekovna srpska država privremeno oslobodila od uticaja osmanske vlasti. Na tada moćno Osmansko carstvo napao je mongolski vođa Timur Lenk. Osmanski emiri koji su bili nezadovoljni politikom sultana Bajezita prelazili su na stranu mongolskog vođe. Do velike i presudne bitke došlo je 28. jula 1402. godine kod Angore. U ovoj bitci osmanski sultan Bajezit I je bio zarobljen i odveden u ropstvo. Na strani sultana učestvovao je i Stefan

1403. godine. Medo Pucić, *Spomenici srpski,* knj. I, Beograd, 1858, 46. Naslednik Lazarov je bio Stefan rođen oko 1370. godine. Poslije ove bitke došlo do otimanja teritorije između kralja Ugarske i osmanskog sultana. Konstantin Jireček, *Istorija Srb*a, *Prva knjiga do 1537. godine,* Beograd, 1952, 328.

[73] Stanoje, Stanojević, *Istorija srpskoga naroda*, Beograd, 1926, 202.

[74] Mihailo, Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978, 160.

[75] Tako je Stefanu dodjeljen rudnik Brskovo. Od Stefana Dubrovčani traže poveljom da obnovi ranije povlastice trgovcima i da isplati raniji dug. Lj. Stojanović, *Povelje i pisma,* 186, 187.

Lazarević, prema hroničarima tog vremena on se zadnji povukao sa bojišta. Prilikom povlačenja Stefan je došao u Konstantinopolis kod bizanskog cara Jovana VII gdje mu je ovaj dodjelio, avgusta 1402. godine, titulu despota, a njegova država od tada nosi naziv Despotovina. Za vrijeme boravka u bizantskoj prijestolnici vraća se i Đurađ Branković tako da je došlo do neslaganja između Stefana i Đurđa. Bojeći se da mu Đurađ Branković, koji je bio sestrić Stefanov, pomoću Sulejmana sina Bajezitova ne otme dio posjeda, Stefan ga je pritvorio u Konstantinopolisu. Nakon kraćeg vremena Đurađ je uspio da pobjegne Sulejmanu, dok je despot Stefan Lazarević nakon povratka u Despotovinu tražio saveznika u Ugarskoj. U toku 1403. godine sklopio je savez[76] sa ugarskim kraljem i postao vazal Ugarske. Kao nagradu dobio je Beograd, koji je ujedno postao i prijestolnica Despotovine, sa Mačvom do kraja svog života. Pored ovog poklonio mu je Sigismund i dio Satmarske županije - područje bogato srebrenim i zlatnim rudama. Za uzvrat je dužan da se odazove na svaki poziv Sigismunda i da sa svojim pomoćnim četama učvstvuje na strani ugarskog kralja. Tako Dubrovčani pišu 1405. godine da je despot u velikoj slozi i jedinstvu sa ugarskim kraljem.[77] Zahvaljujući ovom savezu Stefan je uspio da porazi Brankoviće[78] i sklopi s njima povoljan mir. Velike aspiracije despot je imao i prema Bosanskom kraljevstvu.

[76] Do prvih pregovora oko saveza dolazilo je i ranije krajem 14. vijeka, zbog neslaganja jednog dijela vlastele koja je bila na strani sultana Bajezita I, ali ti pregovori nisu uspjeli. Jovanka Kalić, Veliki preokret, u: *Istorija srpskog naroda, knjiga II*, Beograd, 1982, 70.

[77] Lj. Stojanović, *Povelje i pisma,* 385.

[78] Prilikom sukoba Lazarevića i Brankovića u Despotovini su stradali Dubrovčani, a imovina im je bila opljačkana. Nekoliko dubrovačkih trgovaca je poginulo. U dubrovačkoj Vladi je raspravljano o pismu koje treba uputiti osmanskim predstavnicima o trgovcima koji su izginuli. „*de faciendo mentionem in literis mitteddis Passait Turcho exitendi ad partes Sclavonije, de morte civium nostrum in Sclavonija per exercitum turhorum*“. Državni arhiv u Dubrovniku, *Reformationes,* XXXII, fol. 130, (11. XII 1402.). U dubrovačkoj Vladi je o odnosima sa Despotovinom raspravljano i u oktobru 1403. godine , kada je u prijedlogu iz juna, traženo da dubrovački trgovci mogu nesmetano putovati u Despotovinu. *Ref.* XXXII, fol. 169, (19. X 1403.).

Osim Despotovine, koja je imala veliki uticaj na politička zbivanja u Bosni, značajnu ulogu imala je Ugarska i Dubrovačka Republika. Nakon dolaska na vlast kralja Sigismunda (1387-1437) uticaj Ugarske se sve više ispoljavao na političke prilike u Bosanskom kraljevstvu. Nakon smrti kraljice Marije, žene kralja Sigismunda, politička moć kralja je u opadanju. Među uticajnim krugovima u Ugarskoj su smatrali da je nakon smrti žene Sigismund izgubio pravo na Kraljevstvo. Da bi popravio svoj ugled Sigismund je uputio pismo Dubrovčanima krajem 1395. godine u kome je zahtjevao da mu Vlada u Dubrovniku da pismene garancije na vjernost ugarskoj kruni. Ovaj zahtjev kralja, dubrovačka Vlada je prihvatila 20. februara 1396. godine, da bi se nakon kraćeg vremena i zaklela kralju na vjernost, „*tactis corporaliter sacrosanctis scripturis.“* Nakon toga ugarski kralj je imao obavezu da Dubrovčanima potvrdi sve privilegije koje su imali od njegovih predhodnika.[79] Tako je Vlada u Dubrovniku pisala u julu 1396. godine trgovcu Tomku Lefkoviću, koji je bio konzul u Sremskoj Mitrovici, da privilegije i povelje koje su dobili od kralja Ugarske stavi trgovcima na uvid i da kopije tih povelja pošalje u Dubrovnik. Nakon ovakvog stava prema Dubrovčanima Ugarska doživljava jedan veliki poraz od strane Osmanskog carstva 25. septembra 1396. godine u bitci kod Nikopolja.[80] Nakon poraza ugarski kralj je uspio da se prebaci do Crnog mora, a nešto kasnije je zahvaljujući mletačkim brodovima stigao do Dubrovnika.

Osmanska vojska je poslije pobjede nad Ugarskom opljačkala Sremsku Mitrovicu, a tom prilikom je stradalo nekoliko dubrovačkih trgovaca. Dubrovčani su se žalili u septembru 1397. godine na Osmanlije da su na njih primjenili jednu vrstu represalija na principu kolektivne odgovornosti za nečiji prekršaj. Takav oblik odgovornost prestavljao je smetnju za razvitak trgovine. Osmanlije su primjenjivale represalije zbog sukoba oko otkupa francuskih zarobljenika koje je osmanska vojska odvela u Anadoliju poslije Nikopoljske bitke 1396. godine.[81]

[79] J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, str. 717.

[80] F. Šišić, *Hrvoje*, str. 109.

[81] Ivan, Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Posebna izdanja, Srpska akademija nauka, knj. 200, Beograd, 1952, 18. Dubrovčani su molili kneza Stefana da se

Dubrovčani su se žalili i kralju Sigismundu na njegove podanike da su napadali dubrovačke brodove koji su plovili prema Mletačkoj Republici. Posebno su se žalili na trogirske pljačkaše koji su opljačkali srebro. Kralj je morao da izvrši pritisak na Trogir tako da su prestavnici Trogira posjetili Republiku i tom prilikom obećali da će im štetu nadoknaditi. Dubrovačka Vlada je iskoristila priliku da im uruči pismo koje im je uputio Sigismund povodom njihovog protesta.[82] Nakon što je bio poražen kod Nikopolja, iako mu je bio ugled opao, Sigismund je i dalje imao velike pretenzije prema Bosni. Napao je Bosnu 1398. godine a jedini razlog za to bilo je to što je Bosna podržavala napuljski dvor.[83] Dubrovčani su bili dobro obavješteni o ovom napadu, i namjeravali su da upute poslanstvo ugarskom kralju kako bi ga obavijestili o protjeranoj vlasteli iz Splita, koju su oni su ih prihvatili i posudili im 500 dukata. Kako je ugarski kralj bio poražen i morao se povući iz Bosne slanje poslanstva je odgođeno. Tek 15. oktobra 1398. godine poslato je poslanstvo koje je stiglo kralju početkom novembra i trebalo je da ga obavjesti o prognanim Splićanima i šteti koju je dubrovačkim trgovcima nanio duka Sanseverina.[84]

Ugarski kralj je bio nezadovoljan ponašanjem Bosanaca, a oni su koristili svaku priliku da zaposjednu dio teritorije koje je držao kralj Tvrtko I.

zauzme za njihove trgovce koje su osmanske vlasti nevine zatvorile. Lj. Stojanović, *Povelje i pisma,* str. 183.

[82] J. Gelcich-L. Tallóczy, *Diplomatarium,* str. 712.

[83] S. Ćirković, Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964, 193.

[84] Galija Vincilaja duke Sanseverina, kojom je upravljao Frančesko Martinov iz Napulja zaplijenila je 15. decembra 1397. godine jedan dubrovački brod. Tu je bilo raznovrsne robe: srebra, zlata, voska, kože, ulja u vrijednosti od 18.000 dukata koju su dubrovački trgovci uputili u Veneciju. Ova roba je umjesto u Veneciju stigla u Tarent. Dubrovački poslanik Žore Palmotić je u Ugarskoj boravio krajem decembra 1397. godine. Dubrovačka Vlada mu je dala upute da traga za kraljem Ugarske sve dok ga ne pronađe. Dubrovčani su ipak na kraju uspjeli dio sredstava da vrate zahvaljujući kralju Sigismundu koji je uputio napuljskom dvoru fra Lovru Menčetića koji je izdejstvovao kod Napulja da polovinu opljačkane sume od 9000 dukata nadoknadi sledećih devet godina isplaćujući svake godine po 1000 dukata u novcu, žitu ili nekoj drugoj robi. Ostatak od 9000 dukata tebao je da nadoknadi Sanseverina koji je i načinio štetu. (J. Gelcich- L. Tallóczy, *Diplomatarium,* 719).

Prilika im se ukazala 1401. godine kada su nezadovoljni ugarski velikaši zatvorili kralja Sigismunda. Naime, ugarski velikaši su 28. aprila 1401. godine uhapsili kralja Sigismunda, koji se upravo aprila mjeseca vratio iz Češke. Vladavinu u ime „svete krune“ preuzeo je savjet barona. Feudalci su tražili od uhapšenog kralja da otpusti strance iz državne službe. Nakon što je on to odbio oni su ga ukonili sa prijestolja Ugarske. Postavljalo se pitanje koga će postaviti za ugarsko prijestolje. Jedni velikaši su predlagali za novog kralja Ladislava Napuljskog, drugi su predlagali Poljskog kralja Vladislava II Jagelovića. Bilo je i onih koji su predlagali Vilhelma Habzburškog. Veliku neslogu između ugarskih velikaša iskoristio je Nikola Gorjanski. On se na početku pridružio velikašima, skolpio sa njima sporazum da vrate Sigismunda na vlast, a da će za uzvrat dobiti amnestiju, da će kralj ispuniti njihov zahtjev da otpustiti strance sa visokih državnih položaja i da će najveće državne položaje dati njima. Nakon što se ugarski kralj oslobodio zarobljeništva prekršio je svoje obećanje u pogledu stranaca. Sigismund je uspio da prisili velikaše da u slučaju njegove smrti na ugarsko prijestolje dovedu austrijskoj vojvodu Alberta IV Habzburškog. Ovakva pitanja Sigismund je pokušao regulisati bez Sabora, pa je na kraju izgubio povrenje velikaša. Krupna vlastela se ponovo okupila u Velikom Varadinu krajem decembra 1402. godine, tražeći da Sigismund odstupi s prijestolja. Tom prilikom pozvali su Ladislava Napuljskog da preuzme krunu. Velikašima su se pridružili crkvena i svjetovna aristokratija te mase nižeg plemstva. Međutim, ni ovo okupljanje pobunjenika nije uspjelo. Na kraju većina pobunjenika se pokorila Sigismundu. Da bi smirio situaciju Sigismund je proglasio amnestiju.[85]

Iskorivši ovakvu situaciju, pobunu ugarskih velikaša, Bosanci su uspjeli su da nametnu vlast Zadru, a od maja 1402. godine i ostalim dalmatinskim gradovima. Ugarski kralj u ovakvoj prilici se plašio i za Dubrovnik pa je tamo poslao poslanstvo, zahtjevajući da Dubrovčani iskažu vjernost ugarskoj kruni.[86] Dubrovčani su mu ostali vjerni što nije bio slučaj sa osta-

[85] Petar, Rokan, Zoltan, Đere, Tibor, Pal, Aleksandar, Kasat, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 129.

[86] S. Ćirković, *Istorija,* 197.

lim teritorijama na kojima je imao svoju vlast. Kapetan ostrva Mljeta Novak pripremao se da daruje lađe kralja Ladislava Napuljskog kojima je komandovao admiral Aldemarisko i kada budu stigle lađe na ostrvo da podigne drugu zastavu od one koju ima Dubrovnik. Ovakvim postupanjem on je povrijedio pravo Dubrovnika nad ostrvom pa je prognan sa ostrva novembra 1402. godine. Malo vijeće je bilo prema sudijama, koji su znali za ovaj događaj, rigorozno, pa je između ostaloga bio zatvoren i sudija Antonije. Ostrvo Lastovo, kojem je prijetila opasnost od napuljskog dvora, je o ovim prilikama obavjestilo Dubrovnik. Vlada im je preporučila 7. marta 1403. godine da se pobrinu za spašavanje stanovništva, da paze da neko sa ostrva ne ode na pregovore i da se ne podigne druga zastava. U slučaju da se galije približe ostrvu da postupe kako je najbolje.[87]

Vjernost Dubrovnika prema kralju Ugarske u Bosni je prihvaćena kao zakletva protiv bosanskog kralja. U pismu koje je upućeno vojvodi Hrvoju 13. maja 1402. godine Dubrovčani su se zakleli da će davati dohodak ugarskom kralju, a da su njima ugarski poslanici obećali poštovanje svih zakona i slobodu koju su imali Dubrovčani za vrijeme ranijih ugarskih kraljeva. Protiv Bosne poslanici nisu ništa tražili znajući dubrovačku vjernost i želju da poštuju ugovore i prijateljstvo s Bosnom. U 1403. godini došlo je do rata između Bosne i Dubrovnika.[88] Za vrijeme ovog rata Dubrovčani su održavali veze sa Sigismundom. Pismom su ga obavjestili o šteti koju im nanose Bosanci. Pismo je trebalo da ponese Mihailo Okruljić koji bi neko vrijeme boravio na dvoru i ponašao se prema upustvima koje mu budu dali. Dubrovnik je bio razočaran postupkom ugarskog kralja. Naime, ugarski kralj se krajem 1403. godine, uz posredovanje mačvanskog bana Ivaniša Morovića, izmirio sa kraljem Ostojom. Tom prilikom je prihvatio Ostojino ubjeđenje da je Dubrovnik kriv za rat zbog pružanja utočišta bosanskim odmetnicima. Ostojino podčinjavanje Ugarskoj je dobro došlo Sigismundu da popravi svoj ugled.

[87] J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium,* 726.

[88] S. Ćirković, *Istorija,* 199.

Zaključak

U posljednjoj deceniji 14. vijeka Bosansko kraljevstvo i susjedne zemlje bili su zahvaćeni ratnim sukobima. Osim toga veliku štetu nanosili su im i česti unutrašnju nemiri koji su bili uzrok slabljenja centralne vlasti. Velika prijetnja za Bosnu i susjedne zemlje dolazila je od strane Osmanskog carstva. Nakon Nikopoljske bitke 1396. godine ugarska vojna moć opada u Evropi. Posljedica tog poraza osjetila se na početku 15. vijeka, pobunom ugarskih velikaša, kada su pobunjenici uspjeli da zarobe kralja Sigismunda, nakon čega su mu postavljali određene uvjete za oslobađanje iz ropstva. Jedan od tih uvjeta bio je da se stranci otpuste iz državne službe. Zahvaljujući Nikoli Gorjanskom Sigismund se uspio osloboditi iz zarobljeništva. Nakon toga kralj pregovorima umiruje velikaše, tako da se Ugarska nakon Angorske bitke uspjela privremeno osloboditi od pritisaka Osmanskog carstva.

Na početku posljednje decenije 14. vijeka bosanski kralj je skolpio Đakovački ugovor sa ugarskim kraljem. Ugovor je bio nepovoljan za Bosnu. Neki velikaši su odbili da ga prihvate. Zahvaljujući slaboj centralnoj vlasti, posebno u vrijeme vladavine kraljice Jelene, velikaši u Bosni su ojačali tako da su stvorili sebi zasebne teritorije, na kojima su se ponašali kao pravi gospodari. Uticali su i na izbor novog bosanskog kralja. Ugarski kralj Sigismind je optuživao pojedine bosanske velikaše da su glavni krivci za loše stanje u Bosni. Optuzio je vojvodu Hrvoja da je glavni krivac za upad osmanske vojske u Bosnu na kraju 14. vijeka, i odlučio da ga kazni napadom na Donje Krajeve. Taj vojni pohod nije dao očekivane rezultate, pa se ugarska vojska povukla iz Bosanskog kraljevstva.

Dubrovčani su na samom kraju 14. vijeka od novog kralja Bosne tražili da im ustupi Slansko primorje. Prvo su pokušavali preko velikaša da ostvare svoj cilj. Zbog velikog pritiska velikaša kralj Ostoja je izdao povelju kojom je Dubrovniku ustupio primorje od Kurila do Stona. Zahvaljujući unutrašnjim nemirima u Ugarskoj Bosanci su uspjeli da nametnu vlast Zadru i ostalim dalmatinskim gradovima. Kolko je u Ugarskoj bila po kralja složena situacija svjedoči i podatak da je kralj Sigismund poslao poslan-

stvo u Dubrovnik kako bi Dubrovčani iskazali vjernost ugarskoj kruni. U Bosni je to prihvaćeno kao da se Dubrovnik zakelo protiv bosanskog kralja. Dubrovčani su uputili pismo jednom od najmoćnijih bosanskih velikaša u kome su ga obavijestli o vjernosti prema ugarskoj kruni. Tom prilikom su i obavjestili bosanskog velikaša da poštuju ugovore i prijateljstvo s Bosnom.

Srednjovjekovna srpska država oslobodila se uticaja Osmanskog carstva nakon Angorske bitke. Međutim, na početku prve decenije 15. vijeka dolazi do sukoba između oblasnih gospodara Brankovića i Lazarevića. Da bi ojačao Despotovinu, naziv srednjovjekovne srpske države od avgusta 1402. godine, Stefan Lazarević mijenja političku orjentaciju, okreće se prema Ugarskoj, zbog čega od ugarskog kralja dobija Mačvu i Beograd sa okolinom. Tako da je Beograd od 1403. godine postao prestolnica Despotovine. Česti sukobi u prvoj deceniji 15. vijeka iscrpjeli su pojedine balkanske države - vojno i ekonomski. Tako iscrpljene doživljavale su od Osmanlija česte vojne poraze, prvo Bosna a nesto kasnije i Ugarska.

CIRCUMSTANCES IN BOSNIA AND NEIGHBORING COUNTRIES AT THE END OF THE 14TH AND AT THE VERY BEGINNING OF THE 15TH CENTURY

Conclusion

In the last decade of the 14th century, the Bosnian kingdom and neighboring countries were engulfed in war conflicts. In addition, frequent internal disturbances caused great damage to them, which were the cause of the weakening of the central government. A major threat to Bosnia and neighboring countries came from the Ottoman Empire. After the Battle of Nicopolis in 1396, Hungarian military power declined in Europe. The consequences of that defeat were felt at the beginning of the 15th century, with the rebellion of the Hungarian nobles, when the rebels succeeded in capturing King Sigismund, after which they set certain conditions for his release

from slavery. One of those conditions was that foreigners should be dismissed from the civil service. Thanks to Nicholas II Garai, Sigismund managed to free himself from captivity. After that, the king pacified the nobles through negotiations, so that after the Battle of Angora, Hungary was able to temporarily free itself from the pressures of the Ottoman Empire.

At the beginning of the last decade of the 14th century, the Bosnian king concluded the Djakovica Treaty with the Hungarian king. The treaty was unfavorable for Bosnia. Some nobles refused to accept him. Thanks to the weak central government, especially during the reign of Queen Jelena, the nobles in Bosnia became stronger so that they created separate territories for themselves, where they behaved like real masters. They also influenced the election of the new Bosnian king. The Hungarian king Sigismund accused certain Bosnian noblemen of being the main culprits for the bad situation in Bosnia. He accused Duke Hrvoje of being the main culprit for the incursion of the Ottoman army into Bosnia at the end of the 14th century, and decided to punish him with an attack on Donji Kraji. That military campaign did not give the expected results, so the Hungarian army withdrew from the Bosnian Kingdom.

At the very end of the 14th century, the people of Dubrovnik asked the new king of Bosnia to cede the Slano coast to them. First, they tried to achieve their goal through the noblemen. Due to great pressure from the nobles, King Ostoja issued a charter by which he ceded the coast from the Kuriles to Ston to Dubrovnik. Thanks to the internal unrest in Hungary, Bosnians managed to impose their rule on Zadar and other Dalmatian cities. How complicated the situation was for the king in Hungary is evidenced by the fact that King Sigismund sent a mission to Dubrovnik so that the people of Dubrovnik would show their loyalty to the Hungarian crown. In Bosnia, it was understood as if Dubrovnik had sworn against the Bosnian king. The people of Dubrovnik sent a letter to one of the most powerful Bosnian dignitaries in which they informed him of their loyalty to the Hungarian crown. On that occasion, they informed the Bosnian nobleman that they respect the treaties and friendship with Bosnia.

The medieval Serbian state freed itself from the influence of the Ottoman Empire after the Battle of Angora. However, at the beginning of the first decade of the 15th century, there was a conflict between the regional lords Branković and Lazarević. In order to strengthen Despotovina, the name of the medieval Serbian state from August 1402, Stefan Lazarević changed his political orientation, turned towards Hungary, which is why he received Mačva and Belgrade with its surroundings from the Hungarian king. So, since 1403, Belgrade became the capital of the Despotovina. Frequent conflicts in the first decade of the 15th century exhausted individual Balkan states - militarily and economically. Thus exhausted, they experienced frequent military defeats from the Ottomans, first Bosnia and a little later Hungary.

Spomenik bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću, postavljen u Tuzli 2012.

Prof. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Institut za nacionalnu historiju - Skoplje
E-mail: zecir.ramcilovic@gmail.com

Pregledni rad

ODNOSI IZMEĐU BOSNE I HERCEGOVINE I SJEVERNE MAKEDONIJE – PREDOSMANLIJSKI I OSMANLIJSKI PERIOD DO VELIKE ISTOČNE KRIZE 1875. GODINE

Apstrakt: *Geostrateški položaj, prirodne karakteristike, bogatstva i druge prednosti Balkanskog poluostrva omogućile su da na njemu žive, krstare i naseljavaju se grupe ljjudi s različitim porijeklom, kulturom i jezikom još od prahistorije. O tome govore arheološka nalazišta i ostaci u svim djelovima Balkana, odnosno i na prostorima današnje Bosne i Hercegovine i Republike Sjeverne Makedonije. Bošnjaci, Makedonci i drugi narodi na ovim prostorima su dio tog bogatstva historije, kultura i tradicija sa svim sličnostima i razlikama koje imaju s ostalim balkanskim narodima. Bošnjaci su autohton narod središnjeg djela Balkanskog poluostrva s milenijumskim korijenima i viševjekovnim historijskim, kulturnim i političkim kontinuitetom vezanim za prostor Bosne, slično kao i Makedonci koji žive nešto južnije. Kontinuirane migracije izazvane burnim historijsko-društvenim pojavama i procesima uticale su na njihovu geografsku rasprostranjenost, kako na Balkanu, tako i u svijetu. U tom smislu prostor Bosne i Hercegovine, te Sandžaka (dio Srbije i Crne Gore) ima centralni značaj, a zemlje porijekla Bošnjaka su i djelovi Crne Gore, Srbije, Kosova i Hrvatske, dok prostori Makedonije, Slovenije, Albanije na različit način predstavljaju zemlje u kojima su se proširili migracijama. Prostor današnje Republike Sjeverne Makedonije i drugi djelovi Makedonije koji su dio Grčke i Bugarske, te u graničnim djelovima s Albanijom i Srbijom, imaju centralni značaj i predstavljaju prostor porijekla Makedonaca. Za raziliku od Makedonaca koji su neznačajno zastupljeni u Bosni i Hercegovini, kako u prošlosti tako i danas, Bošnjaci u Makedoniji su viševjekovnog prisustva i učešća u stvaranju i izgradnji države u kojoj su jedan od ustavotvornih i konstitutivnih naroda. Ipak, kod običnih građana još uvijek postoji uvjerenje da su odnosi između Bosne i Hercegovine i Makedonije, kao i prisustvo Boš-*

njaka na prostoru Makedonije novijeg datuma, odnosno, djelomično u prvoj polovini, a intenzivnije od druge polovine XX vijeka kada postaju federalne jedinice Socijalističke Federativne Jugoslavije, a prisustvo Bošnjaka je intenzivirano i kasnije od agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina XX vijeka i priliva desetina hiljada izbjeglica. Iz tih razloga ovim prilogom želimo dati određene naznake o postojanju veza između Bosne i Hercegovine i Makedonije i njihovih naroda još iz predosmanlijskog i ranog osmanlijskog perioda sve do Velike Istočne krize. Kada je odlukama velikih sila Bosna okupirana od Austro-Ugarske, prostor Makedonije bio je preplavljen Bošnjacima. Da su veze i saradnja između Bosne i Makedonije, odnosno njihovih naroda bile značajne tokom prošlosti potvrđuje današnja realnost i međusobno povjerenje i saradnja.

Ključne riječi: *Sjeverna Makedonija, Bosna i Hercegovina, Bosanski ejalet, Osmanlijska imperija, migracije, ratovi, bogumilstvo, islam.*

Abstract: *The geostrategic position, natural features, resources and other advantages of the Balkan Peninsula have made it possible for groups of people with different origins, cultures and languages to live, migrate and settle on it since prehistoric times. Archaeological sites and remains in all parts of the Balkans, i.e., in today's Bosnia and Herzegovina and the Republic of North Macedonia, witness to this. Bosniaks, Macedonians and other peoples in these areas are part of that wealth of history, culture and tradition with all the similarities and differences they have with other Balkan peoples. Bosniaks are the autochthonous people of the central part of the Balkan Peninsula with millennial roots and centuries-old historical, cultural and political continuity related to the area of Bosnia, similar to the Macedonians who live a little further south. Continuous migrations caused by turbulent historical and social phenomena and processes affected their geographical distribution, both in the Balkans and in the world. In this sense, the area of Bosnia and Herzegovina and Sandžak (part of both Serbia and Montenegro) is of central importance, and the countries of origin of Bosniaks are also parts of Montenegro, Serbia, Kosovo and Croatia, while the areas of Macedonia, Slovenia, and Albania in different ways represent countries in which they spread through migrations. The area of today's Republic of North Macedonia and other parts of Macedonia that*

are part of Greece and Bulgaria, and in the border areas with Albania and Serbia, are of central importance and represent the area of origin of the Macedonians. Unlike Macedonians, who are insignificantly represented in Bosnia and Herzegovina, both in the past and today, Bosniaks in Macedonia have a centuries-old presence and participation in the creation and construction of the state in which they are one of the constitutional and constituent nations. However, ordinary citizens still believe that relations between Bosnia and Herzegovina and Macedonia, as well as the presence of Bosniaks in Macedonia, are more recent, i.e., partly in the first half, and more intensively since the second half of the 20th century, when they became federal units of the Socialist Federative Yugoslavia, and the presence of Bosniaks intensified even later after the aggression against Bosnia and Herzegovina in the nineties of the 20th century and the influx of tens of thousands of refugees. For these reasons, with this contribution we would like to give certain indications about the existence of ties between Bosnia and Herzegovina and Macedonia and their peoples from the pre-Ottoman and early Ottoman periods until the Great Eastern Crisis. When Bosnia was occupied by Austria-Hungary by the decisions of the great powers, the area of Macedonia was flooded with Bosniaks. That the ties and cooperation between Bosnia and Macedonia, that is, their peoples, were significant in the past is confirmed by today's reality and mutual trust and cooperation.

Keywords: *North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, the Eyalet of Bosnia, Ottoman Empire, migrations, wars, Bogomilism, Islam.*

Predosmanlijski period

Migracije različitih etničkih grupa i naroda Balkanom bile su permanentne, samo s različitim intenzitetom. Pored prirodnih bogatstva, klimatskih prilika i drugih pogodnosti, veoma značajan faktor za doseljavanje bili su i bezbjedniji uslovi za život kroz organizirane velike državne zajednice i institucije. Ilirija, Makedonija, Rimsko carstvo, a zatim i Vizantija su omogućile da se u njihovim okvirima gradi putna infrastruktura, razvijaju gradovi, trgovina, zanati, unapređuje poljoprivreda, a time i konekcije između različitih naroda koji su živjeli na ovim prostorima i od kojih su se formira-

li današnji narodi i nacije na Balkanu. Ali, ono što povezuje Makedoniju i Bosnu, tačnije njihove narode je i duhovna povezanost iz predosmanlijskog doba.

U predosmanlijskom periodu s duhovnog i vjerskog aspekta, prvo hrišćanstvo, zatim pravoslavlje i katoličanstvo povezuje sve balkanske narode, ali za razilku od ostalih prostora, u Bosni i Makedoniji se razvija poseban vjerski pokret, poznat pod različitim imenima, a najčešće kao bogumilstvo. Ono se javlja u Makedoniji, odakle se proširilo cijelim Balkanom i miješalo sa sličnim učenjima u Bosni, a u jednom periodu bilo veoma značajno na prostorima današnje sjeverne Italije i južne Francuske. Zbog toga se susreću i različita imena u izvorima, a s obzirom da je u Makedoniji najpoznatija kao bogumilstvo, a pod istim imenom se spominje i u Bosni, odlučio sam da u ovom radu koristim taj termin. U srednjem vijeku i Kraljevini Bosni bogumilstvo je bila i priznata državna vjera, vjera plemstva i običnih ljudi. Bogumilstvo u osnovi predstavlja religiju u kojoj su obuhvaćena i socijalna pitanja usmjerena prema borbi za duhovno oslobođenje od crkvenih autoriteta i ideje o nepromjenjivosti društvenih odnosa.[1] Ovakva kvalitativna razlika u odnosu na konzervativno vjersko vođstvo je predstavljalo opasnost za Crkvu kao vrhovni autoritet sa silnim uticajem na politiku tadašnjih vladara.

Bez da ulazim u predstavljanje i učenje bogumilske vjere, njene analize i doktrine, što nije ni tema ovog istraživanja, tvrdim da je bogumisltvo odigralo veliku ulogu i ima ogromnu zaslugu za kontinuitet i postojanje makedonskog i bošnjačkog naroda. Veliki makedonski revolucionar i književnik Kočo Racin kaže: „Naša narodna kultura, naš bogati narodni folklor, neiscrpna riznica našeg naroda niz viševjekovna iskušenja – više su djelo Bogumilstva, nego što je uticaj pravoslavlja... Ima li u našoj narodnoj prošlosti uzvišenija pojava, uzvišeniji ideal i svjetliji cilj, nego što je Bogumilska. Koliko ljudi i danas se napajaju njime, misleći da se oslanjaju na najbolje narodne tradicije, iako možda i ne znaju koliko je to duboko naro-

[1] Меланија, Шерденковска, *Богомилско движење и неговите импликации,* Блесок бр. 15, Скопје, 2000, 5.

dno, istovremeno i suštinski Bogumilsko".[2] Tako je i danas, kada građanstvo ne zna, a niti naučna javnost u Sjevernoj Makedoniji ne posvećuje veliku pažnju ovom djelu svoje prošlosti, mogu reći i značajnom djelu svoga identiteta. S druge strane Bošnjaci, ne samo kao značajan dio, već svoj poseban identitet vezuju za bogumilstvo, koje za njih predstavlja najčistiju monoteističku religiju, različitu od hrišćanstva, sa svojom samostalnom vjerskom zajednicom.[3]

Bogumilstvo je imalo ključnu ulogu u profiliranju duhovnog, vjerskog, političkog, kulturnog i društvenog života srednjevjekovne Bosne.[4] U najvećem periodu srednjevekovne države Bosne između XII i XIV vjeka, bogumilstvo je bilo državna religija.[5] Na prostoru Makedonije nemamo toliki kontinuitet države koja bi bila tolerantna prema, mogu reći, svojoj izvornoj religiji, osim u periodu Samouilovog carstva (976–1018) kada je bogumilstvo bilo rasprostranjeno. Na vrhuncu svoje moći smatra se da je u sastavu njegove države bila i Bosna[6] u kojoj se kao i u Raškoj širilo bogumilstvo. Smatra se da je Samuil „vodio mehku politiku prema pripadnicima ove doktrine."[7] U prilog ove teze govore i historijski podaci o mučenju i ubijanju pripadnika ove vjere od strane hrišćanskih vladara. Jedinstven slučaj u historiji je bitka kod Belasice, kada je Samuilova vojska poražena od strane Vizantijaca. Zarobljeni Samuilovi vojnici, njih više hiljada, je po naredbi cara Vasilija oslijepljeno, dok je svakom stotom ostavljeno po jed-

[2] Кочо, Рацин, *Проза и Публицистика, Драговитските Богомили,* Наша книга, Скопје, 1987, 110-111

[3] Зеќир, Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата,* БКЗ, Скопје, 2014, 37, 45.

[4] Salih, Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, IPP Hamidović, Tuzla, 1999, 169.

[5] Зеќир, Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*, 65.

[6] Diskutabilna je teza da je i Bosna bila dio Samulovog carstva, i da je zauzeta u vrijeme Samulovog pohoda na Dalmaciju, koji se desio najverovatnije krajem X vijeka. Prema Ljetopisu Dukljanina kao najznačajnijem izvoru zasigurno je Samuil zauzeo Duklju, opustošio Kotor i Dubrovnik stižući do Zadra. U ovom izvoru postoje dvije rečenice, jedna da su Bosna i Raška bile žestoko opustošene, a druga da se posle toga vratio u svoju prestonicu. S obzirom da ne postoje drugi izvori, na bazi ovog se ne može zaključiti da su i ove teritorije ušle u sastav Samuilovog carstva.

[7] Nazif, Dokle, *Bogomilizam i etnogeneza Torbeša Kukske Gore,* Alem, Prozren, 2011, 31.

no oko kako bi mogao voditi ostale. Ovakvi zločini, pored ostalog mogu biti izazvani uglavnom zbog vjerskih razloga, o čemu ima više primjera iz prošlosti. A taj primjer nastavljaju i ostali hrišćanski vladari, koji po svaku cijenu žele uništiti bogumilstvo.[8] Svakako da je bogumilstvo i nakon ovoga nastavilo da postoji u Makedoniji, posebno u njenim nepristupačnijim planinskim djelovima na zapadu.[9] Bosna i njeni vladari su jedini prihvatali bogumilske izbjeglice iz Makedonije, Raške, Bugarske i sa šireg prostora Balkana i južne Evrope.

Osim veza između naroda Makedonije i Bosne izazvanih nasiljem i protjerivanjem bogumilskih vjernika, treba istaći da su i bogumilske starješine u regionu takođe održavale sabore i sastanke vjerskog, ali i socijalno-političkog karaktera. Očigledno je da su bogumili jedna od prvih, ali i trajnih veza između prostora Makedonije i Bosne. O tim vezama i značaju bogumilstva Makedonije i Bosne govore i danas neki toponimi. U centralnom djelu Sjeverne Makedonije u blizini grada Velesa postoje sela Babuna i Bogomila, planina i rijeka Babuna, a u Bosni nalaze se mjesta Babun potok kod Mostara, Babunac kraj Visokog, selo Babunovići kod Srebrenika i dr. kao i mnoga prezimena.

[8] Carigradski monah Jevtimije je 1034. napisao spise protiv bogumila; Car Aleksij I Komnen (1081-1118) progoni bogumile koji nisu htjeli da prihvate pravoslavlje; Car Boril je 1211. u Trnovu sazvao državno-crkveni sabor protiv bogumila u Bugarskoj; Veliki župan Stefan Nemanja 1186. saziva državno-crkveni sabor protiv bogumila u Raškoj, kada je pored njegove zabrane, nihovom poglavaru odsječen jezik, a vjerske starješine spaljeni na lomači, te progoni bogumila Raške; Car Dušan ima odredbe protiv bogumila u svom poznatom zakoniku; Papa Grugur IX, 1234. počinje krstaški rat protiv jeretika Bosne i prostora Balkana i mnogo drugih najsvirepijih primjera zločina nad bogumilskim vjernicima. U vrijeme krstaških ratova 1235-1239. godine Bošnjaci su "bili spaljivani na lomači"; Papa Inoćentije IV, djeda bosanske vjerske zajednice naziva "eretijarh koga Bošnjaci zovu papa"; Papa Urban II Bosnu je nazvao "Tvrtkova Bosna patarenska".

[9] Nazif, Dokle, *Bogomilizam i etnogeneza Torbeša Kukske Gore*, 83; Nazif, Dokle, *Për Gorën dhe Goranët,* Prizren, 2002, 61; Јордан, Иванов, *Богомилски книги и легенди,* Софија, 1925, издание 1970, 36; Радивоје Младеновић, *Говор Шарпланинске жупе Гора,* СДЗ, Београд, 2001, 55-56, Alija, Džogović, *Selam,* br. 17, Prizren, 2000, 24-25.

Zanimljivo je da pored različitih imena koja se odnose na pripadnike ovog vjerovanja, veliki broj naučnika smatra da su Torbeši,[10] koji danas žive u zapadnim i sjeverozapadnim djelovima Sjeverne Makedonije, potomci poslednjih makedonskih bogumila koji su prihvatili islam. Jedan od razloga za masovno prihvatanje islama u djelovima Balkana gdje su živjeli bogumili je i sličnost sa islamskom vjerom, gdje pored ostalog i bogumilstvo ne priznaje Isusa kao Boga ili Božjeg sina. Tako da je vrlo vjerovatno da Bošnjake i Torbeše veže očuvano bogumilstvo u planinskim djelovima Makedonije, Kosova, Sandžaka (Srbija, Crna Gora) i Bosne. Na osnovu velikog fonda literature došli smo do saznanja da je etnonim „Torbeš" direktno vezan sa bogumilstvom,[11] a Torbeš je jedno od imena za pripadnike bogumilstva u zapadnim djelovima Makedonije.

Zanimljivo je da i danas svijest ne samo o bogumilskom porijeklu, već i o bošnjaštvu osim u okviru historijske Bosne sačuvana i u graničnim djelovima Sjeverne Makedonije i Kosova u oblasti Šar planine i smatra se

[10] *Jedno od imena za bogumile je i fundagijagi, od starogrčke riječi funda, što označava nešto kao torbu i moguće je da je to slovenska forma za isto ime. Također, turski istraživači naziv "torbeš" vežu za perzijsku riječ "torbekeš" što znaci onaj koji hoda sa torbom na ramenu.*

[11] „Bogomilskoj crkvi pripadaju i Torbeši, koji su kasnije prihvatili muhamedanstvo. Sada oni žive u Tikvešu, Kičevu, Debru, Skoplju i u oblasti Gora (Šar planina)." Jordan, Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, reprint izdanje 1970, 36; *Ruski slavist Seliščev, današnje Gorane naziva Torbešima koji po porijeklu mogu biti bogomili.* Radivoje Mladenović, *Govor Šarplaninske župe Gora,* Beograd, 2001, 55-56; „U jugozapadnoj oblasti za identifikaciju sljedbenika bogomila bili su rašireni mnogi nazivi kao što su babuni, torbeši i kudu̇eri koji se javljaju i kasnije i koji jasno potvrđuju veliku popularnost koju je hereza uživala na ovoj strani." Димитър, Ангелов, *Богомилството в България, Наука и изкуство,* София, 1961, 150; *„Prisutno je mišljenje da ovo ime ima korijene u bogumilom pokretu te da se Torbeši identifikuju kao posljednji ostaci makedonskih bogomila."* Александар, Стојановски, По прашањето за потеклото на името Торбеш за неговото првично споменување во пишаните извори, *Научен симпозиум: Историја, фолклор и етнологија на исламизираните Македонци,* Скопје, 1987, 31; *„Pošto smo razmotrili sva poznata mišljenja o porijeklu imena Torbeš, najuvjerljivija nam se čini veza sa bogomilskim pokretom".* N. Dokle, *Për Gorëndhe Goranët*, 61; „Još uvijek ima bogumila u Makedoniji i Srbiji, (...) postoji duhovni pokret koji gasi žeđ sa gnostičkog bogumilskog izvora." Biljana, Đurđević - Stojković, *Verske sekte leksikon,* Narodna knjiga, Beograd, 2002, 55.

da je autentična i autohtona etnička zajednica, te jedna od najstarijih na Balkanu. Njihova današnja svijest o Bošnjaštvu i bogumilskom porijeklu daje za pravo da je bogumilstvo jako vezalo svoje pripadnike, a te veze, kultura i način života, uticale su na stvaranje elemenata zajedničkog identiteta. Ovo je još jedan faktor više koji govori da je saradnja između naroda Bosne i Makedonje bila i više nego intenzivna još u predosmanlijskom periodu. Neki naučnici, osim za one koji se izjašnjavaju kao Bošnjaci u oblasti Šar planine, smatraju da su Torbeši i Bošnjaci isti narod i iste geneze i porijekla, među njima posebno se ističe akademik Alija Džogović. Sve do 1912. godine, u okvirima Osmanlijske države, ovi krajevi imali su status kakav su imale i druge balkanske zajednice, jer nikome nije osporavano da se izjašnjava onako kako želi i osjeća. S obzirom na njihovo govorno porijeklo i sličnosti, na tradiciju, folklor, običaje, način života i vjerski život, Osmanlijska država je ovaj narod nazivala najčešće Bošnjacima, a nikad Srbima ili Makedoncima. Tako su ih nazivali i susjedi Albanci.[12] O zajedničkim bogumilskim korijenima govore i nadgrobni spomenici - stećci,[13] koji su osim u današnjoj Bosni i Hercegovini i njenim graničnim područjima susjednih država rasprostranjeni i u Sandžaku, nastavljajući u manjem broju do planinskih djelova zapadne Makedonije. Oni su zapušteni i nepoznati, ali postoje lokaliteti koje narod naziva grčko ili latinsko groblje, mramorje, kami i sl. Ovi lokaliteti nisu istraženi i zato u naučnoj javnosti preovlađuje mišljenje da stećci nisu bogumilski jer ih nema u Makedoniji. I jedna i druga teza imaju svojih nedostataka i zato su neophodna dalja istraživanja.

Narasli nacionalni pokreti tokom XIX vijeka od strane susjednih naroda i već formiranih država Srbije, Bugarske, Hrvatske, imali su za cilj da Makedonce, Bošnjake i druge etničke zajednice i narode asimiliraju i okupiraju njihove teritorije. Ovo je dodatno uticalo na veću povezanost i soli-

[12] Alija, Džogović, Bošnjačka suočavanja i izazovi, 11. april 2008, u: Arsim, Tarik Saliji, Identitet, politički i društveni život Kosovskih Bošnjaka, *Novi Muallim*, god. XVIII, br. 70, 2017, 95.

[13] Specifični srednjovekovni nadgrobni spomenici u obliku velikih kamenova sa uklesanim slikovnim ukrasima ili natpisima pripadnika bosanske bogumilske vjere.

darnost između Makedonaca, Bošnjaka, Crnogoraca i dr. koja je vidljiva i danas.

Osmanlijski period

Prostor Makedonije nakon propasti Samuilovog carstva ponovo postaje dio Vizantije i cijeli naredni period je težak uz kontinuirane ustanke i formiranje država kratkog vijeka sve do dolaska Osmanlija na ovim prostorima sredinom XIV vijeka. Za razliku od prostora Makedonije, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nakon prvih državnih oblika od VIII vijeka, već od XI vijeka se formira stablina državna zajednica - banovina, a zatim i Kraljevina Bosna (XIV-XV), koja je za vrijeme kralja Tvrtka I (1377–1391) bila najmoćnija balkanska država. U ovom periodu bosanska monoteistička religija - bogumilstvo je i oficijalna državna i narodna religija, kojoj sam posvetio pažnju u prvom djelu ovoga rada. Ipak, u cijelini uzevši, države Balkana su bile male i podijeljene, a Vizantija oslabljena, što je omogućilo relativno brz prodor i proširenje Osmanlijske imperije.[14] Tačnije, nakon Bitke na Marici 1371 godine, Osmanlije su najprije zauzele istočni dio Makedonije, a zatim ostale evropske prostore značajno mjenjajući tok historije Balkana.

Od vremena kada Makedonija postaje dio Osmanlijske imperije, ona postaje baza dalje osmanlijske ekspanzije, među ostalim i prema Bosni. Uticaj Osmanlija na Bosnu se značajnije povećao nakon što su osvojili Skoplje (1392). Posebnu ulogu ima Skopsko krajište kada na položaj skopskog krajišnika 1414. dolazi Ishak-beg,[15] kasnije i prvi beg Bosne. Kada je

[14] Osmanlijska imperija je ime koje se najčešće koristi u balkanskim historiografijama i isto koristim u ovom radu. Smatram da je isto djelomično tačno jer oficijelni naziv države je ”Devlet-i ´Aliyye-i ´Osmâniyye” u prijevodu Uzvišena Osmanlijska Država. U novije vrijeme naziva se i samo kao„Osmanlı Devleti“ ili „Osmanlijska država, koja je bila univerzalna državna zajednica različnih naroda, kako Turaka, tako i Arapa, Bošnjaka, Albanaca, Srba, Makedonaca, Bugara itd. Osmanliska civilizacija bila je ne samo transnacionalna, već i transreligijska s korjenima u starim civilizacijama Bliskog Istoka.

[15] O porijeklu Ishak-bega Ishakovića se ništa pouzdano ne zna, mada neki stariji pisci smatraju da je bio bosanskog porijekla. Važno je napomenuti da su Bošnjaci ti koji su sačuvali ime i djelo porodice Isaković kao dijela njihove kolektivne svijesti i historije i

Ishak beg Ishaković predložio sultanu Mehmedu Fatihu da osvoje Zvečan, sultan mu je poručio: Ti si stari žitelj toga kraja, pa radi kako znaš.[16] Ishak-beg i njegovi saradnici su se uplitali u međusobne sporove bosanskih velikaša pa su često nastupali i kao sudci u njima. Pod stalnom prijetnjom za presto i u strahu od daljeg progona i ubijanja njegovog naroda od strane katoličkog zapada, veliki bosanski vojvoda Hrvoje Vukčić, koji je i sam bio „pataren" (bogumil) u pomoć poziva Osmanlije.[17] Njihovom pomoću 1415. odbranjena je Bosna od vojske ugarskog kralja Sigismunda. Na taj način osmanlijski uticaj u Bosni je rastao. Ishak-bega su na položaju krajišnika 1439. naslijedili njegovi sinovi, Barak i Isa-beg Ishaković.

Poslije osvajanja Bosne i upostavljanja Bosanskog sandžaka (1463), Isa-beg Ishaković je imenovan za bosanskog sandžak-bega, što je bila dužnost koja mu je, s obzirom na njegovu dotadašnju ulogu i položaj, po svemu i pripadala. Sjedište Bosanskog sandžaka postalo je Sarajevo, grad koji je upravo Isa-beg utemeljio. Utemeljitelj je i Novog Pazara, a veoma je značajan i za razvoj i izgradnju Skoplja što još jednom ukazuje na povezanost ovih centara i naroda koji u njima žive.

Nakon osvajanja Bosne, sudbina plemstva je bila različita, bosanski kralj Stjepan Tomašević Kotromanić je pogubljen, a dio plemstva, kao i Bošnjaka su prihvatili islam. Za nas je zanimljiv slučaj Katarine Kosače - Kotromanić, koja se u narodu tradicionalno naziva posljednjom bosanskom kraljicom, odnosno njenom djecom. Katarinin polubrat, Ahmed-paša Hercegović i kasniji zet sultana Bajezida II, organizirao je prebacivanje njene djece u Istanbul, tačnije Katarininog sina Sigismunda, koji je prihvatio islam i kao Ishak-beg Kraloglu (Kraljević) od Karasija,[18] postao jako utjecajan i imao je uspješnu vojnu i državničku karijeru. Njena kćerka također je prihvatila islam pod imenom Emina. Po nekim izvorima ostala je u Sko-

smatraju ih za jedne od svojih najvećih ličnosti iz prošlosti, pripadnika bošnjačkog naroda, identiteta i tradicije.

[16] Ejup, Mušović, Crnogorski Muslimani, Identitet Bošnjaka-Muslimana, *Zbornik radova sa naučnog simpozija u Plavu,* Centar za kulturu, Beograd, 1995, 68.

[17] Mustafa, Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, 74; Ferdo, Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Horvatinić i njegovo doba (1350.-1416.),* A. G. Matoš iz Samobora i Naklada Hrvoje, Zagreb, 2004, 230.

[18] Današnji Balikesir, sjeverozapadna Anadolija, Turska.

plju, a po drugima je zajedno s bratom stigla u Istanbul, odakle je po nalogu Isa-beg Ishakovića dovedena u Skoplje. Tu se odgajala i obrazovala pod njegovim tutorstvom. Umrla je u ranoj mladosti, vjerovatno nakon 1474. godine, kada se posljednji put spominje u osmanlijskim izvorima. U turskim izvorima je poznata i kao Kral k´zi ili Kraljeva kći, a spominje se i kao Tarihi-hanuma. U Osmanlijskoj imperiji nije bilo uobičajeno da se turbe podiže ženama, ali zbog njenog kraljevskog porijekla, a po nekim izvorima i rodbinskih veza sa Isa-beg Ishakovićem, on joj podiže turbe, koje je srušeno u Skopskom zemljotresu iz 1963. a zatim i obnovljeno (2014).[19] Tradicija lokalnog stanovništva različitih etničkih zajednica i religija vjeruje u ljekovitu moć pokojne princeze i posjećuje turbe, prije svega s malom djecom koja su bolesna i puno plaču, pri tom pale svijeće, ostavljaju novac, odjeću djece i sl., vjerujući da će im djeca ozdraviti.[20]

U vrijeme upravljanja Isa-bega Ishakovića započinje i intenzivnija saradnja, osobito trgovina izmedju Makedonaca i Bošnjaka. Kahva, šećer i druga roba kupljena u Istanbulu i Solunu se prenosila karavanima preko Skoplja ka Bosni i Albaniji. „Skoplje ima jako razvijeno trgovinu sa Sarajevom, odakle za Bosnu se nosi duhan, pirinač, bamija i maslo, a iz Bosne se uvezivalo gvoždje i proizvodi od gvoždja. U Bosnu se nose skopske čohadžiske izrade, osobito odeća za Bošnjake.“[21] I skopske papuče su bile dobro prihvaćene u Bosni.[22]

Značajnije promjene privrednih odnosa u Osmanliskoj imperiji dešavaju se početkom XVII vijeka. Shodno potrebama tržišta na prostoru Makedonije se prelazi na gajenje industrijskih kultura za izvoz prema Bosni, Austriji i dalje na zapad, a s druge strane se povećava uticaj industrijskih

[19] Nakon skoro pedeset godina i više inicijativa Bošnjaka Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine u 2012. je dogovorena obnova Turbeta poslednje bosanske princeze Emine kao najznačajniji spomenik Bošnjaka S. Makedonije. Krajem 2013. od strane Ministarstva kulture i Zavoda za zaštitu spomenika, Turbe je obnovljeno. Turbe je od izuzetnog značaja zbog činjenice da ono ukazuje na viševjekovni historijski kontinuitet Bošnjaka u Makedoniji, koji turbe posjećuju, posebno kada obilježavaju bošnjačke praznike. З. Рамчиловиќ, *Бошњаџитево Македонија во текот на XX,* 317.

[20] Prema kazivanju Rista Arsovskog, dana 16. 01. 2012, koji od 1946. živi u blizini Turbeta.

[21] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина,* 117-118.

[22] В. Димитријевић, *Папуџије у Скопљу,* 30.

proizvoda sa Zapada.[23] Sve značajnija postaje proizvodnja pamuka, duhana, svile, afiona i dr. Rat između Austrije i Osmanlijske imperije (1683-1699) onemogućio je uspostavljeni transport i trgovinu, tada je 1689. bilo zapaljeno i u pepeo pretvoreno Skoplje. Kao i uvijek ratovi su krajnje negativno uticali ne samo na trgovinu već i na sve ostale pore društva i života, ali u mirnodopskim periodima uvijek se nastojalo da se stvore uslovi za transport i razvoj privrede. Kao što je bilo regulirano i trgovskim sporazumom između imperatora Karla VI i sultana Ahmeda iz 1718, u kojem se u 20 članova reguliše trgovina i plovidba dogovornih strana,[24] i drugih dogovora. Na još intenzivniji razvoj ekonomskih i drugih veza između prostora i naroda Bosne i Makedonije uticala je i Kontinentalna blokada (1806), tačnije zabrana Napoleona I svim državama pod njegovim nadzorom da kupuju britansku robu. Velika Britanija je odgovorila blokadom pomorskog prometa za francuske brodove, ali i za one iz neutralnih zemalja, te usmjerila trgovinu prema Južnoj Americi. Francuska i ostale evropske zemlje su se preorijentirale kontinentalnim putem prema istoku. Posljedice u cijelini su bile katastrofalne po ekonomski razvoj evropskih država. Ali se stvorila mogućnost za uspostavljanje bližih i življih veza na liniji od Soluna, preko Skoplja, Prištine, Novog Pazara do Sarajeva i dalje na zapad preko pristaništa jadranskog primorja, najviše preko pristanišnog grada Rijeke, ili kopnom prema Francuskoj. Transport je bio jako dobro organizovan, a bezbjednost i sigurnost puteva garantovala je Osmanlijska imperija. Prevoz je vršen karavanima konja, volova i kamila. Pored pamuka najviše se izvozilo žito i duhan. Ovaj put je poznat pod imeonom „Bosanski put“, zbog transporta pamuka se često spominje i kao, „pamučni put“. Karavani iz Soluna najčešće su robu prenosili do Prijedora, a onda preko rijeka Sane i Une do Kostajnice gdje je roba bila preuzimana od francuskih trgovaca.[25] U Sarajevu je ostala uspomena na tzv. „pamučnu godinu“ kada su bale

[23] Христо, Н. Гандев, Търговската обмена на Европа с' българските земипрез' XVIII и началотона XIX век, *Годишник на Софискиот Универзитет*, Ист.-Фил. ф-тет, том XL, София, 1944, 6-7.

[24] Tractatus Commercii et Navigationis inter Carolum VI. et Sultanum Ahmed Han 1718.

[25] Љубен, Лапе, Врски на Босна и Херцеговина со Македонија од почетокот на XIX век до 1878. година, *Гласник,* XII/2, ИНИ, Скопје, 1968, 150.

pamuka, ali i konja, pa i kamila, punile sarajevsku čaršiju do te mjere da se nije moglo slobodno hodati. O značaju trgovine pamukom govore i francuski konzuli, Furkad iz Soluna i Vas iz Prištine. U izvještaju konzula Furkada iz Soluna od 19. aprila 1813. stoji: „Sarajevo je u poslednjih 18 mjeseci postalo glavno stovarište kolonijalne robe koja se šalje iz Soluna i iz Skadra preko Broda za Vienu, a da konji iz Makedonije i iz Bosne jedva stižu da izvrše ovaj posao.“[26]

Skoplje je bilo centar trgovine sa Bosnom sredinom XIX vijeka. Najveća trgovinska kuća koja je sarađivala s Bosnom je kuća braće Hadži Georgijevih, poznatiji kao Hadži Kočkovci. Takođe i čuvena porodica Robevci je imala svog korespondenta, a zatim i svoje predstavništvo u Sarajevu.[27] S Bosnom je sarađivao i Hadži Vrajko sa sinom Nikčetom. Oni su u Bosnu izvozili štavljenu kožu i svilu. Bilo je i drugih, a imalo je i makedonskih trgovaca koji su zbog trgovine živjeli u Sarajevu, i bosanskih trgovaca koji su živjeli u Skoplju.[28] Kiradžije iz Kruševa putovali su u Sarajevo i širom Bosne i kupovali potkovice koje su prodavali u Makedoniji.[29] Ukoliko se roba iz Bosne ne bi prodala u Skoplju, ona se nije vraćala već se od strane bosnanskih trgovaca prodavala na tzv. „panađurima“ (vašarima) po Makedoniji. O prisustvu ovih trgovaca govore i dokumenti iz austrijskih arhiva iz 1861, 1864, 1870. i 1875. godine.[30] Jedan od takvih bio je Prilepski panađur, a preko Prilepa, Bosna je ostvarivala trgovinu s Albani-

[26] Стојан, Новаковић, Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806 – 1813., *Споменик,* XXXI, Српска Краљевска Академија, Београд, 1898, 128-152.

[27] Вирџинија, Паскалева, Къмисторията на търговските връзки между Македония с Средна Европа през XIX век, *Известия за история,* XI, Българска академия на науките, София, 1962, 76.

[28] Proučujući porijeklo stanovništva Bosne, Milenko Filipović dao je dosta podataka o doseljenim makedonskim Cincarima u Bosnu, ali i o Makedoncima. On navodi i primjere da su se neki prezivali po gradu porijekla (Uškuplija, Monastirlija ...). Opširnije u*:* Milenko, Filipović, Cincari u Bosni, *Zbornik radova Etnografskog instituta u Beogradu*, SAN, knj. II, Beograd, 1951, 53-108.

[29] Данчо, Зографски, Крушевската Република, *Нов ден,* IV/8—9, Скопје, 1948, 109.

[30] Љ. Лапе, Врски на Босна и Херцеговина со Македонија од почетокот на XIX век до 1878. година, 152.

jom i Tesalijom, zatim Struški, Strumički i drugi vašari. Da je trgovina bila intenzivna govori i činjenica da nakon Berlinskog kongresa i novih uslova i granica smanjuje se i uspostavljena saradnja, kao na primjer da „Skopske kožare radile su do kraja XIX vijeka, sa prestankom trgovije sa Bosnom grad je pretrpeo mnogo.“[31]

Da je razmjena i saradnja između prostora Makedonije i Bosne bila više nego intenzivna govori i ime puta od Skoplja k Sarajevu, kako smo već pomenuli „Bosanski put“, koje se i danas održalo kao dio kolektivne memorije. U dosadašnjim, iako oskudnim arhivskim izvorima u ovim vezama ne spominju se rasprave, pa ni trgovinske malverzacije koje znaju biti vrlo česte. Ali, da je saradnja bila od povjerenja govori i često davanje robe na veresiju i poček, te pozajmica. Jedan trgovac iz Makedonije je uzeo robu 27. juna 1873. u Sarajevu na veresiju kod Hadži Mehmeda Misira.[32]

Osim trgovine od XIX vijeka makedonski majstori i zoografi su ostavili djela trajnog karaktera i u Bosni i Hercegovini, posebno u crkvenoj arhitekturi. Poznati majstor i arhitekt Andrej Damjanov iz roda Renzovci Zografski iz Velesa je gradio crkvu u Čajniču, zatim sabornu crkvu sa kambanarijom u Sarajevu, rekonstrukciju Sahat kule u Sarajevu, vojnu kasarnu u Sarajevu i dr. O njegovoj grupi govori i jedan spisak od čak 32 zidara.[33] Postoje podacii o drugim gradnjama koje su radili makedonski majstori.

Moram napomenuti još jedan interesantan podatak iz vremena Osmanlija. Evlija Čelebija, na svom putovanju Balkanom spominje kasabu, odnosno grad „Nova Bosna (u originalu Yeni Bosna), koji se nalazi na teritoriji Ćustendilskog sandžaka, a pripada nahiji Kratovo. Zovu je i Novi Pazar (u originalu Yeni Pazar). Ona je izgrađena u vrijeme sultana Murata IV. Ovdje jednom nedeljno je pijaca, na kojoj sa svih strana se skuplja

[31] Коста, Костић, *Наши нови градови на југу*, СКЗ-Коло, Београд, 1922, 14.

[32] Милош, И. Ракић, Трговина у XIX веку, Споменица Двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, *Гласник Скопског Научног Друштва [XVII-XVIII]*, Скопље, 1937, 676.

[33] Крум, Томоски, Мајстор Андреја Дамјанов (1813-1878), *Зборник на Архитектонско-градежниот факултет и Институт за народна архитектура*, Скопје, 1966, 42.

mnogo svijeta. Ima jedan han, jednu džamiju i sedamnaest dućana.“[34] Danas ne postoji u ovom kraju nijedno mjesto sa ovim ili sličnim imenom. S obzirom na činjenicu da je Murat IV vladao od 1623-1640. i podaci o položaju ovog mjesta kazuju da je iz Kočana u pratnji dvadeset naoružanih mladića, išao četiri sata k istoku preko gora i planina. Pošto se radi o kasabi, danas ovo mjesto je najverovatnije grad Vinica, odakle dalje je Čelebija produžio na putu prema Delčevu. I Milka Zdraveva bez većih objašnjenja za kasabu Jeni Bosna smatra da je to grad Vinica.[35] Malo je vjerovatno da je grad, kako kaže Čelebija izgrađen u osmanlijsko vrijeme, jer je Vinica starije vizantisko utvrđenje, koje je dobilo ime kao centar proizvodnje vina. Ali, sasvim je moguće da je ovo mjesto bilo naseljeno Bošnjacima, jer period izgradnje, tačnije razvoja grada o kojem govori Čelebija u toku XVII vijeka kada se desila masovna migracija stanovništva poslije Velikog ili Vienskog rata. Osobito je bio veliki priliv Bošnjaka muhadžira iz Bosne, što nam daje za pravo da pretpostavimo i porjeklo imena.

Mnogo je izvora koji ukazuju za veliki priliv muhadžira u Makedoniji nakon protjerivanja osmanlijske vojske od strane austrijske vojske i balkanskih ustanika. Veliki broj muslimana iz Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore našli su skrovište u Skoplju, koje je svojim izgledom i ljepotom oduševilo muhadžire. Ali su austrijske vojske po naređenju generala Pikolominija 1689. zapalile Skoplje koje je pretvoreno u zgarište, ostajući da bude prepoznatljivo samo po nekoliko kamenih objekata. Od razvijenog grada sa preko 60.000 stanovnika, ostalo je samo njih oko 10.000, a njegova obnova je išla jako sporo. U toj manje istraženoj selidbi, muslimansko stanovništvo, među kojima i veliki broj Bošnjaka, uputilo se prema istoku. Zbog toga smo pomenuli i grad Nova Bosna ili Vinica, a sličnih primjera ima i u Bugarskoj gdje toponimi ukazuju da se dio Bošnjaka i tamo naselio

[34] Evlija, Čelebi, *Putopis Odlomci o jugoslovenskim zemljama, prijevod: Hazim Šabanović,* Svjetlost, Sarajevo, 1967, 345.

[35] Милка, Здравева, Македонија во патеписот на Евлија Челеби, *Географски разгледи,* Кн. 23 и 24, Македонско географско друштво, Скопје, 1986, 155.

stvarajući naselja po imenima napuštenih krajeva, kao Novi Pazar, Duga Poljana itd.[36]

Ovakva paralela može biti ocijenjena i kao tendenciozna, ali geografski položaj, putevi i kretanja stanovništva ipak ukazuju da dio naseljenih mjesta imaju muhadžirske u ovom slučaju i bošnjačke korijene. Na primjer, u Bugarskoj danas postoje dva naseljena mjesta sa imenom Novi Pazar. Manje je selo Novi Pazar u opštini Černočene u Krdžalijskoj oblasti u južnoj Bugarskoj i za njega je, s obzirom na postanak, stanovništvo i položaj na putu prema Turskoj, vrlo vjerovatno da su stanovnici bili Bošnjaci Sandžaka. U tim južnim i jugoistočnim djelovima Bugarske postoje i drugi toponimi vezani za prostor Bosne, dok se u sjeveroistočnom dijelu Bugarske također nalazi grad Novi Pazar, ali za koji ne možemo podržati ovakve tvrdnje. O njemu prvi pismeni podaci datiraju od 1444. pod imenom Jeni Pazar, utvrđeno mjesto gdje se desila velika bitka između vojske poljsko-ugarskog kralja Vladislava III i Osmanlija.[37] Ali, zanimljivo je da i u tom sjeveroistočnom djelu Bugarske u oblasti Silistra u opštini Sitovo postoji selo Bosna. Također, u zapadnoj Bugarskoj se nalazi i selo Bosnek u opštini Pernik u istoimenoj oblasti u blizini kojeg danas prolazi i autoput prema Sofiji. Sve navedeno iziskuje dopunsko terensko i arhivsko istraživanje sa kojim vjerujem da će se potvrditi i navedene teze. I u daljim sukobima između Osmanlijske imperije i Austro-Ugarske od 1717-1739, a posebno kasnije tokom daljih vojnih poraza i gubljenja teritorija, posebno nakon Berlinskog kongresa, veliki je priliv muslimanskog stanovništva u Makedoniju, a zatim nakon Balkanskih ratova dalje na istok prema prostorima današnje Turske.

Početkom XIX vijeka nezadovoljni svojim položajem i nametnutim reformama Porte, Bošnjaci započinju organiziran ustanak i otpor protiv sultana i osmanlijske vlasti. Godine 1831. Husein-kapetan Gradaščević je

[36] Ејуп, Мушовић, Македонија као мост на путу исељавања Санџачких Муслимана и као њихова нова домовина, *Новопазарски зборник,* 18, Музеј Рас, Нови Пазар, 1994, 136.

[37] Георги, Сотиров, От Нови пазар започва нова България, *Вестник Строител, Брой 24*, г. III, 17 юни 2011, Издание на Камарата на Строителите в България, София, 2011, 16; Стратегически План на Община Нови Пазар 2007–2013, План за развитие 2007 – 2013, Община Нови Пазар, Нови Пазар, 2013, 43.

izabran za vođu pokreta za Bosansku autonomiju. Brzo je otjerao vezira i ostale protivautonomijske plemiće i postao vladar Bosanskog pašaluka. Iste godine, 18. jula, bosanska vojska nanosi veliki poraz osmanlijskoj vojsci pod zapovjedništvom velikog vezira Mehmed Rašid-paše u blizini Štimlja na Kosovu protjerujući je do Skoplja. Tada Gradaščević odlučuje da ne nastavi pohod i vraća se u Bosnu gdje su ga njegovi vojnici proglasili novim vezirom, 12. septembra 1831.[38] Ovo govori da Bosanska vojska nije imala pretenzije za teritorije, pljačku, nasilje, već se borila za svoju autonomiju i državnost smatrajući da i pored određenih administrativnih privilegija u odnosu na druge osmanlijske prostore, to više nije bilo dovoljno. Prema austrijskim izvorima, Husein-kapetan je još prije vojne pobjede na Kosovu poslao jednu delegaciju velikom veziru sa zahtjevima, koji se nalazio u Skoplju, a druga je delagacija nakon pobjede u Skoplje stigla 6. novembra 1831. Tada je veliki vezir obećao podržati ustaničke zahtjeve i zauzeti se kod sultana da se za bosanskoga vezira imenuje Husein-kapetan Gradaščević. Navodne konsultacije i razgovori su bili zastor iza kojeg se skrivala vojna priprema za napad i ponovno zauzimanje Bosne od strane osmanlijske vojske sljedeće godine. Istraživači i vojni stratezi ovoga razdoblja historije Bosne smatraju da je Husein-kapetan napravio veliku grešku što je nakon velike pobjede obustavio dalje vojne operacije i podlegao varljivim obećanjima velikog vezira da će sultan ispuniti sve njihove zahtjeve samo da se vrate u Bosnu. Ipak, ne samo što je tada Husejin-kapetan mogao zauzeti i Skoplje od razbijene osmanlijske vojske, on je ostao u kolektivnoj memoriji kao heroj naroda nezadovoljnih osmanlijskom vlašću. Zanimljivo je, što sam i lično čuo od Makedonaca i Turaka iz Makedonije, kada neko hoće pofaliti nekog hrabrog čovjeka kaže mu da je „Zmaj od Bosne“, iako ne znaju o kome se uopšte radi, odnosno da je riječ o Huseinu-kapetanu Gradaščeviću. Ovaj ustanak je imao uticaj na makedonski narod, na podizanje svijesti za autonomiju i slobodu, a posebno ustanci (1875-1878) uglavnom hrišćanskih naroda u drugoj polovini XIX vijeka u Bosni i Hercegovini protiv osmanlijske vlasti. U ovim ustancima su učestvovali i dobrovoljci iz Makedonije, a bilo je nastojanja da se podi-

[38] Opširnije u: Ahmed, S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni Institut, Sarajevo, 1996.

gnu ustanci i u Makedoniji, što se i desilo, kada je pokrenut Razlovački ustanak (1876).

Međusobno razumijevanje i tolerancija Bošnjaka i Makedonaca uvjek je bila na visokom nivou. Zajednički viševjekovni život pod istim državnim krovom i zajedničke nevolje, dovele su do uspostavljanja trajnijih dodira i zbližavanja naroda i zemalja.[39] Zanimljivo je da se to odrazilo i u narodnoj književnosti. Na primjer, iz vremena kada su epidemije kolere i čume kosile stanovništvo Bosne, pjeva se u makedonskim narodnim pjesmama da „чума биет Босна Сараево“ (Čuma bije Bosnu Sarajevo) ili u Zborniku narodnih pjesama poznatih makedonskih prerodilaca Braće Dimitra i Konstantina Miladinovaca: „што се Босномошне зачадило?“[40] (što se Bosnom mnogo zamračilo) i dr. Jedan od njih Dimitar Miladinov boravio je 1855. u Mostaru na službi kod grčkog vladike kao njegov pisar. Zadržao se oko šest mjeseci i revoltiran na nehuman odnos vladike prema seoskom stanovništvu Hercegovine napušta posao, boraveći kratko u Sarajevu, da bi se ponovo vratio u Makedoniju.[41]

Na kraju značajno je da napomenemo da je i u književnosti i među makedonskim prerodbenicima u XIX vijeku u radovima o jezicima, svoje mjesto imao i bosanski jezik. Makedonski prerodbenik Đorđi Pulevski, u svom *Rečniku od tri jezika*, objavljenom u Beogradu 1875. navodi da: „slavjanski jezik ima pet razlika... To su ruski, hrvatski, bosanski,[42] bugarski i makedonski... Ruski i bugarski su najbliži. A hrvatski, i bosanski i makedonski su najbliži“.[43] Ovo dodatno potvrđuje bliskost naroda, odnosno njihovih jezika.

[39] Љ. Лапе, *Врскина Босна и Херцеговина со Македонија од почетокотна XIX век,* 149.

[40] *Dio pjesme “JEDAN SIN U MAJKE” u:* Бъгарски народни песни, собрани од Браќа Миладиновци, Димитрија и Константин, А. Якич, Загреб, 1861, 344-345.

[41] Хараламnие, Поленаковиќ, Страницио дмакедонската книжевност, К. Рацин, Скопје, 1952, 156-157.

[42] U njegovom Rječniku stoji: „bošnjački“, najverovatnije zbog uticaja turskog jezika koji zbog svog izgovora bosanski jezik naziva „bošnakča“, od „bosnakča.“ Važno je da isti se svrstava kao poseban jezik, odnosno bosanski jezik, koji postoji tim imenom vjekovima i pod tim imenom je standardiziran kao jedan u grupi slovenskih jezika.

[43] Ђорђе, М. Пуљевски, *Речник од три језика, С. македонски, арбански и турски, Књига II*, У Државној штампарији, Београд, 1875, 40.

Ovim kratkim pregledom htjeli smo ukazati na neke zaboravljene činjneice jednog perioda ili bar dodirnuti sve ono što treba biti dalje istraženo i prezentirano naučnoj, ali i široj javnosti.

Rezime

Narodi Makedonije i Bosne i Hercegovine su od davnina sarađivali na raznim poljima. U predosmanlijskom razdoblju ih je povezivala vjera – bogumilstvo, zatim trgovinske veze između istoka i zapada, stalne migracije, pripadnost istim administrativnim cjelinama, slavenskoj civilizaciji itd. Te činjenice su sadržane u arhivskim dokumentima i na osnovu njih nastalim naučnim historijskim radovima, kako na području Makedonije i Bosne i Hercegovine, tako i cijelog Balkana.

U Osmanlijsko doba, koje je trajalo nekoliko stoljeća, te veze su produbljavane, jer se radilo o istim procesima koji su kreirani od strane Osmanlija, ili su bili posljedica slabljenja Osmanlijske imperije. Činjenica da je islam prihvatilo u najvećem broju bogumilsko stanovništvo, koje su Osmanlije zatekle kako u Makedoniji tako i u Bosni i Hercegovini, postala je dodatna spona između ova dva geografska teritorija i naroda koji su ih nastanjivali. U tom kontekstu je značajno pomenuti doprinos Isa bega Ishakovića, osnivača Skoplja, novog Pazara i Sarajeva, zatim legendarnog Husein kapetana Gradaščevića –„Zmaja od Bosne“ kao sinonima otporu omraženoj Osmanlijskoj imperiji, sa kojim se i danas poistovjećuju borci za prava naroda, i mnoge druge koji su bili vezivno tkivo dvaju naroda.

I nakon progona Osmanlija, u vrijeme od Berlinskog kongresa do današnjih dana, te veze su, istina u novim okolnostima ispletene novim nitima, ne samo opstajale već su i produbljivane. Najviše su uslovljene migracijom Bošnjaka sa prostora Bosne i Hercegovine i drugih balkanskih prostora, uzrokovanih ratovima hrišćanskih balkanskih i evropskih država sa Osmanlijama, u kojima su Bošnjaci bili najblaže rečeno kolateralna šteta. Jedan broj Bošnjaka je preko Makedonije migrirao u Tursku, a značajan broj njih se zadržao u Makedoniji i danas, i oni su, uz sve ostale pogodnosti i razumijevanja, postali važna veza između dvaju naroda i dvaju država.

RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND NORTH MACEDONIA – PRE-OTTOMAN AND OTTOMAN PERIOD TO THE GREAT EASTERN CRISES OF 1875

Summary

The peoples of Macedonia and Bosnia and Herzegovina have cooperated in various fields since ancient times. In the pre-Osmanli period, they were connected by faith - Bogomilism, then trade ties between East and West, constant migrations, belonging to the same administrative entities, Slavic civilization, etc. These facts are contained in archival documents and scientific historical works based on them, both in the area of Macedonia and Bosnia and Herzegovina, as well as in the entire Balkans.

During the Ottoman era, which lasted for several centuries, these ties were deepened, because it was about the same processes that were created by the Ottomans, or were a consequence of the weakening of the Ottoman Empire. The fact that Islam was accepted in the largest number by the Bogomil population, which the Ottomans found both in Macedonia and in Bosnia and Herzegovina, became an additional link between these two geographical territories and the people who inhabited them. In this context, the contribution of Isa Bey Ishaković, the founder of Skopje, New Pazar and Sarajevo, then the legendary Husein Captain Gradaščević - the "Dragon of Bosnia" as a synonym for resistance to the hated Ottoman Empire, with which people's rights fighters are still identified today, and many others who were the connective tissue of the two peoples.

Even after the expulsion of the Ottomans, in the time from the Berlin Congress to the present day, those ties were, in fact, woven with new threads in new circumstances, not only persisted but also deepened. They are mostly conditioned by the migration of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina and other Balkan areas, caused by the wars of the Christian Balkan and European states with the Ottomans, in which the Bosniaks were, to put it mildly, collateral damage. A number of Bosniaks migrated to Turkey via Macedonia, and a significant number of them remained in Macedonia even today, and they, along with all other benefits and understandings, became an important link between the two peoples and the two states.

Prof. dr. Nikola SAMARDŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
E-mail: nikola.samardzic@f.bg.ac.rs

Pregledni rad

GALIB ŠLJIVO: IZLAZ BOSNE I HERCEGOVINE NA JADRAN. KRIZA OSMANSKOG PORETKA I OSNOVE AUSTRIJSKOG UTICAJA

Apstrakt: *Prof. Šljivo je već u svojoj studiji Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878. svoju istoriju smestio u početke vremena koje je definisalo posebnost Bosne i Hercegovine. Nove granice ustanovljene 1699. odgovarale su potrebama Dubrovačke republike kako bi se zaštitila od neposrednog kopnenog susedstva Mletačke republike. Austrija je preuzimala balkansku trgovinu iz koje su se, zbog dekadencije Osmanskog carstva, i sopstvene, povlačile Mletačka i Dubrovačka republika. Austrijski uticaj ustanovile su pobede u ratovima 1683-1718. Povremena nedovoljna motivisanost Austrije bila je pre svega uslovljena okretanjem njene spoljne politike prema Italiji, gde je videla više ekonomske i političke dobiti. Balkan je ostao na evropskoj periferiji, i posredno se uključivao u srednjeevropsku orbitu, kojoj je, naročito u krajevima prema Austriji i jadranskom primorju, pripala i Bosna i Hercegovina. Tako je, zahvaljujući pre svega austrijskoj građi, prof. Šljivo do najtananijih pojedinosti rekonstruisao početke njene moderne istorije, njen XIX vek, 1788-1878.*

Ključne reči: *Klek, Sutorina, enklave, Austrija, Osmansko carstvo.*

GALIB ŠLJIVO: BOSNIA AND HERZEGOVINA'S ACCESS TO THE ADRIATIC. CRISIS OF THE OTTOMAN ORDER AND THE FOUNDATIONS OF AUSTRIAN INFLUENCE

Abstract: *Prof. Šljivo is already in his study Klek and Sutorina in international relations 1699-1878. placed its history in the beginnings of the time that defined the uniqueness of Bosnia and Herzegovina. The new borders established in 1699 corresponded to the needs of the Republic of Du-*

brovnik in order to protect itself from the immediate land neighbor of the Republic of Venice. Austria was taking over the Balkan trade, from which, due to the decadence of the Ottoman Empire and its own, the Republics of Venice and Dubrovnik were withdrawing. Austrian influence was established by victories in the wars of 1683-1718. Austria's occasional insufficient motivation was primarily conditioned by the turning of its foreign policy towards Italy, where it saw more economic and political gain. The Balkans remained on the European periphery, and were indirectly included in the Central European orbit, which, especially in the regions towards Austria and the Adriatic coast, also included Bosnia and Herzegovina. Therefore, primarily because of the Austrian records, prof. Šljivo has reconstructed to the finest details the beginnings of its modern history, its 19th century, 1788-1878.

Keywords: *Klek, Sutorina, enclave, Austria, The Ottoman Empire.*

Galib Šljivo je ostavio monumentalnu istoriju koja se može uvrstiti u osnove kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Njegova *Historija Bosne i Hercegovine* bila je poduhvat „jedinstven u jugoslovenskoj istoriografiji“ (Radovan Samardžić). Hronika čije je razmere teško zamisliti u razmerama jednoga nadprosečnog ljudskog veka, *Historija Bosne i Hercegovine* ustanovila je beskrajne pojedinosti njenoga kretanja od najzapadnije osmanske provincije, koja je ujedno zauzimala poseban položaj u međunarodnim odnosima i pravu, do vezivnog tkiva jugoslovenske zajednice. Svojim istraživanjima, i celim svojim životom, koji je bio izuzetan i plemenit, prof. Šljivo, neopisivo vredan, obuhvatio je složenu istorijsku sudbinu, kojoj je pripao, odano služeći i Bosni i Jugoslaviji, predajući opštoj stvari ogromnu ljubav i trud. Sva moderna karakterologija Bosne i Hercegovine smeštena je upravo u prostrani istorijski okvir dve traume, dekadencije i odumiranja Osmanskog carstva, i nestanka Jugoslavije.

Istraživanja prof. Šljive vremenom su postala jedna impozantna celina. Bogatstvom građe i činjenica njegova *Historija* izatkana je do tančina, otkrivajući jedno lično posvećenje, u svemu izuzetno. Takva je bila i njegova radna svakodnevica.

Nobelovac Ivo Andrić zapamtio je Bosnu usporenu, rezigniranu, prepuštenu meditaciji o nedokučivosti smisla postojanja u poznom osman-

skom svetu koji se gasi, ali odbija da nestane. Prof. Šljivo je, zaronivši u Bečki arhiv, gde je proveo i neke svoje najlepše dane, zapazio i zapisao jednu dinamiku koju je crpeo iz austrijskih izveštaja koji su, gotovo svakodnevni, bili precizni i obimni, obazrivi u smislu posebnosti sveta na koji se odnose. Andrićeva tumačenja, obuhvaćena raskošnom lepotom jasne ali uzdržane rečenice, bila su lična, sasvim posebna. Prof. Šljivo je pomna svedočanstva savremenika, pre svih austrijskih, poštujući pre svega njihovu hladnu preciznost, smestio u jednako živopisnu stihiju svakodnevice. U njihovom zaveštanju promalja se jedna Bosna čija ukupna prošlost postaje obimna oblast istraživanja i promišljanja. Svojim pregorom, koji je bio pretežno protestantskog umesto levantinskog karaktera, kao da je uvažavao i andrićevsko uverenje o prolaznosti i besmislu u jalovoj dokolici. Prof. Šljivo prepustio je budućnosti koja je usledila samo potrebu, da se njegova istorija sažme sintezom koja bi obuhvatila najvažnije tačke i procese istorijskih promena.

Ovaj sumaran uvid u njegovu studiju *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran* samo je podsećanje na tu potrebu, na odnos prema njegovom zaveštanju, i prema njemu lično.[1]

Prof. Šljivo je već u svojoj studiji *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878*. svoju istoriju smestio u početke vremena koje je definisalo posebnost Bosne i Hercegovine.[2] Nove granice odgovarale su potrebama Dubrovačke republike kako bi se zaštitila od neposrednog kopnenog susedstva Mletačke republike. Zahvaljujući geografiji, demografskim pritiscima i rastućoj ekonomiji, Austrija je u Posavini postajala u svakom smislu dominantna. Od 1699, a naročito od 1718, Balkan se otvarao prema severozapadu. Prema Austriji su se usmeravali demografski pokreti, trgovina, finansije, iz Austrije dopirali barokni i prosvetiteljski uticaji. Austrija je preuzimala balkansku trgovinu iz koje su se, zbog dekadencije

[1] Galib, Šljivo, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran : Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878*. Historija Bosne i Hercegovine, knj. 21. Tešanj, 2016, 493.

[2] Nikola, Samardžić, „Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878. Sećanje na magistarsku tezu akademika Galiba Šljive“. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“*. Tuzla, 2019, 63-76.

Osmanskog carstva, i sopstvene, povlačile Mletačka i Dubrovačka republika. Austrijski uticaj ustanovile su pobede u ratovima 1683-1718. Povremena uzdržanost Austrije bila je pre svega uslovljena okretanjem njene spoljne politike prema Italiji, gde je videla više ekonomske i političke dobiti. Balkan je ostao na evropskoj periferiji, i posredno se uključivao u srednjeevropsku orbitu, kojoj je, naročito u krajevima prema Austriji i jadranskom primorju, pripala i Bosna i Hercegovina. Tako je, zahvaljujući pre svega austrijskoj građi, prof. Šljivo do najtananijih pojedinosti rekonstruisao početke njene moderne istorije, njen XIX vek, 1788-1878.

Najzapadnija osmanska provincija, Bosna i Hercegovina je postala jedno od područja novih odnosa Turske i Austrije. Dobila je 1699. stalan izlaz na more, zapisan u međunarodnom pravu. Istovremeno je istočna jadranska obala ulazila u austrijsku interesnu sferu. Austrijska trgovina sa osmanskim Balkanom podsticala je razvoj nove gradske kulture u Posavini i Podunavlju, koja se zasnivala na usponu pokretnijih poslovnih krugova i s njima povezanih novih društvenih grupa. Ako su novi procesi bili niskog intenziteta, verovatno bi se mogla uzeti u obzir nedovoljna zainteresovanost Austrije da dovoljno koristi balkansko susedstvo, njegovu nepovoljnu geografiju i niske ekonomske kapacitete, ne samo zbog karaktera osmanskih vlasti i provincijalnih samodržaca koji su ponekad otpadali od prestonice. Ni unutrašnje osmansko balkansko tržište nije bilo dovoljno privlačno. Preostale feudalne institucije i prakse su sa obe strane granice, naročito osmanske, ometale slobodnu trgovinu. Intenzitet razvoja ekonomije, društva i institucije na austrijskoj strani odvijao se u nesrazmeri s procesima na osmanskoj strani.

Austrijski uticaj u Jugoistočnoj Evropi 1718-1918. uspostavljen je zaustavljanjem Osmanskog carstva na prirodnim preprekama, na velikim panonskim rekama, i potiskivanjem Venecije i Dubrovnika iz jadranskog zaleđa. Bosna i Hercegovina smeštena je u novu arhitekturu Jugoistočne Evrope, pre svega uspostavljanjem neposredne trgovine između Austrije i osmanskog Balkana. Luke Trst i Rijeka povezane su s Bečom i Budimpeštom. Nove perspektive preobražaja podsticale su prilagođavanje poslovnih krugova u Splitu i Beogradu, u neposrednom susedstvu Bosne i Hercegovine. Austrija je koristila i nasleđe trgovačke prakse, italijansku zaostavštinu Venecije i Dubrovnika, iskustvo koje je obezbedilo široku monetizaciju

i predvidive profite u poslovanju na daljinu. Tokom XIX veka usvajanje tehnika evropskog bankarstva time je postalo moguće i u dubljoj unutrašnjosti Balkana.

Potreba za izvozom na osmansko i šire mediteransko tržište definisana je već Požarevačkim ugovorom 1718, kad je Karlo VI oživeo ideju austrijskog merkantiliste Joahima Bekera iz 1667. o osnivanju Istočne trgovačke kompanije. Trst je dobio status slobodne luke. I dok je Trst do kraja XVIII veka napredovao zahvaljujući posredovanju u izvozu rastuće centralnoevropske proizvodnje tekstila na mediteranska tržišta, siromaštvo unutrašnjosti Balkana činilo je dodatne napore, sa austrijske strane, uzaludnim. Put prema osmanskom tržištu povezivao je Istru s Beogradom, koristeći povoljnu geografiju, a služio je pre svega uvozu sirovina, čiji je obim počeo prevazilaziti obim izvoza iz Trsta, služeći austrijskoj, nemačkoj i češkoj industriji.

Primorje Bosne i Hercegovine, dve uske zemljišne oblasti, enklave Neum-Klek i Sutorina, dobile su austrijsko susedstvo 1815, nakon privremenog francuskog prodora koji se zaustavio na granicama Bosanskog ejaleta. *Historija Bosne i Hercegovine* prati pre svega one procese u kojima je Austrija definisala politiku koja je vodila okupaciji i aneksiji. Prethodno je Napoleonova Francuska poštovala granice i suverenitet Osmanskog carstva u Bosanskom ejaletu, tragom stare logike, da je Turska, za Francusku, činilac evropske ravnoteže protiv Austrije i Španije. Štaviše je izgradila puteve koji su premostili osmanske enklave povezujući ih s francuskim teritorijama na Jadranu, čime je izazvala podozrenje u Bosni, da se njene namere ipak neće zaustaviti na granicama ejaleta. Odlukama Bečkog kongresa 1814-1815, Bosna i Hercegovina uključena je u sferu austrijskih interesa koji su se zasnivali na preuzimanju sistemskog i ekonomskog nasleđa Mletačke i Dubrovačke republike, dok su bosanske primorske enklave ometale teritorijalni kontinuitet austrijskog poseda istočne jadranske obale.

Austrija je zaposela Dubrovnik i Dalmaciju već tokom 1814. Klek i Sutorina postali su predmet spora između Austrije i Turske pre završetka rada Bečkog kongresa, ali je načelo poštovanja uspostavljenih granica ometalo otvaranje pitanja kontinuiteta austrijskog poseda istočne jadranske obale. Turska je štaviše odbijala pregovore o ustupanju enklava koje su bile njen dobitak 1699, potvrđen 1718, pozivajući se i na verske razloge.

Najzad, austrijsko preuzimanje enklava dopustilo bi Turskoj da zahteva nekadašnju teritoriju Dubrovačke republike, čime bi Austrija izgubila kontinuitet teritorije s Bokom.

Austrija je smatrala da je s teritorijama Mletačke republike stekla pravo nadzora Dalmacije i Boke. Austrijsko namesništvo u Zadru je od Venecije preuzelo i mehanizme nadzora celog primorja Dalmacije i Boke, podrazumevajući zaustavljanje svih brodova koji su saobraćali iz Kleka i Njivica, pod izgovorom potrebe da se sprovode carinski i zdravstveni propisi. Bez obzira na načelno uvažavanje suverenih prava sultana, na osnovama restauracije apsolutizma i legitimizma duhom i odlukama Bečkog kongresa, time se nastavila mletačka praksa ograničavanja Turskoj prava tranzita preko primorskih enklava. Pomirivši se s gubitkom Dubrovnika i Primorja, Turska je zatim odbijala da ustupi enklave Austriji pozivajući se na neraspoloženje Bošnjaka u tom smislu. Nastupio bi presedan koji bi potvrdio sumnje, u evropskim okvirima, u pretenzije Austrije na osmanske teritorije, bili bi otežani odnosi s Rusijom i Velikom Britanijom u procesu utvrđivanja statusa Jonskih ostrva. Kako su se pregovori otezali, Austrija je nastavila pritiske na enklave, otežavajući plovidbu. Zabrana korišćenja obala bosanskih zemljouza odnosila se i na austrijske podanike. Pregovori o enklavama zamrznuti su između 1820. i 1828, kako su se evropske države, poštujući načela Svete alijanse, ustezale pred Grčkom revolucijom. Dosledna stavu o legitimitetu sultana, Austrija je čekala nove povoljnije okolnosti kako bi ponovo otvorila pitanje enklava. Obnova pregovora 1828. otkrila je da bi Turska bila spremna da ustupi enklave, s ličkom enklavom koja razdvaja Ličku regimentu od Dalmacije, ukoliko bi Austrija napustila savez s Rusijom, s kojom je Turska bila u ratu. Austrija je bila pre spremna da ponudi neku austrijsku teritoriju za razmenu, poput ada na Savi u Slavoniji, koje su bile zapuštene i nenastanjene. Ali su takve ponude ostale nedovoljno uverljive, ili prihvatljive.

U odnosu prema legitimnim pravima Osmanskog carstva i enklavama, Austrija je pre svega bila ometena opštim, i sopstvenim stavom o nepromenljivosti granica, koji se primenjivao i kad se, ustanovljen Bečkim mirom 1815, legitimistički podak prilagođavao novim okolnostima koje su nastupile uspehom Srpske i Grčke revolucije, i povratkom Rusije koja je

uspostavila pravo zaštite hrišćana u Osmanskom carstvu, i postala nov činilac nereda u Jugoistočnoj Evropi, između 1825. i 1827, i dalje.

Kako su se pregovori o statusu enklava ponovo otezali, Austrija je u toku tridesetih godina XIX veka počela da radi na novim podsticajima ekonomskog prodora na Jugoistok, računajući i na tržište Bosanskog ejaleta, tako da je pred ustezanjem osmanske Porte, da odgovori na predlog razmene teritorija, održavala blokadu prometa iz enklava. Tako je čuvala i monopolski položaj na celoj istočnoj jadranskoj obali.

Za enklave je verovatno postala zainteresovana i Francuska koja je 1831. nameravala da na ušću Neretve otvori poslovno uporište odakle bi se obavljali trgovački poslovi s Bosanskim ejaletom.

Austrijska diplomatija je instistirala na Porti, da takav zahtev bude odbijen, ali se sve završilo pojačanim nadzorom u vodama ispred enklava.

Potreba za uspostavljanjem kontinuiteta austrijske vlasti na istočnoj jadranskoj obali osećala se i u lokalnoj svakodnevici. Enklave su nudile potencijale za proizvodnju soli, čije je krijumčarenje nanosilo štetu austrijskoj trgovini. Trošovi pomorske kontrole enklava bili su visoki. Zahtevalo se ubrzanje kopnenog saobraćaja između Dalmacije, Dubrovnika i Kotora.

Austrijski pritisci zasnivali su se na sve složenijim međunarodnim odnosima u kojima je Turska bila primorana da prizna nezavisnost Grčke i autonomiju Kneževine Srbije (Srbiji je ustupila nekoliko prekodrinskih kadiluka čime je izazvala strahove i nezadovoljstva u Bosanskom ejaletu). Pokušaji razmene teritorija, kako bi Austrija zaposela bosanske enklave, 1839-1840, oslabili su autoritet Turske izazivanjem nove nestabilnosti u primorju i zaleđu. Najviše otpora bilo je u Gornjim Krivošijama, koje su štitile Risan i Novi, a za Austriju bi njihovo ustupanje Turskoj podrazumevalo strateški gubitak na osetljivom preseku pritisaka iz Crne Gore i šireg dubrovačkog hercegovačkog zaleđa. Zvanični austrijski izveštaj upozorio je: „Njima bi, u tom slučaju, preostalo jedino to da se bace u naručje Crnogorcima, što bi oni vjerovatno i učinili, iako sa Crnogorcima nemaju nikakve veze, ni nacionalne, ni vjerske, ni običajne... Sigurno to Austriji ne bi odgovaralo.“ Zato se Austrija u narednoj deceniji nije dalje bavila ovim pitanjem.

Smirivanje u evropskim odnosima koje je nastupilo nakon revolucije 1848. odgovaralo je stanju nepromenjivosti Osmanskog carstva. Britanija

je insistirala na reformama, ali se podrazumevao integritet Osmanskog carstva u novome poretku koji se zasnivao na poštovanju zatečenog stanja. U istom smislu je osmanski suverenitet štitila Francuska. Pre svega zainteresovana za celovitost izlaza na Jadransko more, ali i za pogranične krajeve u Posavini, Austrija je ostala usmerena na Bosnu i Hercegovinu kako bi se uključila u sferu austrijske trgovine, podrazumevajući rešenje spora oko Kleka i Sutorine. Austrija je ujedno osporavala osmanski suverenitet zahtevima Porti da smiruje pobune u ejaletu, pre svega u Bosanskoj krajini. Takođe je zahtevala da se isporuče mađarski i poljski revolucionari koji su se sklonili na tursku stranu, štaviše ratovali za Omera Lutfi-pašu, zaduženog za smirivanje pobuna, ali i za prekogranične odnose za Austrijom.

Važan događaj u procesu produbljivanja ausrtijskog interesa, ali i izvorište dragocenih svedočanstava, bilo je otvaranje austrijskog konzulata u Travniku 1850. Prvi austrijski konzul bio je doktor filozofije Dimitrije Atanacković. Zatim su zastupništva u Sarajevu otvorile Francuska, Britanija i Rusija.

Austrija je istovremeno vodila računa o prilivu uticaja drugih evropskih sila, ujedno i da deluje na lokalne turske vlasti, pretežno ih, podrškom autonomističkim pokretima podrivajući, dok je zvanično očekivala sređivanje prilika u ejaletu. (Posle sloma ustanka Huseinbeg Gradaščević je 1832. dobio azil u Austriji, Ali-paša Rizvanbegović održavao dobre veze sa austrijskim namesnikom u Dalmaciji, potom je Austrija primila i ustanike iz 1850).

Obnova diplomatskih odnosa nije doprinela smirivanju odnosa. Austrija nije dopuštala uvoz soli u zaleđe preko Neuma i Sutorine. Otezanje, obostrano, služilo je Turskoj, kako bi obezbedila pomorski prilaz enklavama i osnovno snabdevanje, i Austriji,dok je čekala novu priliku za postizanje trajnog sporazuma koji je podrazumevao uspostavljanje neprekinutog kopnenog saobraćaja iz Dalmacije s Dubrovnikom i Bokom. Stav Austrije, da je u posedu mora, i onoga dela Jadrana na koji izlaze enklave, ukazivao je da se Turskoj ne može priznati jurisdikcija u tom smislu. Međutim, potreba povezivanja kopnom austrijskog primorja između Dalmacije i Dubrovnika iziskivala je od Austrije da održava uspostavljeno stanje, ali nije mogla očekivati od osmanske strane da prizna okolnosti koje su nastale izgradnjom austrijskog vojnog puta.

Intervencija s kraja 1852. u Crnoj Gori poremetila je relativno mirne odnose u susedstvu i otkrila neprijateljstvo hercegovačkih hrišćana prema osmanskoj vlasti. Austrija je mogla da računa na privrženost i pravoslavnih, ne samo katolika. Poseta Istanbulu grofa Kristijana Lajningena od Vestburga, koja je bila namerena kako bi se pretresalo pitanje enklava, odigrala se upravo u tome novom okviru, doprinoseći austrijskom stavu da „zemljište koje zauzima *vojna cesta* predstavlja dio njihove državne teritorije" podrazumevajući primenu austrijskih zakona. Vojni put je povezao, teritorijom turske Hercegovine, austrijske jadranske posede, i imao jasnu stratešku namenu, naročito kad je Austrija ometala trgovinu solju pod izgovorom zaustavljanja krijumčarenja koje je dopiralo iz austrijskog akvatorija. Dodatna otežavajuća okolnost za turske vlasti bilo je katoličko stanovništvo u enklavi Kleka, i pravoslavno stanovništvo u enklavi Sutorine. Osmanski integritet u ejaletu ujedno se osipao u svim graničnim područjima, i u sopstvenom okrilju.

Posebna vrednost studije su autentični dokumenti koji neposrednije oslikavaju stvarnost, i lokalnih i međunarodnih odnosa, među kojima se ističe promemorija feldmaršala barona Lazara Mamule, vojnog zapovednika austrijske Dalmacije, o međunarodnom položaju Crne Gore iz 1856, prosleđen ministarstvima spoljnih i unutrašnjih poslova. On je podsetio da je Austrija 1814. mogla zaposesti celu Dalmaciju, po osnovu ratnog prava, budući da je 1805-1808. Dalmacja bila u posedu potom poražene Napoleonove Francuske, uključujući Klek, Sutorinu i teritoriju Dubrovačke republike. Drugim rečima, da je u međunarodnom pravu francuskim osvajanjima nastupio diskontinuitet ne samo u odnosu na Mletačku i Dubrovačku republiku, nego i na Tursku, i da Austrija stoga nije morala da se pridržava drubrovačkih granica koje su nastale odredbama Karlovačkog mira. Mamula se pozivao i na prirodno pravo, da osmanski posedi Kleka i Sutorine čine austrijski posed Dalmacije, Dubrovnika i Boke nefunkcionalnim. Upozorio je i na pokušaj crnogorskog kneza Danila da preuzme Sutorinu, i upitao se da li će time Crnoj Gori pripasti taj turski posed koji Austrija zahteva u trenutku sticanja nezavisnosti, napominjući da je za Austriju jedino prihvatljivo da Crna Gora ostane u vazalnom statusu i da se njene

granice ne proširuju, naročito ne na enklavu Sutorinu. Mamula je bio uznemiren i zbog uticaja Crne Gore koja je u Hercegovini počela preuzimati neke od funkcija lokalne turske administracije. Odnosi su zaista eskalirali pojavom predvodnika hercegovačkih pobunjenika Luke Vukalovića u Sutorini 1857. Vukalović je pokušao da se domogne Sutorine, koju su zatim 24. novembra 1861. zauzele austrijske trupe. Nejasno je da li je Turska prećutno odobrila intervenciju, kako bi se enklava sačuvala od ustanika. U sukob Austrije i ustanika uključila se ruska diplomatija, a lokalne kotorske vlasti slale su Vukaloviću pomoć u hrani, ne dopuštajući uplovljavanje turskih brodova u Boku. Ustanici su isticali svoje uzdanje u Crnu Goru i Srbiju. Sve se završilo povlačenjem Austrije sa Sutorine, ali su sve složeniji incidenti ukazali na njene dugoročne namere da se domogne enklave, i sve izraženiju slabost Turske čiji je integritet postajao predmet umesto činioca međunarodnih odnosa. I nakon okončanja oružanih sukoba u Hercegovini, Vukalović je od Porte zahtevao priznanje za „nezavisnog princa Sutorine".

Događaji su dobili novo ubrzanje stvaranjem Kraljevine Italije 1861. koja je polagala svoja prava i na istočnu jadransku obalu. Povezivanjem, novim putem, Mostara i ušća Neretve Italija je postala zainteresovana i za Bosnu i Hercegovinu. Italija je otvorila konzulat u Sarajevu 1863. Nameravala je da radi na povezivanju Sarajeva s Mostarom i obalom, ali i za budućnost austrijskog pomorskog monopola, onoga koji se pre svega odnosio na luku Klek, kako bi se tržište ejaleta otvorilo za italijansku robu.

Na odnose Austrije i ejaleta odražavali su se i interesi Austrije u Italiji u procesu italijanskog ujedinjenja, ne samo zbog italijanskog istorijskog nasleđa u Istri, Dalmaciji i Boki. Italijani su već podržavali srpske ustanike u Hercegovini. Budućnost Bosne i Hercegovine bila je vezana i za spor Italije i Austrije oko Venecije, koji je postao jedna od tačka novog zatezanja u međunarodnim odnosima. Ponovo su se pojavili italijanski agenti u Bosni, Hercegovini, Epiru. Uporedo s vestima o ratu Austrije, Pruske i Italije, počele su pristazati vesti u Sarajevo, da se Austrija sprema na aneksiju Bosne i Hercegovine, pre svega kako bi se Austriji, nakon poraza 1866, ponudilo zadovoljenje, umesto Venecije. U tom trenutku su Srbi

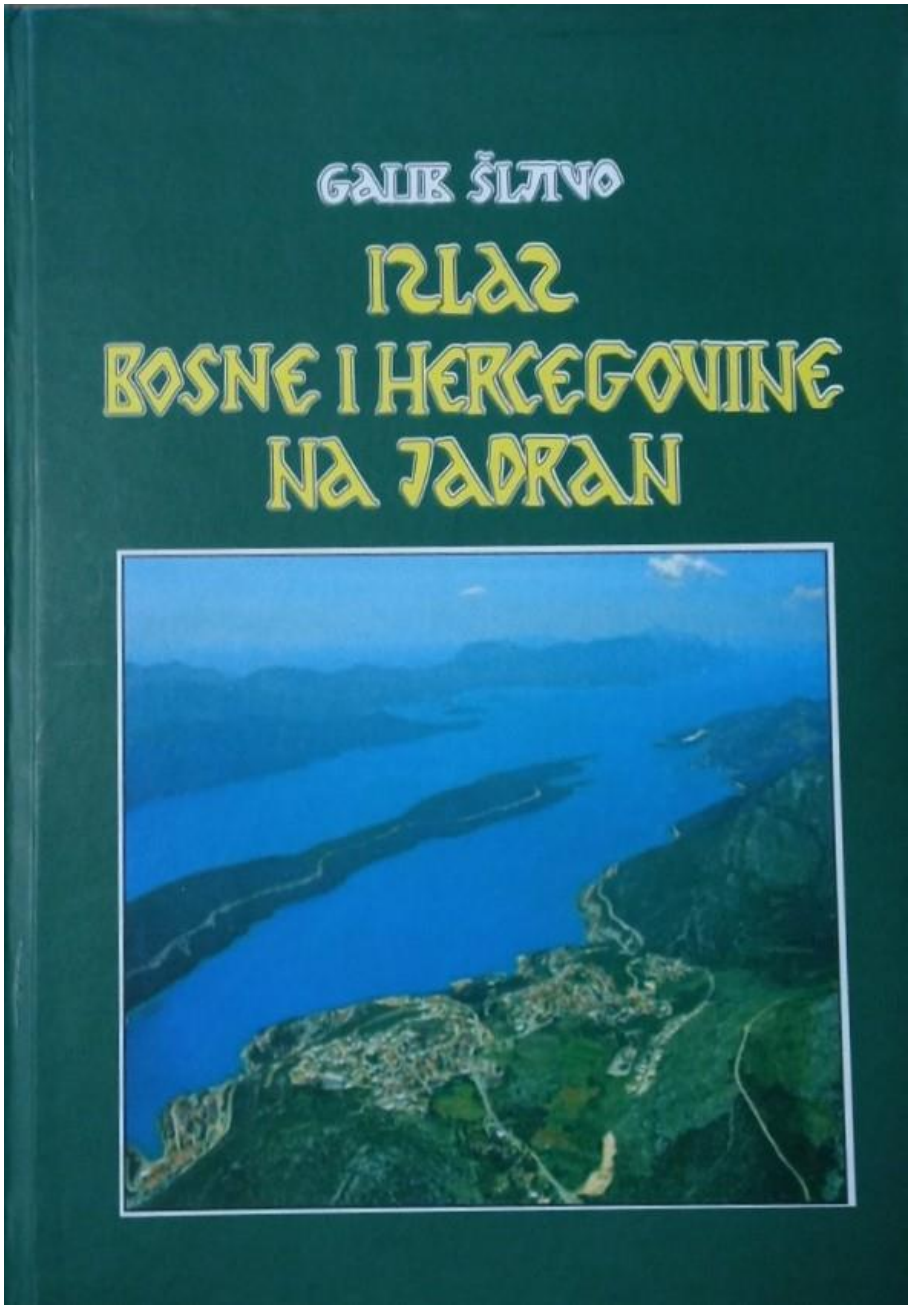
postali snaga koja je, u dubinama stanovništva Bosne i Hercegovine, zauzela jasno stanovište otpora Austriji.

Težnja evropskog poretka nakon 1866. bila je da Austrija anektira Bosnu i Hercegovinu kako bi bila kompenzovana za gubitke u Italiji. Nestabilnost je kulminirala u Velikoj istočnoj krizi 1875-1878. koju je pokrenula nova srpska pobuna u Hercegovini. Bez obzira na pojačano prisustvo osmanskih trupa u eklavama, u prethodnim godinama, austrijske namere postale su očigledne tokom posete cara Franje Josifa Dalmaciji i Dubrovniku u aprilu 1875, da bi ga prilikom prolaska kroz Neum-Klek pozdravio odred osmanske vojske s muzikom, a u Sutorini isto samo bez muzike.

Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. nije doprinela trajnoj promeni statusa enklava koje su ostale u sastavu ejaleta pod osmanskim suverenitetom. Prof. Šljivo pretpostavio je da suštinskih administrativnih promena nije bilo ni nakon aneksije 1908, sve do izmene unutrašnjih granica u drugoj Jugoslaviji 1947, kad je Bosna i Hercegovina izgubila enklavu kod Sutorine, koja je pripala Crnoj Gori.

Status enklava Kleka i Sutorine usporio je prilagođavanje Bosne i Hercegovine evropskoj trgovini koja je težila novom povezivanju Jadrana i dubljeg balkanskog zaleđa nakon nestanka Mletačke i Dubrovačke republike. Umesto enklava, ali i celine Dalmacije, Dubrovačkog primorja i Boke, ubrzano su se razvijale austrijske luke Rijeka i Trst koje su integrisane u austrijsku ekonomiju, ne samo u veze s balkanskim zaleđem. Rijeka je štaviše privlačila engleski i francuski kapital. Do 1890. izgrađena je i pruga širokog koloseka između Rijeke i Trsta. Trst je, povezan s Ljubljanom, postao pokretačka snaga slovenačke ekonomije. Bosna i Hercegovina prepuštena je jednome usporenom razvoju, koji je vremenom naglašavao njena društvena, nacionalna i verska iskušenja koja su je delila u sve složenijoj konstelaciji evropskih sila. Status enklava odražavao je poštovanje međunarodnog prava, koje je na jugoslovenskom prostoru rano zabeleženo, naročito Karlovačkim ugovorom 1699, i Požarevačkim 1718. Ali su Austrija i Turska propustile da svoje sporove uglade obostranim popuštanjem, integracijom koja bi zanemarila granice i podstakla tržište. Usporen razvoj doprineo je utisku o opštoj slabosti i nefunkcionalnosti u toku poslednja

dva veka Osmanskog carstva, i dubokoj krizi u Austro-Ugarskoj koja je dovela do izbijanja Prvog svetskog rata, njenoga nestanka i pojave prve jugoslovenske zajednice, 1918.

Akademik prof. dr. Galib ŠLJIVO
Društvo historičara Tuzla

Izvorni naučni rad

SPORENJA AUSTRIJE I OSMANSKOG CARSTVA U PRVOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA OKO BOSANSKIH ENKLAVA NA JADRANSKOM MORU

Apstrakt: *Autor na osnovu dostupnih objavljenih i neobjavljenih izvora, te relevantne literature u radu analizira sporenja Austrije i Osmanskog carstva oko bosanskih izlaza na Jadransko more u prvoj polovini 19. stoljeća, koje su za obje sile bile od iznimne važnosti.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Osmansko carstvo, Austrija, Klek, Sutorina, enklave.*

Abstract: *The author analyzes the disputes between Austria and the Ottoman Empire regarding the Bosnian accesses to the Adriatic Sea in the first half of the 19th century, which were extremely important for both powers, based on the available published and unpublished sources, and relevant literature.*

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Austria, Klek, Sutorina, enclaves.*

Uvod

Klek i Sutorina su strateški važne uzane zemljišne oblasti preko kojih je Bosna i Hercegovina izlazila na Jadransko more. Prva se nalazi sjeverno od dubrovačkog kraja, a druga južno. Radilo se o posjedima koje je, nakon Velikog bečkog rata završenog 1699. godine mirovnim ugovorom u Sremskim Karlovcima, Dubrovnik ustupio Osmanskom carstvu da bi se zaštitio od Mletačke republike koja je potisnula Osmanlije sa Jadrana. Požarevački mirovni ugovor iz 1718. godine potvrdio je odredbe Karlovačkog mira, po pitanju enklava. Potrebno je napomenuti da Dubrovnik nije učestvovao u ovom ratu i da Venecija nije osvojila njene teritorije. Stoga one nisu bile predmet mirovnog ugovora, ali je Dubrovnik insistirao da ih Osmansko

carstvo zaposjede kako bi činili tampon zonu između Mletačkih i njenih prostora. S tim u vezi formirana je zajednička komisija za razgraničenje koja je utvrdila graničnu liniju. Prema osmanskom tekstu ugovora o granicama sa Mletačkom republikom granice za enklavu Klek utvrđena je od brda Polica, gdje je postavljena jedna kamena humka, a odatle je pravcem dugim dva sata hoda usmjerena ka moru. Pošto je u carskoj „athnami izričito" stajalo „da to treba da bude prava linija, da bi se našla naređena prava linija", izašlo se na Uzvišena brda gdje je postavljen drugi međaš, a potom pravom linijom na planinu Žaba, odakle je „počevši od završetka prave linije duge dva sata hoda – od gromile postavljene na mjestu pod nazivom Kopita – krene se padinom (...) i spusti se pravo prema moru, i tu se, na spomenutom mjestu na moru, završava prava linija". Prema ugovoru na italijanskom jeziku granica između Osmanskog carstva i Mletačke republike završavala se na moru kod mjesta Mali Sorduk, gdje je „stavljena (...) gomila kamenja gdje se prava linija do mora svršava, nasuprot kojem je vrh poluostrva Klek koje čitavo Visokom Carstvu pripada". Dakle, cijelo poluostrvo Klek, odnosno Neum pripalo je Osmanskom carstvu. Granična linija na enklavi Sutorina bila je postavljena na okolnim visovima, tako da je plodna dolina Sutorine pripadala Osmanskom carstvu, gdje je uspostavljen sultanov puni suverenitet.[1]

Pitanje enklava naročito dobija na značaju nakon Bečkog kongresa 1815. godine kada je Austrija zaposjela sve bivše venecijanske i dubrovačke posjede. Enklave su postale prvorazredno pitanje u odnosima između Austrije i Osmanskog carstva, sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

Neum - Klek i Sutorina i austrijska uprava u Dalmaciji

Kad je odlukom Bečkog kongresa 1815. godine dobila na upravu Dalmaciju, Austrija je pokušala održati onakvu upravu kakvu su ustanovili Mlečani, a naročito onu koja se odnosila na plovidbu Jadranskim morem.

[1] Salkan, Užičanin, Granice Bosne i Hercegovine u djelima akademika Galiba Šljive, *Zborik radova sa Naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive*, Tuzla, 2019, 121–122.

Austrijska vojska je još 29. januara 1814. zaposjela Dubrovnik, a narednog dana je istakla svoju zastavu na Orlandovu stupu. U administrativnom pogledu, Dalmacija je bila podijeljena na četiri okružja. Zato je, pored ostalog, Namjesništvu Dalmacije u Zadru već 1814. godine naređeno da organizuje zdravstvenu službu u lukama na cijeloj teritoriji. Služba se trebala sastojati od četrnaestodnevnog karantina za sve brodove koji dolaze u dalmatinske luke. Kad su vlasti u Dalmaciji počele da je uređuju naišle su na teškoće i to u okruzima Kotor i Dubrovnik i ostrva Korčula (Curzola) zbog postojanja bosanskih zemljouza Kleka i Sutorine koji su razdvajali novostečeni austrijski posjed Dalmaciju, a u posjedu su Osmanskog carstva. U svom izvještaju Ministarstvu trgovine u oktobru 1814. godine, baron Tomašić (Tomassich) je naglašavao tu teškoću i naveo da ni Mlečani nisu mogli sprovesti jedinstvenu organizaciju zdravstvenihi carinskih mjera u Dalmaciji upravo zbog postojanja osmanskih posjeda i nezavisne bivše Dubrovačke republike. Da bi ipak nekako spriječili osmanske podanike da krše uvedene zdravstvene i carinske propise, kako je izvijestio dalmatinski namjesnik, Mlečani su organizirali osmatranje obale Kleka i Sutorine, pa su pomoću brodova-stražara silom ometali prestupnike. Po mišljenju barona Tomašića, ovakvu službu trebalo je zadržati ukoliko se želi onemogućiti kršenje navedenih mjera u Dalmaciji. Služba je, pored ostalog, potrebna i radi zaštite trgovačkih interesa Dalmacije u odnosu na susjednu osmansku provinciju Bosnu i Hercegovinu.

Ministarstvo trgovine primilo je ovaj izvještaj, pa je dopisom od 27. oktobra 1814. godine upoznalo Dvorsku sjedinjenu kancelariju sa sadržajem dopisa dalmatinskog namjesnika i zatražilo preduzimanje koraka kod Porte radi sjedinjavanja Kleka i Sutorine sa ostalim teritorijama Dalmacije.[2] Međutim, „(...) uslijed skoro potpunog nedostatka tačnih podataka" o enklavama, Ministarstvo trgovine je zatražilo od civilnog i vojnog namjesnika Dalmacije barona Tomašića da ih dostavi. U dopisu od 6. maja 1815. godine, pred namjesnika je postavljen zadatak da prikupi tačne statističke podatke o „dijelu zemljišta koje dijeli okrug Dubrovnik s jedne strane od

[2] Haus Hof und Staatsarchiv Wien (dalje: HHStA W), Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Verhandlungen wegen Abtretung von Klek und Sutorina; HHStA W, Grenzverhältnisse, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 27. oktobar 1814.

Dalmacije, a sa druge od okruga Kotora".[3] Austrijska vlada je tražila odgovor na sljedeća pitanja:

1. koliko je, po prilici, iznosila površina ovih zemljouza;
2. kakav je kvalitet tla, šta se proizvodi, kakva je vlažnost, kakva je mogućnost navodnjavanja i sl.;
3. ko su stanovnici enklava, koje su vjeroispovijedi, njihovo zanimanje i naseljenost;
4. da li među stanovnicima enklava ima muslimana i koliko; imaju li džamije i groblja na ovim teritorijama;
5. koja su naseljena mjesta, broj kuća i imena porodica;
6. da li pogranično stanovništvo koristi zemljište ovih enklava i na koji način;
7. da li su Francuzi bar formalno posjedovali ovo područje za vrijeme dok su držali Dalmaciju, i šta se događalo sa ovim zemljištem za vrijeme osvajanja Dalmacije od austrijskih trupa, te da li je, onda, ovo zemljište nekim aktom dobrovoljno vraćeno Osmanskom carstvu?

Osim navedenih statističkih podataka, koje je trebalo prikupljati oprezno tako „da se ne izazovu naši susjedi koji ionako naginju sumnjičenjima", od namjesnika Dalmacije je zatraženo da obrazloži sva vojna, civilna i ekonomska pitanja koja su u vezi s ovim područjem, a koja ometaju uvođenje uprave i trgovine u Dalmaciij.[4]

Nismo došli do podataka koji su prikupljani na osnovu ovog traženja, ali se vjerovatno mnogo ne razlikuju od podataka koje je sakupio Bernard Kaboga 1832. godine, i o kojima će biti kasnije više riječi. Ipak u jednom konceptu akta koji je upućen Ministarstvu inostranih poslova 25. jula 1815. godine stoji da Klek i Sutorina imaju ukupno „ne više od dvije njemačke milje, i da na njima stanuje ukupno 1.357 stanovnika."[5]

[3] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 27. oktobar 1814.

[4] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Tomašiću, Beč, 6. maj 1815. „Ersucht um bestimmte statistische Notizen über die beiden Bosnischen Erdstriche, welche die Provinz Ragusa einer Seits von Dalmatien, anderen Seits aber Österr. Albanien trennen". Ovdje je svakako riječ o kotorskom okrugu.

[5] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Vortrag des Ministers der auswärtigen Angelegenheiten, Beč 25. juli 1815. Na margini je sabrano 771 + 586 = 1.357 , vjerovatno da se prvi broj odnosio na broj stanovnika Sutorine, a drugi Neum- Kleka.

Klek i Sutorina su bili predmet spora između Osmanskog carstva i Austrije još i prije završetka rada Bečkog kongresa. Čini se, međutim, da austrijska vlada nije mogla insistirati na rješavanju ovog pitanja na međunarodnom nivou, možda zbog toga što ono nije bilo dovoljno značajno za takav forum, a možda i zato da se ne bi krnjio sultanov suverenitet u trenutku kad se budućnost Evrope određivala po načelu legitimiteta.

Austrijska vlada se odmah poslije Bečkog kongresa zauzela za rješavanje pitanja enklava, ali je to pokušala ostvariti u neposrednim pregovorima s Visokom Portom. Svom diplomatskom predstavniku u Istanbulu, internunciju Štirmeru (Stürmer) naložila je da s Portom u „pogodno vrijeme" povede razgovore.[6] Da bi i internuncij bio što bolje upoznat sa predmetom, vlada je 15. marta 1815. zatražila od Dvorskog ratnog vijeća topografski plan nekadašnje Dubrovačke republike.[7]

Iako je primio zadatak da u „pogodno vrijeme" otpočne razgovore s Portom o ustupanju Kleka i Sutorine Austriji, internuncij to pitanje nije postavljao u 1815. godini, nego je to zbog političkih okolnosti odložio za neka kasnija vremena. Pošto je dobro poznavao prilike u osmanskoj prijestonici u dopisu od 10. aprila 1815. godine Štiremer je izvještavao svoju vladu da mu izvjesne teškoće nisu dopuštale „da doprinesem njihovom rješavanju." To je objašnjavao time što Porta nije dobrovoljno ustupala ono zemljište koje je osvojila silom osmanskog oružja. Ni vjerski razlozi to im nisu dozvoljavali. Naime, islamski zakoni nisu priznavali takvu vrstu otuđenja zemljišta. Sultan bi bio izložen žestokom napadu svih slojeva osmanskog društva, a naročito pravnika i učene uleme, jer su predstavljali one, koji su uticali na donošenje takvih odluka, pa bi mu mogli prigovoriti da je povrijedio sveti zakon, ukoliko bi ustupio „svetu zemlju nevjernicima." Međutim, trenutak da se započnu pregovori o ustupanju osmanskog zemljišta u Dalmaciji nije bio pogodan, kako je Štirmer dalje tvrdio, ni zbog toga što su se Osmanlije još uvijek nadale da im se vrati teritorija negdašnje Dubrovačke republike.

[6] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Štirmeru. Beč, 17. mart 1815.

[7] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskom ratnom vijeću. Beč, 15. mart 1815.

Ukoliko bi Austrija zatražila od Porte ustupanje zemljišta kojim Bosanski ejalet izlazi na Jadransko more, a koje je u sastavu Osmanskog carstva, vjerovatno bi to mogao biti povod Uzvišenoj Porti da zatraži teritoriju Dubrovačke republike. Uzvišenoj Porti se ne bi moglo zamjeriti, tvrdio je Štirmer, što se u ovom trenutku nadala povoljnom rješenju u vezi s vraćanjem teritorije Dubrovnika baš zbog toga što je to već zahtijevala jedna grupa dubrovačkih plemića koji nisu bili zadovoljni rješenjem da njihova teritorija zauvijek pripadne Austriji. Prema dopisu austrijskog konzula u Marselju, u toj luci su od kraja februara 1815. neprestano održavane vježbe jedne dubrovačke krstarice koja je, štaviše, dobila i dozvolu mjesnih vlasti da na krstarici istakne zastavu Republike sv. Vlaha.[8] Sve je to onemogućavalo internuncija da poradi na ostvarivanju prijedloga nadležnih vlasti iz Beča da se Porta privoli na dobrovoljno ustupanje Kleka i Sutorine. Međutim, prijedlog dalmatinskog namjesnika da se osmanski zemljouzi ustupe Austriji nije napušten ni u 1816. godini. Civilni i vojni namjesnik Dalmacije baron Tomašić je u više navrata insistirao kod vlade u Beču da ubrza pregovore s osmanskom vladom u lstanbulu.[9]

Dalmatinske vlasti su bile u pravu kad su pretpostavljale da će doći do zapleta u sprovođenju propisa o trgovini monopolisanom robom zbog teritorija kojima Bosanski ejalet izlazi na Jadransko more. U izvjesnom smislu, to je potvrđeno i incidentom u vezi sa iskrcavanjem tereta iz barke koja je bila vlasništvo jednog osmanskog podanika u 1817. godini; krajem februara te godine, komandant stražarskog broda u zalivu Kotora obavijestio je Namjesništvo Dalmacije u Zadru da nije uspio spriječiti jednu barku pod osmanskom zastavom da koristi obale kod Sutorine. Naime, rano ujutro 16. februara, mornari na stražarskom brodu su primijetili nepoznatu barku u luci Njivice. S obzirom na to da njena pristajanje u navedenu luku nije bilo prijavljeno na uobičajeni način i da nije izvršeno po postojećim austrijskim propisima, stražarski brod je izvršio uviđaj.

Uviđajem je utvrđeno da je u tom trenutku barka bila bez posade, a oko nje su stajali neki osmanski podanici. U razgovoru s njima utvrđeno je

[8] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Štirmer Meternihu. Bujukdere 10. april 1815.

[9] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Izvještaj Martinija. Dubrovnik, 28. juli 1840.

da barka pripada agi Dučinjaku iz Skadra koji je imao zdravstvenu (pomorsku) potvrdu od Ivana Sume, predstavnika trgovaca. Barka je bila upućena u Dubrovnik, a teret se sastojao od 30 bala lana, osam vreća smokava, dvije bale duhana u listu i dvije vreće pasulja. Kako su izjavili prisutni osmanski podanici, barka je neplanirano pristala samo zbog toga da bi izbjegla potapanje uslijed nevremena na moru. Roba je smještena u magacin jednog osmanskog podanika. Kotarski okružni kapetan naredio je da se roba ponovo ukrca na barku i preveze do svog odredišta, dakle, u Dubrovnik. Uprkos tome, roba je 19. februara natovarena na konje i otpremljena u Trebinje svom vlasniku. Odmah je bilo naređena osmanskoj posadi da odveze barku u luku Rose (Porto Rose) radi primjene zdravstvenih propisa. Posada barke nije se povinovala ovoj naredbi, pošto nije priznavala nijednu austrijsku lokalnu vlast kad je bila u pitanju osmanska teritorija. Komandant stražarskog broda našao se u nedoumici šta da radi, pa je zatražio odgovarajuća uputstva od Namjesništva Dalmacije u Zadru kako da postupi s ovom barkom, kao i u drugim sličnim slučajevima.

„Pošto je Venecija stalno vršila nadzor mora Boke Kotarske i Dalmacije", Namjesništvo Dalmacije je smatralo da je to pravo, zajedno sa ovom teritorijom, prešlo na Austriju. Mletačka republika je sprovodila taj režim, pa je sve brodove upućivala u obližnje luke, na primjer u luku Rose. Da bi dosljedno sprovela ovu mjeru, ona je neprekidno držala brodove straže na ulazu u zalive. Na taj način, ona je samo djelimično uspijevala da sprovodi zdravstvene propise, da obezbijedi poštovanje carinskih propisa i da spriječava krijumčarenje. Smatrajući da takav režim treba da zadrži i Austrijsko carstvo, Namjesništvo Dalmacije je zatražilo od vojnih vlasti Dalmacije da odmah izdaju naredbu za zaustavljanje svih lađa na ulazu u zalive enklava kako bi „upotrebom sile spriječili sve brodove koji se približuju Njivicama ili Kleku, a koji se nisu najavili nadzornom brodu ukotvljenom na ulaze u zalive, radi utvrđivanja namjera plovidbe". U tom smislu vojni zapovjednik Dalmacije izdao je uputstva komandantima nadzornih brodova u zalivu Boke Kotorske i Kleka, kojima je određeno da vrše

nadzor osmanskih enklava i da su „ove mjere neophodne, jer garantuju pravo suvereniteta".[10]

Namjesništvo Dalmacije nije bilo uvjereno da su te mjere dovoljne da bi se zaštitila prava Austrije u trgovini i korištenju luka na Jadranskom moru, pa se radi toga obratilo nadležnim vlastima u Beču. U dopisu je tražilo mišljenje carske dvorske kancelarije: da li su mjere koje je preduzeo namjesnik Dalmacije u duhu postojećih ugovora i da li se njima „neće povrijediti postojeći dobri odnosi sa Portom"?[11] Odgovor na ovaj upit nije, čini se, neposredno dat možda i zbog toga što je postupak Namjesništva Dalmacije bio u skladu sa uputstvima dobivenim upravo iz Beča. U stvari, nadležno ministarstvo je osnovu austrijske politike, kad su u pitanju Klek i Sutorina, našlo u tome da je opšti princip restaurisane apsolutističke Evrope taj po kome je i sultan, kao i drugi monarsi, suveren i legitiman vladar koga koncert evropskih vladara mora uvažavati ravnopravno i, prema tome, štititi, ali i u praksi, koju je tokom XVIII vijeka uvela Mletačka republika - da Osmansko carstvo ima samo ograničena prava tranzita preko pomenutih enklava. Međutim, spor se nije mogao time riješiti.

Uskoro su uslijedile i druge nedoumice za dalmatinske vlasti kad je bila riječ o enklavama. Ministarstvo trgovine je 9. aprila 1817. obavijestilo Dvorsku sjedinjenu kancelariju da vlasti u Dalmaciji nailaze na velike teškoće u primjeni odgovarajućih zdravstvenih i carinskih propisa zbog postojanja uzanih osmanskih teritorija sa obje strane dubrovačkog okruga. Ono je, istovremeno, predložilo Ministarstvu inostranih poslova da obnovi prijedlog, koji je, još 24. oktobra 1814, upućen internunciju u Istanbul, o ustupanju Kleka i Sutorine Austriji. A Dvorska sjedinjena kancelarija je još

[10] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Namjesništvo Dalmacije Dvorskoj kancelariji. Zadar, 9. mart 1817; HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 9. april 1817.

[11] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 9. april 1817. „Ob dieser Vorgang von Seite des Gubemiums ordnungsmässig war, und ob derselbe nicht allenfalls die freundlichen Verhältnisse gegen die Pforte verletzt, hieüber glaubt man sich lediglich die Wohlmeinung Einer Löblich k.k. geheimen Hof und Staatskanzlei in Dienstfreundschaft erbitten stellen“.

zamoljena da utvrdi preko odgovarajućih stručnjaka da li ima izgleda da se postigne zadovoljavajuće rješenje.[12]

Diplomatski pregovori između Austrije i Osmanskog carstva u vezi sa rješavanjem pitanja Kleka i Sutorine izostali su i ovog puta. Internuncij Štirmer je 2. marta dobio zadatak da protestuje kod Porte zbog incidenta oko iskrcavanja barke u Njivicama. Međutim, internuncij nije intervenisao, a razloge je objasnio u dopisu od 10. jula 1817. koji je uputio knezu Meternihu. Internuncij nije zatražio prijem na Porti da bi prenio austrijsko nezadovoljstvo ne samo u vezi s pitanjem Kleka i Sutorine, kao problemom na koje su dalmatinske vlasti stalno ukazivale, nego ni u vezi sa slučajem pristajanja osmanske barke na obalu Sutorine. On je smatrao da je postupak Austrije u tom pogledu bio ispravan, jer je pravo Austrije, pisao je Štirmer, da može preduzeti zdravstvene mjere, a osim toga, ono je naslijeđeno od Mletačke republike i imalo je jedini cilj „(...) zaštitu zdravlja u ovim provincijama". Imajući na umu stečena prava Austrije, njima ne bi trebalo da se suprotstavljaju ni organi vlasti na enklavama. Vjerovatno je i Uzvišena Porta, zaključio je Štirmer, imala u vidu ove razloge kad nije protestovala zbog postupka austrijskih vlasti u odnosu na pomenutu barku. Na osnovu daljeg razvoja događaja, internuncij je smatrao da je pokušaj korištenja obale Sutorine samovoljna akcija tamošnjih osmanskih podanika koji su na taj način željeli da otpočnu trgovačke poslove preko luke Njivice. Zato se, vjerovatno, nisu ni obratili centralnoj vlasti u Istanbulu radi zaštite svojih prava. Jednom spriječeni energičnom akcijom austrijskog stražarskog broda, oni to više neće ni pokušavati. S obzirom na takav razvoj događaja, internuncij je našao kao najbolje rješenje da prvi ne povede razgovor s reis-efendijom o spornom pitanju.

Internuncij je, dalje, izvijestio da se Porta definitivno pomirila sa gubitkom teritorija Dubrovnika. Pitanje svog vrhovnog prava nad bivšom Dubrovačkom Republikom nije više postavljala, nego se povinovala zaključcima međunarodnih ugovora. Na taj način, lišen podrške Istanbula, prestao je, čini se, i unutrašnji otpor dubrovačke vlastele da izuzmu svoju

[12] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 9. april 1817.

Republiku iz oblasti koje je zadobila Austrija. Taj otpor će se kasnije nastaviti radom na nacionalnom preporodu šireg zahvata i značaja.[13]

Iako je u više navrata dobio nalog iz Beča da započne razgovore o ustupanju Austriji zemljišnih jezičaka Kleka i Sutorine, internuncij nije na ovu temu pregovarao s ministrima Uzvišene Porte. Internuncij je šire objasnio razloge koji se moraju uvažavati, a koji Porta primjenjuje u vođenju osmanske spoljne politike. Pored već navedenih razloga koji su objašnjeni vladi u Beču, postojali su i drugi na koje je internuncij posebno ukazao i šire obrazložio:

1. Iako zemljišni jezičci Klek i Sutorina nemaju za Osmanska Carstvo veliku važnost, ipak bi se ona teško odlučila na promjenu njihovog statusa, jer se boji „neukrotivih i fanatičnih Bošnjaka". Budući da je riječ o ustupanju njihovog zemljišta Austriji, s kojom oni često vode pogranične čarke, to ovom „buntovnom narodu može dati povoda" za izazivanje nereda.

2. Ukoliko bi Uzvišena Porta pristala na ustupanje enklava Austriji, to bi odmah uočile druge države. Na taj način bi se potvrdile glasine koje su kružile u pograničnim provincijama o navodnim pretenzijama Austrije na osmanske teritorije. Tako bi porasla sumnja velikih evropskih država, što bi otežalo rješavanje ostalih spornih pitanja između velesila u Evropi.

To bi izazvalo sumnju i Rusije i Velike Britanije, koje bi to mogle shvatiti i tako kao da tim postupkom Austrija želi da poveća nesporazume velikih sila kad se bude utvrđivao status Jonskih ostrva.[14]

[13] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Štirmer Meternihu. Bujukdere, 10. juli 1817.

[14] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Štirmer Meternihu, Bujukdere, 10. juli 1817. „(...) als *erstens*, so unbedeutend für die Pforte auch dieser Landstriche an sich selbst seyn mögen, dieser sich doch viel zu sehr vor dem unbändigen und fanatisch en Character der Bosniaken fürchtet um durch eine solche Abtrettung an Österreich jenem rohen und unruhigen Volke einen Vorwand mehr zur Meuterey zu verschaffen, *zweilens* eben darum der Erfolg eines solchen Anwurfes keinerdings verbilrgt werden kann wohl aber das vorlangst und allgemein, besonders in den türkischen Grenzprovinzen, im Umlauf gewesene Gerücht feindseliger oder auf Länderewerb abzielenden Absichten nicht ohne Nachteil unserer sonstigen Angelegenheiten unfehlbar verstärket worden seyn wi.irde, und *drittens* endlich bei dem Russisch Kaiserl. Hofe sowohl als Grossbritanien der Verdacht erregt werden könnte, als wäre dieser Gegenstand Österreichischer Seits nur in der

Pitanje dobrovoljnog ustupanja enklava Kleka i Sutorine u 1818. godini ostavio je Štirmer u naslijeđe novom internunciju Licovu (Liltzov). Njemu su 21. juna 1818. godine upućena dva predmeta koja se odnose na osmanske enklave: geografska karta dalmatinske obale sa ucrtanim osmanskim enklavama i nalog da zatraži ustupanje tih teritorija Austriji.[15]

U svom dopisu od 25. novembra 1818. godine, kojim je inače izvještavao o prilikama na Porti, novi internuncij je istakao da i dalje postoje isti oni razlozi koje je navodio i Štirmer i koji su mu onemogućavali da povede pregovore o ustupanju Austriji bosanskohercegovačkih enklava. Čak je dodao i to da je Osmansko carstvo sada prisiljeno da ispuni preuzete obaveze iz ugovora u Bukureštu, na kojem su u Istanbulu insistirali ruski poslanik i njegov tumač, pa se rješavanje pitanja Kleka i Sutorine moralo odgoditi za kasnije.[16]

Austrija je istovremeno nastavila politiku izolacije bosanskohercegovačke obale na Jadranskom moru. Spriječavala je pomorske veze i ometala uspostavljanje trgovačkih odnosa preko Kleka i Sutorine. Njeni stražarski brodovi, ukotvljeni na ulazu u ove zalive, budno su pratili sve događaje na osmanskoj obali, spremni da intervenišu pri pokušaju bilo kakve povrede naredaba vlasti iz Zadra.

Iako ni austrijski podanici nisu bili izuzeti od zabrane korištenja obala bosanskih zemljouza, ipak, ova zabrana spadala je u neuobičajene postupke koji nisu bili regulisani međunarodnim kodeksom pomorskog prava, čak bi se postupak austrijskih vlasti kojim zabranjuju da osmanski podanici koriste obalu teritorije koja im pripada i koja nije osporena, može prije ubrojiti u presedan. Kad je austrijski car obilazio novostečene posjede Dalmaciju, Dubrovnik i bokokotorski kraj u I8I8. godini, i kad je trebalo da proputuje teritorijom koja je pod sultanovom vlašću, on je zatražio dozvolu, koju je vjerovatno i dobio.[17]

Absicht aufs Tapet gebracht worden, um die obwaltenden Teritorial-Unterhandlungen der einen, und die Berichtigung der Jonischen Angelegenheiten der andere dieser Machte, so viel möglich, zu erschweren".

[15] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Licovu. Beč, 21. juni 1818.

[16] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Licov Meternihu. Konstantinopolj, 25. novembar 1818.

[17] HHStA W, St. K., VIII, Türkei, K-40, Travnik, 15. april 1818.

Da bi ovim akcijama dao pravnu osnovu, namjesnik Dalmacije baron Tomašić je 15. novembra 1820. izdao Oznanjenje „da od sada unaprida svi Brodovi puni Soli i Duhana koji ne bi pristojati Azni Austrianskoj, immatichiese bez ikakove razlikosti darxati na daleko od primorja dalmatinskoga koje se prostire po Okoliscim Zadra, Splita, Dubrovnika i Kottora koliko moxe poteghnuti Top illiti Kolna puška". Stranim brodovima se dozvoljavala pristajanje u luke pomenutih okruga samo u slučaju „pritexke potribe uzrokovane od jačje sille", ali u tom slučaju je potrebno da se to i dokaže. Ukoliko se neki brod ne bi pridržavao ovog Oznanjenje „bittichie svakako porobjen za aznu zajedno s targovinom". Ovo Oznanjenje je objavljeno na talijanskom i „ilirskom" jeziku, a na uobičajen način upoznato je sa njim i stanovništvo Dalmacije i trgovci koji su obavljali trgovinu po Jadranskom moru. Iako se njim zabranjivala jedino trgovina duhanom i solju, jer su ovi proizvodi bili austrijski monopol, ipak, austrijskim vlastima nije smetalo da se na njega pozivaju i kasnije kad god su namjeravale da zabrane svaku trgovinu i na osmanskoj obali Jadranskog mora.[18]

Da bi osigurale da ovu naredbu sprovode i osmanski podanici, austrijske vlasti nisu propustile da Oznanjenje prizna i Uzvišena Porta. Internuncij Licov je 25. aprila 1822. izvijestio vladu u Beču da je Oznanjenje saopštio reis-efendiji kao namjeru Namjesništva Dalmacije da spriječi krijumčarenje duhana i soli na austrijskoj teritoriji. Tom prilikom Licov je zamolio reis-efendiju da Uzvišena Porta dostavi Oznanjenje potčinjenim vlastima u Hercegovini. Po internuncijevim riječima, reis-efendija je pravilno shvatio značaj ove naredbe i obećao da će udovoljiti molbi austrijskog diplomate.[19] Iz dostupne arhivske građe nije se moglo utvrditi da li je reis-efendija upoznao Visoku Portu s austrijskim zahtjevom, ili se sve svršilo na usmenim razgovorima.

Učestali prijedlozi austrijskoj vladi od 1814. do 1820, koji su poticali iz Dalmacije, da ne prekida pregovore s Portom oko toga da se enklave Klek i Sutorina ustupe Austriji, bili su donekle potisnuti u stranu u periodu 1820-1828, jer su u tom razdoblju u prvi plan ušli sporovi oko graničnih

[18] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Zadar, 3. decembar 1820. Ono je još jednom obnarodovano 5. juli 1821.

[19] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Licov Meternihu. Pera, 25. april 1822.

incidenata koji su se umnožavali poslije Bečkog kongresa.[20] Tako pitanju enklava Kleka i Sutorine, bar po svjedočenju arhivske građe, od 1820. godine nije poklonjena posebna pažnja. Pored graničnih incidenata, smatramo da je uzrok bio i u tome što je Osmansko carstvo bilo zahvaćeno mnogo složenijim i za nju važnijim događajima. Od 1821. do 1828. osmanska vlada je, bez uspjeha, pokušavala da uguši ustanak koji je planuo u Grčkoj. Velike evropske sile su se u početku grčkog ustanka držale po strani, poštujući načela Svete alijanse. Od ove politike odstupila je, i to samo za korak ispred drugih sila, jedino Rusija, predavši već u ljeto 1821. godine ultimatum Porti kojim je tražila da se udovolji zahtjevima grčkih ustanika, a koji je doveo do prekida diplomatskih odnosa između dva carstva. Ali kad je Porta, ne mogavši da uguši ustanak, postigla sporazum sa egipatskim valijom Mehmed Alijom, kome su obećani Krit i Moreja, i kad je njegov sin Ibrahim-paša stigao na Peloponez da oružjem uguši grčki pokret, ponovno je prva istupila Rusija sa svojim pritiskom (Akermanska konvencija 1826). Poslije rusko-turskog rata 1828-1829. i sklapanja Jedrenskog mira 1829, Grčka je dobila nezavisnost (Konferencija u Londonu 1830).

U to vrijeme, u Bosanskom ejaletu se Dželaludin-paša, kao valija sa posebnim ovlaštenjima, krvavo razračunavao s bosanskim kapetanima i ajanima. I ovaj događaj je za Visoku Portu predstavljao kamen spoticanja, ali Dželaludin-pašina akcija u kojoj je stradalo nekoliko bosanskih kapetana nije umirila nezadovoljnike u Bosanskom ejaletu.[21] Bilo je to vrijeme kad je sultan Mahmud II riješio da se konačno razračuna i s janičarima koje je smatrao glavnim uzrokom neuspjeha osmanskog oružja na bojnom polju, pa je 1826. objavio ukidanje toga plaćenog roda vojske. Ni ovaj događaj nije protekao bez buna i nemira u Osmanskom carstvu, a posebno u Bosanskom ejaletu.[22] Svi ovi događaji odvlačili su pažnju Porte od spornih međunarodnih pitanja, pa i spornih enklava.

Upravo radi toga i Austrija, koja je ostala dosljedna u svom priznavanju legitimiteta sultanove vlasti i integriteta njegovog posjeda, nije prila-

[20] Galib Šljivo, *Bosna* i *Hercegovina 1813-1826. Drugo izdanje.* (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813-1826. Drugo izdanje*). Banjaluka, 1988, 187-211.

[21] G. Šljivo, *Bosna* i *Hercegovina 1813-1826. Drugo izdanje*, 212- 250.

[22] Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.* (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*), Banjaluka, 1988, 11-60.

zila rješavanju pitanja bosanskih enklava, jer je tražila rješenje kojim bi joj Osmansko carstvo dobrovoljno ustupilo ovo područje. Za takvo rješenje trebalo je sačekati povoljan trenutak kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu. Na to su ukazivali internunciji u Istanbulu, i Štirmer i Licov, tako da u čitavom toku krize u periodu 1821-1829. nisu ni postavljali zahtjeve u vezi s Klekom i Sutorinom, jer su pretpostavljali da bi Porta, uzdrmana unutrašnjim nemirima, mogla pogrešno tumačiti ove zahtjeve za teritorijalnim ustupcima i odmah odbiti svaku raspravu o njima. A politika koju je zastupala Austrija, tj. održavanje postojećih granica legitimnih država, nije joj ni dozvoljavala preduzimanje drugih mjera kojima bi prisilila sultana da joj ustupi ove enklave.

Bez obzira na to, Namjesništvo Dalmacije je redovno postavljalo zahtjev Dvorskoj kancelariji i podsjećalo je na potrebu pridobijanja enklava.[23] Uz to, carska austrijska vlada je i sama imala u vidu svu težinu ovog problema zato što je iz budžeta morala izdvajati velika novčana sredstva da bi obezbijedila izolovanje bosanskih enklava. Imajući na umu ove razloge, grof Saurau (Oberster-Kanzler Graf Saurau), u predstavci knezu Meternihu od 28. januara 1829, podsjeća kancelara na potrebu da se hitno riješi sporno pitanje Kleka i Sutorine i izražava žaljenje što se tom predmetu nije dotad poklonila veća pažnja i što to pitanje nije već povoljno riješeno.

Saurau je naveo da su vlasti u Dalmaciji naišle, i još uvijek nailaze, na mnoge teškoće u primjeni zdravstvenih i carinskih propisa kao i sprječavanju krijumčarenja, pošto je bilo teško sprovesti punu kontrolu u graničnom području bosanskohercegovačkih enklava. Saurau je posebno naveo sljedeć poteškoće:

a) zbog primjene zdravstvenih i drugih mjera uspostavljeni su brodovi-stražari na ulazu u zalive, a to je iziskivalo od državnog erara velike novčane izdatke;

b) s dubrovačkim i kotorskim okrugom bila je moguća samo pomorska veza, i sl. Oba razloga, po mišljenju Sauraua, bila su sasvim dovoljna da Austrija hitno pregovora s Osmanskim carstvom. Grof Saurau je ukazao na to da bosanske enklave nisu u vrijeme francuske okupacije Dalmacije

[23] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Dvorskoj kancelariji. Beč, 28.januar 1840.

uopšte predstavljale ono sporno pitanje koje sada stoji pred Austrijom, pošto su Francuzi jednostavno zanemarili osmansko vlasništvo nad njima. Zato su zaveli jedinstvenu upravu na cijeloj dalmatinskoj obali u koju su bile uključene i pomenute enklave. Čak su ih povezali i jedinstvenom kopnenom komunikacijom. Što Austrija nije preuzela od Francuza takvo stanje 1814. godine, zaključio je Saurau, „ima se zahvaliti samo zabuni." Da je Austrija to učinila na vrijeme i u pogodnom trenutku, sigurno je, kako je razmišljao Saurau, da sada ne bi postojao problem enklava.[24] Očevidno da Saurau nije poznavao teškoće na koje su nailazile francuske vlasti prilikom gradnje druma preko enklava, a još manje nije odgovaralo stvarnim prilikama da su francuske vlasti naprosto zanemarile osmansko vlasništvo nad bosanskim izlazima na Jadransko more. Međutim, ovo tvrdnje će se često provlačiti u austrijskoj diplomatskoj prepisci i s njim će njeni predstavnici istupati na Porti. Nema podataka da li je bečki dvor, na inicijativu grofa Sauraua, pokrenuo na Porti raspravu o ustupanju enklava, niti kako je Porta na to odgovorila.

U stvari, internuncij Otenfels je osmansku vladu, kad god bi mu se ukazala prilika, a njih je bilo dosta često, podsjećao na austrijski problem u vezi uskog priobalnog pojasa kojim Bosanski ejalet izlazi na Jadransko more, ali i spor oko enklave između Vojne krajine (Ličke regimente) i Dalmacije, kao i pitanje produbljavanja korita Dunava niže Beograda kako bi se nesmetano odvijao riječni brodski saobraćaj. Neriješenih austrijskih predmeta bilo je kod Porte podosta. Ni osmanski ministri ih nisu ni mogli u kraće vrijeme posvršavati. Znao je to internuncij. Uz to, Osmansko carstvo je pretrpilo težak poraz u ratu protiv Rusije 1826. i 1828. godine, nakon kojih je ruski car nametnuo sultanu takve uslove mira koji su Uzvišenoj Porti donekle ograničili njena suverena prava u odlučivanju, ne samo kad je riječ o spoljnoj politici nego i na unutrašnjem planu. Austrija nije mogla u tim okolnostima istupiti u Istanbulu sa zahtjevima koji bi još više poljuljali sultanov autoritet. Zato je internuncij izvijestio državnog kancelara Meterniha o prilikama u Istanbulu i izgledima na uspjeh austrijskih neriješenih predmeta kod osmanske vlade, posebno enklava Kleka i Sutorine.

[24] HHStA W, Grenzverhältnisse, III, Türkei, K-17, Grof Saurau Meternihu. Beč, 28. januar 1829.

Vrhunac spora

Politički spor oko enklava kolminirao je polovinom XIX stoljeća kada su razgovori između Visoke Porte i austrijskih predstavnika oko tog pitanja ušli u ćorsokak. Tumač Štajndl je upoznao Fon Klecla sa sadržajem razgovora koji je vodio sa osmanskim državnicima, a o tome je 28. oktobra 1852. godine podnio iscrpan izvještaj vladi u Beču o čvrstoj namjeri osmanske vlade da promijeni status quo na enklavama.[25] Pitanje enklava je bilo važno za Austriju koliko i za Osmansko carstvo, ali je Austrija bila u prednosti jer se nije nalazila pred nagoviještenim zapletom s Rusijom oko svetih mjesta koji Osmanskom carstvu nije ostavio prostor da politikom nepopuštanja izdjejstvuje zadovoljavajuće rješenje.

Na ovaj način spor oko bosanskih izlaza na more se ponovo ispriječio u austrijsko- osmanskim odnosima. Kao odgovor na nepopustljivost osmanske strane, Austrija je privremeno odustala od pregovora za izmirenje. U diplomatskim odnosima zadržala se na riješavanju tekućih poslova i očevidno izbjegavala pregovore s osmanskim ministrima o enklavama. S druge strane, ministri Porte, koji su spor oko Kleka i Sutorine počeli nazivati „notre grande affaire", nametali su uvijek ponovo taj predmet na razmatranje. U razgovoru između Fon Štajndla i Fuad-efendije 31. oktobra 1852. godine, Fuad-efendija započeo razgovor na temu „notre grande affaire". On je tom prilikom nadugačko i naširoko objašnjavao kako Osmansko carstvo nema namjeru da to pravo potvrdi pismenim putem, pošto bi taj status onda, mogao dobiti karakter međunarodnog ugovora, što Porta u ovom trenutku nikako nije željela. Osmansko carstvo nije namjeravalo da bila šta postigne upotrebom sile, ali isto tako nije bilo ni za to da se neka treća sila umiješa u spor. Fuad-efendija je ustvrdio da ukoliko Austrija i pored takvog uvjeravanja Osmanskog carstva bude tražila da se pismenim putem potvrdi činjenično stanje, onda je samo nastojala da se tom stanju dadne pravna snaga sporazuma, a to Porta nije mogla dozvoliti. U odnosu na interesovanje drugih država za spor oko enklava, Fuad-efendija je još jednom potvrdio Fon Kleclu da je to samo osmansko-austrijska stvar.

[25] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-45, Klecl Buolu Šauenštajnu. Bujukdere 28. oktobar 1852.

Jednom diplomati, nije naveo koji je to diplomata bio, koji se interesirao za spor oko enklava, Fuad-efendija je odgovorio: „Ne nadajte se da u toj stvari ima izgleda da i vi steknete neku dobit. Zaista je riječ o jednoj isključivo tursko-austrijskoj stvari". Austrijska vlada je bila obaviještena o zaoštravanju odnosa između Rusije i Osmanskog carstva, pa je na osnovu toga predviđala da će Uzvišena Porta popustiti njenim zahtjevima. Uzaludno je bilo osmanskom ministru inostranih poslova dokazivati austrijskom predstavniku namjere osmanske vlade oko pitanja enklava. Austrija nije popuštala od svog stava za održavanjem status quo enklava. To nije bilo nepoznato ni osmanskoj vladi.

Iako je osmanska vlada već bila odlučila da prihvati austrijske uslove za izmirenje, ipak je zatezala na sporu oko enklava. Osmansko carstvo nije ni ranije, a neće ni sada, olako priznati status quo u nekim područjima. Kao primjer takve Portine dosljedne politike, Fuad-efendija je naveo često traženje Francuske da joj Porta i formalno prizna pravo na Alžir. I pored toga što je Francuska već stvarni posjednik Alžira, ipak, Porta joj nije priznala pravo na njega. To neće učiniti ni u odnosu na enklave. Međutim, i pored svega toga, Osmanskom carstvu je veoma mnogo stalo do uspostavljanja prijateljskih odnosa sa Austrijom, pa je stoga i predložila prijateljsko poravnanje za enklave. Fuad-efendija je bio u pravu kad je upoređivao pravo Francuske na Alžir koji je silom preotela od Osmanskog carstva s pokušajem Austrije da izdjejstvuje pravo na mare clausium koji je ona isto tako silom nametala Osmanskom carstvu.

„Govorite o prijateljskim prijedlozima - upao mu je u riječ Fon Klecl - a zar ne bi bilo logičnije da se najprije obnovi prijateljstvo, pa tek onda da se podnesu prijateljski prijedlozi. Uostalom, ako pretpostavimo da bi rezultat tih prijateljskih prijedloga bio dalekosežan, da li bi bila vaša namjera da se zbog toga pregovori o izmirenju sa Austrijom razvuku u beskonačnost"? Stavovi dviju država u diplomatskim preganjanjima nisu se približavali, nego još više udaljavali, jer su pokušavale svojim prijedlogom zanemariti interese druge strane. U tim obostranim zamršenim interesima teško je bilo donijeti kompromisno riješenje.

Fuad-efendija je i dalje nastojao da ostavi utisak kako Turska najiskrenije želi prijateljstvo s Austrijom i nastojao je da opravda istup velikog vezira prema Fon Štajndlu, objasnivši da veliki vezir ima "plahovit karak-

ter". On je obećao da će ministarsko vijeće uskoro zasijedati i ponovo razmotriti pitanje enklava.[26] Štajndl je na to odgovorio da on nema ništa novo dodati na već podnesene stavove Austrije, i da je to njena „posljedna riječ". Iznenađen takvim tonom, i još više prijetećim riječima, Fuad-efendija je upitao: „A ako bismo i mi također izrekli našu posljednju riječ?" Tada bi se napetost nastavila, a status quo na Kleku i Sutorini svejedno bi se održao", odgovorio je Štajndl.[27] Da li je Fon Šajndl bio ovlašten od Buola Šauenštajna da u razgovorima sa osmanskim državnicima upotrebljava neuobičajena oštar ton, nismo mogli ustanoviti iz dopisa koji su razmjenjivani između austrijske vlade i internuncijature. Sigurno tumač nije mogao na svoju ruku ni ublažavati ni zaoštravati odnose između dviju država. Ovo je bio prvi put od kada se pitanje Kleka i Sutorine postavilo kao spor između Austrije i Osmanskog carstva da predstavnici i jedne i druge države iskažu toliko oprečne stavove kao da se spor ne može više raspraviti u okviru diplomatskih pregovora.

Očevidno su se produbljavale razlike u austrijsko-osmanskim planovima za okončanje spora oko bosanskih izlaza na more. Razgovori su nastavljeni, ali se krajnji ishod nije nazirao ni u prijedlozima Austrije, a ni Uzvišene Porte. U razgovorima s austrijskim predstavnicima, Fuad-efendija je uvijek započinjao notre grande affaire. Tako je 30. novembra 1852. godine upitao Fon Štajndla: „Zašto carska vlada od nas traži pismenu izjavu koju mi, u uvjerenju koje sada imamo, ne možemo dati, jer se po tom uvjerenju sami moramo odreći toga prava? Vjeruje li Austrija da bismo mi mogli započeti rat na tom području? Zar ona ne zna da smo mi za to, moram to sa žaljenjem priznati, preslabi"? Takvo mišljenje je vladalo kod osmanskih ministara, pa i onih najfanatičnijih i najljućih protivnika Austrije.

Ali je ostala nedoumica zašto je osmanski ministar inostranih poslova ovo izjavio u razgovoru s predstavnikom jedne strane države i to one sa kojom je Uzvišena Porta imala više spornih pitanja i s kojom je imala neredovne diplomatske odnose. Na kraju ovog razgovora, Fuad-efendija je

[26] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-45, Klecl Buolu Šauenštajnu. Bujukdere 4. novembar 1852.

[27] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-45, Klecl Buolu Šauenštajnu. Bujukdere 25 novembar 1852.

predložio Fon Štajndlu da se Austrija i Osmanska carstvo izmire na bazi prva dva austrijska uslova, a da se treći uslov, to jest pitanje Kleka i Sutorine, ostavi za kasnije. Onda je nastavio: „Ili ja preuzimam na sebe da sačinim drugi prijedlog. Ukoliko se bude ustanovilo da je pravo na vašoj strani, odmah ćemo prihvatiti sve vaše prijedloge za izmirenje, a ako bude na našoj strani, pa da mi možemo one luke potpuno otvoriti i za brodove ostalih država, spreman sam da vam, ne tražeći saglasnost ostalih ministara, potvrdim da ni tada ne potpisujemo konvenciju uz uslove koje smo vam predložili, nego u tom kraju, da se održi status quo još godinu ili dvije dana". Dakle, osmanska vlada je bila čvrsto uvjerena u svoje gledište i s nepovjerenjem je gledala na nastojanje Austrije da održi postojeće stanje u tim vodama. Ona je predlagala da se spor riješi na osnovu jednostavnog principa da su prevlake osmansko zemljište, pa da je i more uz njih njihovo, što je bio princip ustaljen i primjenjivan u sličnim slučajevima. Austrija je pokušavala da ospori ovaj princip, i kad u tome nije uspjela, posegnula je za tim da svoje pravo na more koje oplakuje obale enklava dokaže odredbama međunarodnih ugovora. Ni to pravo nije mogla dokazati, pa se onda pozivala na navodno pravo koje je imala Venecija na more uz enklave.

U stvari, Austrija nije mogla dokazati pravo na more uz enklave. Njoj nije ni bilo ono potrebno, ali su izlazi Bosne i Hercegovine na Jadran, mogli ugroziti njene trgovačke veze, i položaj jedinog snabdjevača ovih krajeva ne samo sa solju nego i drugom robom. Iako neupadljivo, Ministarstvo trgovine je na primjeru trgovačkih veza preko enklava pokazalo koliku bi finansijsku štetu imala Austrija ukoliko bi se još neka država uključila u snabdijevanje raznom robom Bosne i Hercegovine preko Kleka i Sutorine, pa i drugih krajeva Balkanskog poluostrva, te je upravo stoga priobalne vode enklava Kleka i Sutorine proglašavala mare clausum, pa i pod cijenu upotrebe sile. Bilo je uzaludno nastojanje osmanskih mistara da podnose prijedloge koji su imali za cilj da se stanje promijeni utoliko što bi pristaništa na enklavama bila otvorena i za njene i za austrijske brodove.

Austrijska vlada je procijenila da je za uspješnije dalje pregovore s Uzvišenom Portom bilo potrebno istovremeno uključiti i druga sporna pitanja. Izdvajanje između njih Kleka i Sutorine, zbog hitnog rješavanja, nisu

se pokazala opravdanim, a i Porta je sve više naglašavala svoje pravo na vode enklava. Austrija joj to pravo nije mogla osporiti nekom odredbom iz mirovnih ugovora, a običajno pravo, na koje se Austrija pozivala, Osmansko carstvo nije priznavalo. Da bi u sporu s Osmanskim carstvom pristupila sveobuhvatnijem razmatranju svih austrijsko-osmanskih nesuglasica, Austrija je pokušala da i u Omer Lutfi-pašinom nastupu u Bosni i Hercegovini otkrije konce koji su se povlačili iz Carigrada. Iako je internuncijatura pokušala odgonetnuti razloge za muširovo povlačenje iz Bosne, u vrijeme kad se tome niko nije nadao, pa ni on sam, ona to nije uspjela. Generalni konzul Atanasković je još 1850. godine izvijestio Švarcenberga da mu je Omer-paša izjavio kako je dobio zadatak da ne samo obavi uspostavljanje mira u Bosni i Hercegovini nego i da pokori crnogorska plemena i podvrgne ih sultanovoj vlasti.[28]

Tako su ova dva područja, Bosna i Hercegovina i Crna Gora, zajednički, izdvojena između drugih spornih pitanja, kao ona oko kojih su se spoticale diplomatije dvaju susjednih carstava, Austrije i Osmanskog carstva, i koja je trebalo hitno rješavati, izbila u prvi plan pred kraj 1852. godine. Omer-pašinim povlačenjem iz Bosanskog ejaleta, Uzvišena Porta je očevidno njemu namijenila drugi zadatak. Inače ga ne bi povukla dok još nije bio dovršio zadatak radi kojeg je bio upućen u Bosnu. Bosanske valije u ovoj godini Velijudin-paša i Huršid-paša isticali su se pravičnošću, ali usamljeni, bez činovnika odanih novim reformama, nisu mogli učiniti bilo šta čime bi osjetno popravili položaj siromašnog naroda. Zato je neraspoloženje u Bosni bilo široko rasprostranjeno. Upravo u tako nemirnom stanju u Bosni i Hercegovini, uslijedio je pohod osmanske vojske na Crnu Goru, koji je bio povjeren Omer Lutfi-paši.

Već krajem decembra 1852. godine udarali su bubnjevi po većim mjestima Bosne i Hercegovine, a zatim se javljao glas telala koji je pozivao u rat protiv „nevjernih Crnogoraca". Do otvorenog neprijateljstva s Crnogorcima došlo je zbog toga što je Danilo, koji se proglasio za knjaza, ne samo prekinuo stoljetnu tradiciju da Crnom Gorom upravljaju sveštena lica u rangu vladike nego je otvoreno ustao protiv sultana, te je 11. i 12.

[28] F. Šišić, *Bosna* i *Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa,* 154.

novembra 1852. godine osvojio utvrđenje Žabljak.[29] Dopisnik Narodnih novina obavijestio je javnost da je povod za napad na Crnu Goru bilo ubistvo pukovnika Đuleke, komandanta pograničnih karaula prema Crnoj Gori; nisu ga podnosili ni Crnogorci, ni domaće muslimansko stanovništvo, ni predstavnici osmanskih vlasti. Hercegovački mutesarif Ismail-paša bio je obavezan da ga snabdijeva hranom i novcem, ali je to činio neredovno, pa je Đuleka bijesan zbog toga, došao u Mostar sa svojih pedeset momaka i oštro se raspravljao s mutesarifom, koji mu je tada navodno rekao: „Što će ti toliki novac, koji hoćeš da poneseš sa sobom na među, ta to će sve crnogorsko biti"? Na to se Đuleka još više rasrdio, te izgrdio mutesarifa i s novcem otišao prema karauli, ali su ga Crnogorci presreli i ubili. Novac je ipak vraćen u Mostar.

Ovaj dopisnik je smatrao da je hercegovački mutesarif bio u dosluhu sa Crnogorcima oko izvođenja ove akcije, u šta se ne može vjerovati. Ali je to ipak izazvalo veliki bijes protiv Crnogoraca, koji su inače upadali u hercegovačka sela i pljačkali.[30] Vjerovatno da su oba ova događaja samo ubrzali Portinu odluku da na Crnu Goru uputi svoju vojsku. Austriji je to, pak, bio dobrodošao povod da se uplete u unutrašnje stvari Osmanskog Carstva i da silom riješi sva sporna pitanja, u prvom redu spor oko Kleka i Sutorine.

Austrijski ultimatum

Austrija je iskoristila nastali trenutak kako bi učinila kraj odugovlačenju Uzvišene Porte da udovolji njenim uslovima za izmirenje. Austrijski car je imenovao grofa Lajningena- Vestburga da u svojstvu specijalnog emisara otputuje u Carigrad i da osmanskom sultanu preda njegovo pismo, a Uzvišenoj Porti notu u kojoj se ultimativno traži odgovor na sva sporna

[29] Kriegs Archiv Wien (dalje: KA W), SM, 32-33, 54, 68, 69-70, CM, Namjesništvo Dalmacije Jelačiću. Zadar 30. januar 1853; Galib Šljivo, *Bosna* i *Hercegovina 1849-1853*. (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*). Banjaluka 1990, 309-312.

[30] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*., 309-319.

pitanja dviju država.[31] Koje je sve zadatke grof Lajningen trebao da obavi u Istanbulu najbolje se vidjelo iz instrukcija od 22. januara 1853. godine. Mi ćemo posebno izdvojiti pitanje Kleka i Sutorine. Austrijska vlada je grofu Lajningenu Instrukcijom broj 1 odredila da u Istanbulu zatraži konačno rješenje spora oko bosanskih enklava na jadranskoj obali. Austrija bi bila zadovoljna, stajalo je u Instrukciji br. 1, ako bi Uzvišena Porta za enklave Klek i Sutorinu, za čiji posjed „Turska treba isključivo da zahvali velikodušnosti cara Franca," priznala načelo po kome pravo na korištenje priobalnog mora ispred Kleka i Sutorine pripada samo Austriji, pa da se onda sultan udostoji da uputi austrijskom caru pismo kojim to potvrđuje. U tom slučaju ovo pitanje bi se imalo smatrati okončanim. Ali, ako bi Porta stavila primjedbe na navedeni prijedlog, što je Austrija očekivala na osnovu najnovijih izjava osmanskih ministara, grof Lajningen je trebalo da izjavi osmanskim ministrima da jedino Austrija ima pravo da obrazloži obim ovog „poklona austrijskog cara Turskoj." Zato će se Austrija pobrinuti da ne dozvoli uplitanje trećih država u pregovore oko enklava i spremna je vojnom silom očuvati „svoja prava na morsku površinu koja zapljuskuje obale enklava".

Grofu Lajningenu najavljena je mogućnost da bi se moglo dogoditi da osmanska vlada bez ikakvog komentara primi austrijski prijedlog o enklavama. Austrija bi takav stav osmanske vlade morala smatrati neprihvatljivim, jer ona traži jasan i nedvosmislen odgovor na njen prijedlog. Zato je Lajningenu naloženo da traži od Uzvišene Porte odgovor, a da će Austrija smatrati da je Uzvišena Porta prihvatila austrijski prijedlog i onda ako ga primi bez komentara. Na kraju Instrukcije br. 1, Lajningen je upućen u to na koji način da izloži austrijske zahtjeve. „Vaša ekselencija mora sveobuhvatno nastupiti, onako kako sama osjeća i kako to odgovara duhu i ozbiljnosti misije. Svrha misije je prijateljska, ali iskustvo iz posljednjih godina i najnovije ponašanje Porte natjeruje nas i da vjerujemo da može biti ostvarena samo energičnim nastupom i da drugačiji korak ne odgovara interesima Carstva i dostojanstvu Njegovog Veličanstva. Prošlo je vrijeme utješ-

[31] Galib Šljivo, „Lajningenova misija u Carigradu 1853. godine", *Istorijski zapisi.* God. XXIX (XLIX). Knj. XXXIII, 2. (dalje: G. Šljivo, *Lajningenova misija u Carigradu 1853*). Titograd 1976, 187-226.

nih obećanja, polovičnih pristanaka, odugovlačenju odgovora. Ako Uzvišena Porta prihvati naše zahtjeve, ona će sama sebi time napraviti najveću uslugu, i to ne samo što će ispuniti svoje obaveze prema nama nego što će i nama omogućiti da pokažemo naše već potvrđene i iskrene želje za njeno dobro. Ne prihvati li to, Vaša ekselencija je opunomoćena da joj nagovijesti da će zajedno sa Vama napustiti Carigrad i c.k. otpravnik poslova". Dakle, Austrija je zaprijetila potpunim prekidom diplomatskih odnosa.

Lajningen je Lojdovim brodom „Croazia" doplovio u Istanbul, u subotu, 30. januara 1853, u devet sati. Po dolasku u Istanbulsku luku, obavijestio je Fon Klecla o svom dolasku i postavio mu zadatak da odmah ugovori prijem kod velikog vezira i ministra inostranih poslova. Pošto je Klecl izvršio zadatak koji mu je postavio Lajningen i obezbijedio prostorije za smještaj izvanrednog poslanika, ovaj se iskrcao s broda i smjestio u prostorije internuncijature. Razumljivo je da je iznenadni i nenajavljeni dolazak specijalnog austrijskog izaslanika u Istanbul izazvao veliku senzaciju. Ozerof, otpravnik poslova ruske ambasade u Istanbulu, obavijestio je svog pretpostavljenog: „Događaj dana je dolazak specijalnog austrijskog izaslanika grofa od Lajningena, feldmaršallajtnanta i vojnog komandanta Krakova".[32]

Lajningen je žurio da što je moguće prije otpočne svoju misiju. Već 31. januara bio je primljen kod velikog vezira Mehmed Ali-paše i ministra inostranih poslova Fuad-efendije. Upoznao je svoje domaćine sa svrhom svoje misije ne ulazeći u njene detalje prije nego što uslijedi audijencija kod sultana. Osmanski ministri objašnjavali stav svoje vlade o skoro svim onim pitanjima o kojima je Lajningen bio ovlašten da raspravlja i radi kojih je doputovao u Istanbul. Posebno su obrazložili i stav vlade o pitanju Kleka i Sutorine. Lajningen je odmah uočio da je osmanska vlada u sporu

[32] HHStA W, P. A. X, Rußland, K-38, Ozerof carskom kancelaru, Pera 24. januar 1853; Rade Gerba, „Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853." *Mittei/ungen des k.k. Kriegs-Archivs,* Neue Folge. (dalje: R. Gerba, *Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853*). Wien 1887, 144. Turska je, u momentu dolaska Lajningena bila u izuzetno teškim prilikama; Francuska je protestovala zbog pitanja *Svetih mjesta;* Engleska se bojala da joj ne bude uskraćena sloboda trgovine. Uostalom, grof Lajningen je bio, što se tiče njegove pojave, pravi čovjek za taj posao da bi u Carigradu imponovao; pa je njegova pojava izazivala pravi respekt.

oko enklava zadržala nepromijenjen stav i da je odlučila da o njemu neodređeno odgovori. Zato im je Lajningen, na prvom prijemu, odgovorio da austrijska vlada mora da zna kakav je stav osmanske vlade prema ranije podnesenim prijedlozima. Na završetku ovog razgovora, grof Lajningen je zatražio od velikog vezira da, što je moguće prije, ugovori audijenciju kod sultana, „jer je nespojivo sa čašću mog uzvišenog cara da se odugovlači moj prijem kod sultana".

Lajningen se pribojavao da bi moglo doći do odlaganja audijencije zbog činjenice da je baš tih dana umrla jedna od sultanija, pa su osmanski ministri imali razlog da je odgode. Duže odlaganje audijencije kod sultana za Lajningena bi značilo neuspjeh njegove misije, a Uzvišenoj Porti bi dalo vremena za konsultovanje sa stranim dvorovima, što Lajningen opet nije želio. Fuad-efendija mu je obećao da će do audijencije uskoro doći.[33]

Lajningen nije dugo čekao prijem kod sultana. Sultan Abdul Medžid ga je primio već 3. februara, u 11 sati, u rezidenciji Čirigan. Poslije uobičajenih pozdravnih riječi, Lajningen je upoznao sultana sa svrhom svoje misije. Ukratko je izjavio da već duže vrijeme vladaju zategnuti odnosi između dvije države, a zbog narušenih međunarodnih prilika u sadašnjem trenutku takvi odnosi ne mogu duže ostati. Također je rekao i to da austrijski car želi otvoreno i jasno razmatranje spornih pitanja i da bi u slučaju povoljnog ishoda pregovora želio obnovu prijateljskih odnosa između Austrije i Osmanskog carstva. Pošto je obrazložio sporove oko kojih su se dvije države našle na suprotnim stranama, obrazložio je nesporazume oko enklava Neum-Kleka i Sutorine. Sultan je saslušao Lajningena i zahvalio austrijskom caru na pismu. Izrazio je nadu da će se učiniti sve da se uklone zapreke starim prijateljskim odnosima.

U Narodnim novinama od 19. februara 1853. godine objavljena je vijest da je Lajningen, kad su u pitanju enklave, imao ove zadatke u Istanbulu: „1. Odstupljenje Austriji primorskog zemljišta pri Kleku i Sutorini". U istim novinama od 26. februara 1853. godine, pobijane su tvrdnje da je svrha Lajningenove misije u Istanbulu da „ište od Turske, da joj ova ustupi dva zemljišna komada Klek i Sutorinu, koja s ove strane Dubrovnika le-

[33] HHStA W, P. A., XII, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Bujukdere 3. februar I853.

že".[34] Iz pregovora koji su vođeni između austrijskog emisara i Portinih ministara nedvojbeno je da je upravo pitanje Kleka i Sutorine bilo ono oko koga je bilo najviše oprečnih mišljenja i oko kojega su najduže usaglašavani i prijedlog i konačna odluka.

Ovaj nastup austrijskog emisara u Istanbulu bio je prilika da se o pitanju bosanskih enklava izjasne i dvorovi koji su do sada uticali na Portu da ne popušta Austriji. Bilo je poznato da je Austrija bila u dosluhu s Rusijom i da je Lajningen očekivao od Ozerofa da podupre njegovu misiju na Porti.[35] S druge strane otpravnici poslova francuskog i engleskog poslanstva nastojali su da nagovore Portu da odmah ne odgovori na austrijski pritisak - ili zato što su bili iznenađeni misijom Lajningena pa su ostali bez uputa svojih vlada, ili zato da se još više zaoštre suprotnosti dvije država. U takvim odnosima bilo je razumljivo da su učestali diplomatski dogovori na kojima je najčešća tema bio odgovor Turske na austrijski pritisak. Otpravnik poslova francuskog poslanstva La Valet (de La Valette) prvi je izgleda dobio upute svoje vlade o njenom stavu prema misiji Lajningena. Taj stav ukratko je prenio Lajningenu sam Klecl. Prijeteće držanje oba carska dvora prema Uzvišenoj Porti već duže vrijeme plijeni pažnju francuskog kabineta. U Parizu su naročito bili zabrinuti zbog vojnih manevara u južnoj Rusiji. Pošto je Kiselev, diplomatski predstavnik Rusije u Parizu, izjavio da su ovi vojni manevri imali za cilj provjeru sanitetskog kordona, zabrinutost je popustila. Ali, što se Austrije tiče, „njen neprijateljski stav prema Porti samo je pravno potkrijepljeni zahtjev ove sile u odnosu na bosanske enklave". U jednom drugom izvještaju, Klecl je upoznao Lajningena da je iz pouzdanih izvora saznao kako je La Valet dobio upute svoje vlade po kojima ona, u saglasnosti s Engleskom, smatra da su pretenzije Austrije na enklave Klek i Sutorinu nezakonite i da, ako Austrija ugrozi Osmansko carstvo, ova može računati na potporu obje države.[36]

[34] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Carigrad 3. februar 1853; *Narodne novine*, 19. februar 1853; *Narodne novine*, 26. februar 1853.

[35] HHStA W, P. A. X, Rußland, K-38, Neselrode Fontanu. Petrograd 26. januar 1853. Neselrode je obavijestio Fontana da je ruska vlada zadovoljna postupkom austrijskog dvora kad ju je unaprijed upoznao sa zadatkom grofa Lajningena u Carigradu .

[36] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopol j 5. februar 1853; HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Klecl Lajningenu. Konstantinopolj 5. februar I853.

Pukovnik Rouz, bio je prilično jasan kada je na balu u belgijskom poslanstvu prišao Kleclu i ponudio mu svoje posredovanje u austrijskom sporu sa Osmanskim carstvom. Njegova vlada je, po riječima pukovnika, imala isti stav s Austrijom prema crnogorskom pitanju, ali u odnosu na druga sporna pitanja engleski kabinet je podržavao Osmansko carstvo. On je predložio Kleclu da se Osmanskom carstvu produži rok za formulisanje odgovora na austrijsku notu, što je Klecl odmah odbio, jer je taj rok odredio car i Lajningen ga nije mogao produžiti. Fon Klecl je detaljnije izvijestio Buola Šauenštajna, ministra inostranih poslova, o stavu engleske vlade u austrijsko-osmanskom sporu. Prema riječima pukovnika Rouza, on je saglasan sa stavom La Valeta, „jer Engleska priznaje pravo Porte u pitanju luka", i da je on od svoje vlade opunomoćen da Uzvišenu Portu u tom smislu pomaže. Rouz je izjavio Kleclu da je Engleska u stvari zainteresovana za Klek i Sutorinu. Ona je, kao saveznica Osmanskog carstva, voljna zaploviti u sve osmanske luke, pa je otvaranje za saobraćaj ovih luka i engleski interes.[37] Iako je austrijska vlada i ranije pretpostavljala da su Englezi umiješani u Portin stav da promijeni status enklava, ipak je, upravo sada, pukovnik Rouz otkrio stav svoje vlade.

Očevidno je bilo da su ministri Uzvišene Porte, bar prvih dana poslije predaje note, ostali ravnodušni. Iz razgovora grofa Lajningena i Fuad-efendije, zaključio je Klecl, vidjelo se da je Porta nezadovoljna nastupom Lajningena u Istanbulu. Razgovori su imali takav ton da je osmanski ministar u jednom trenutku upitao austrijskog emisara da li je on došao da pregovara ili je došao da, određujući nevjerovatno kratak rok, dobije razlog za objavu rata. Na to mu je Lajningen odgovorio: „Razmirice su takve da je došlo vrijeme da se one riješe".[38] Iako su ministri Porte tih dana svakodnevno vijećali, ipak nije bio na pomolu njihov odgovor. Tajni planovi vlada velikih evropskih država pomalo su se razotkrivali na balovima koji su priređivani za diplomate.

I Lajningen i Klecl su smatrali da takav stav osmanske vlade dolazi otuda što se Osmansko carstvo pouzdalo u podršku Engleske i Francuske.

[37] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 7. februar 1853 .

[38] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46 Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 3. februar 1853.

Da je njihovo predviđanje bilo osnovano pokazalo se na balu koji je 6. februara priređen u francuskom poslanstvu u čast inauguracije francuskog cara Napoleona III. Na balu su bili mnogi osmanski dostojanstvenici višeg i nižeg ranga, što je bio znak da su odnosi dviju država vrlo prijateljski. S druge strane, Fuad-efendija je u razgovoru, na balu, s Lajningenom i Kleclom, veoma hladno saopštio dvojici austrijskih diplomata da Porti nije moguće udovoljiti austrijskom zahtjevu da povuče svoju vojsku iz Crne Gore i da u njoj i dalje trpi ono stanje koje je bilo prije dolaska njene vojske u ovu provinciju. Prema sporu oko enklava, Fuad-efendija je bio još jasniji, izjavivši im da se Uzvišenoj Porti ne može osporiti pravo vlasništva nad enklavarna, pa prema tome ni pravo da mijenja status tih teritorija.[39] Poslije ovog razgovora, i hladnog odnosa Portinih ministara, Lajningen je zaključio da Porta namjerava odbiti austrijske zahtjeve. Odmah je odlučio da upotrijebi mjere zastrašivanja i time spriječi Portino odbijanje.

Lajningen je saopštio Fon Kleclu da će sačekati službenu Portinu notu, a onda će se, sa svim osobljem internuncijature, povući iz Istanbula. Iako je od ranije, pošto se upoznao sa stavovima engleskog i francuskog kabineta prema zadacima njegove misije, predviđao teškoće u sporu oko enklava, jer su obje ove države posvećivale njima najveću pažnju, Lajningen nije očekivao da će Porta na sva ostala pitanja njegove misije toliko odrečno odgovoriti.[40] Zato je navedeni razgovor u francuskom poslanstvu bio za njega iznenađenje, pa je svoju misiju već smatrao neuspjelom. Ovim svojom stavom, tj. da ne prihvate nijedan uslov austrijskog ultimatuma, ministri Porte su pokušavali da se suprotstave prijetećem nastupu grofa Lajningena u Istanbulu.

U isto vrijeme, Austrija je na granicama Bosanskog ejaleta rasporedila vojne snage da kao posmatrački korpus pokažu Porti da je spremna silom nametnuti uslove koji su povjereni Lajningenu da ih riješi u pregovo-

[39] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 7. februar 1853.

[40] HHStA W, Mission Leininges, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 5. februar 1853.

rima s Portom.[41] Austrijske vlasti su se doista pobrinule da se sve vijesti oko njihovog upada u Bosnu brzo šire po Bosni. Tako je puštena i vijest, i to u Krajini, da će „ban uskoro sa velikom silom prodrijeti u Bosnu i da već vrši pokret vojnih snaga".[42]

I Osmansko carstvo je povećavalo broj vojnika pod oružjem. Austrijski emisar u Istanbulu je obaviješten da Uzvišena Porta, pored toga što sprema odrečan odgovor na austrijsku notu, preduzima sve mjere koje će joj omogućiti da izbjegne iznenađenja s austrijske strane. Ona je, navodno, uputila u Pariz Daud-bega radi konsultovanja s pariskim kabinetom. Istovremeno je izvršena mobilizacija redife u Rumeliji, a od egipatskog namjesnika Abas-paše, zatražena je pomoć od 40.000 vojnika. Navedenim mjerama, Uzvišena Porta je pojačavala samo evropski dio Osmanske carevine. Mjere pojačavanja granice prema Austriji, smatrali su diplomatski predstavnici Austrije u Istanbulu, preduzete su u cilju suprotstavljanja njenom posmatračkom korpusu Vojne krajine u Hrvatskoj. Međutim, naknadnom provjerom ovih vijesti ustanovljeno je da su one preuveličane ili iskrivljene, a širene su zato da se Austrija zaplaši i ublaži svoje zahtjeve Uzvišenoj Porti.[43]

Učestala su konsultovanja osmanskih ministara sa engleskim i francuskim otpravnicima poslova. Iako su Portini ministri, u razgovoru s Lajningenom, izjavljivali da se Porta neće privoljeti nagovaranju, posebno Francuske i Engleske, ipak je Lajningen stekao drugačije uvjerenje. Naime, poslanici i Francuske i Engleske često su se, upravo tih dana, viđani kako

[41] KA W, Jelačić Hesu. Zagreb 2. mart 1853; KA W, Hes Jelačiću. Beč 10. mart 1853; R. Gerba, *Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853.*, 83-159; KA W, Truppen Aufstellung gegen Bosnien und Berichte ilber die angrenzenden tiirkischen Provinzen und Montenegro, K-33, Memoar. Operationsplan gegen Bosnien im Hinblick auf die jiingst bestandenen Verhaatnisse, mit angemessenen Modifikatioen aber auch aufkilnftig noch mOgliche Ewentualitaten anwe

[42] Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH S), Austrougarski generalni konzulat Sarajevo (dalje: AUGK S), 161/1855, Maričić Generalnom konzulatu. Tuzla 24. januar 1855.

[43] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 5. februar 1853; HHStA W, P. A., X, Rußland, Izvještaj generalnog konzula Foka. Kairo 12. januar 1853. Počelo je regrutovanje u donjem toku rijeke Nila i, na zahtjev Porte, regrutuje se 40.000 vojnika.

ulaze i izlaze iz saraja, i to svakodnevno. Kako su odnosi Osmanskog carstva s tim državama bili prijateljski, Lajningen je zaključio da njihovi poslanici često posjećuju Portu da bi pomogli u sastavljanju odgovora Porte na austrijsku notu.

Suočen s ovakvim stavom Uzvišene Porte, Lajningen je postao još uporniji u austrijskim zahtjevima. On je čekao da 9. februara istekne rok od šest dana, koji je postavio 3. februara prilikom predaje note. Pored toga, pobrinuo se da se šire glasovi kako se osoblje internuncijata pakuje radi napuštanja Istanbula. U Istanbulu, očekujući zvanični odgovor Uzvišene Porte, atmosfera je bila krajnje napeta nagovještajem mogućeg rata s Austrijom. Opšte uvjerenje je bilo da će Uzvišena Porta, sudeći prema ponašanju i izjavama njenih ministara, odbiti austrijsku notu. Međutim, na pomolu su bili drugi zapleti, pa je Porta krenula putem popuštanja austrijskom pritisku.

Izvještavajući Buola Šauenštajna o raspoloženju u Istanbulu u vrijeme njegovog boravka u tom gradu, grof Lajningen je, 10. februara 1853. godine istakao da su na Porti zabrinuti zbog njegovog nepopustljivog držanja. U takvom raspoloženju, Fuad-efendija je istakao da mu je stalo do razriješenja sporova s Austrijom i da će Uzvišena Porta, nezavisno od drugih država, donijeti odluku. I ova izjava osmanskog ministra ulila je nadu Lajningenu da može očekivati povoljan ishod, ukoliko Porta, po Lajningenovom zapažanju, ne bude obraćala pažnju na savjete Engleske i Francuske, koje su nastojale da je odvrate od udovoljenja austrijskim zahtjevima. Međutim, druga izjava ovog istog ministra, izrečena skoro u isto vrijeme - „ali ako Austrija hoće rat, onda će mu se Osmansko carstvo predati svom snagom" - pokolebala je Lajningena, jer je u njoj vidio mogućnost i drugačijeg odgovora Uzvišene Porte. Lajningen je upravo u ovoj drugoj izjavi osmanskog ministra naslutio veliki uticaj La Valeta, jer je upravo on jednom ministru rekao: „de se poser en victime". Nije bilo sumnje u to da su kontradiktorne izjave istog ministra proizlazile iz raspoloženja koje je vladalo na Porti i koje se često mijenjalo - od onog da se austrijski zahtjevi u

cjelini prihvate do onog da se oni potpuno odbace.[44] U ovakvom dvoumljenju Lajningen je očekivao odgovor na notu.

Spor oko Kleka i Sutorine bio je zamršen jer su obje države u njemu predviđale dugoročnije posljedice. Upravo oko bosanskih izlaza na more posebno su se uplitali i francuski i engleski dvor. Zato je Lajningen s nestrpljenjem osluškivao sve ono što se u to vrijeme događalo na Porti. Pojedini osmanski ministri i dalje su istupali različito u svojim izjavama. Klecl je, pak, stekao uvjerenje da i Fuad-efendija svim silama nastoji, slijedeći po njegovom mišljenju savjete otpravnika poslova Engleske i Francuske, da se ne usvoje austrijski zahtjevi, odnosno da se odloži donošenje konačne odluke. On je ovaj zaključak izveo na osnovu toga što se engleski i francuski otpravnici poslova viđaju da „pojedinačno ili zajedno provode sate i sate na Porti ili u Fuad-efendijinoj kući".[45] Da bi Portine ministre zaplašio i na njih izvršio pritisak, Klecl je, po Lajningenovom naređenju, na svima vidljiv način otpočeo pripreme za svoj odlazak. Klecl je, 10. februara, obavijestio Buola Šauenštajna da će do 12. februara sačekati odgovor Porte na austrijsku notu, pa ako ova ne zadovolji Lajningen, onda će zatražiti hitan odgovor na sva pitanja sa da ili sa ne. U slučaju da Porta odgovori sa ne, on će se ukrcati na brod „Croaziu", a u internuncijaturi će ostaviti samo Štajndla - sa dužnošću da se brine o poslaničkoj arhivi i tekućim poslovima. Dok su se tako u internuncijaturi pripremali za odlazak, istovremeno su ispitivali glasove koji dolaze sa Uzvišene Porte o njenom mogućem odgovoru.

Da je došlo do promjene u stavu Uzvišene Porte Lajningen je uskoro saznao iz razgovora Rouza i La Valeta koji su ga posjetili 10. februara. Lajningen je bio uvjeren da su oni odvraćali Portine ministre da povoljno odgovore na austrijsku notu. Oni su upravo tih dana bili česti gosti na Porti, a došli su austrijskom poslaniku sa ciljem da mu saopšte vijest kako je osmanska vlada prihvatila austrijske zahtjeve, a da su oni svojim uticajem doprinijeli takvoj njenoj odluci. Lajningen je njihovu posjetu protumačio drugačije: pošto su pročitali odgovor Porte kojim ona udovoljava austrij-

[44] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 10. februar 1853.

[45] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 10. februar 1853.

skim zahtjevima, a nisu mogli uticati na drugačiji ishod, požurili su da prvi saopšte kako su navodno oni uticali na Portu da prihvati austrijsku notu. Nama se čini da su oni mogli donekle uticati da se izglade odnosi Austrije i Osmanskog carstva u momentu kad su se na istoku već vidjeli pomućeni odnosi u kojima glavni protivnici nisu bile Osmansko i Austrijsko, već Osmansko i Rusko carstvo. Trebalo je, dakle, da sultan ima mir na granici prema Austriji kako bi mogao što više snaga odvojiti za sukob s Rusijom. Da je Rusija bezrezervno podržavala Austriju u to nema sumnje. Ozerof, koji nije imao upute svoje vlade, bio je naklonjen austrijskim zahtjevima i na Porti je podržavao Lajningenovu misiju. Lajningenu je preostalo da sačeka Portinu odluku.

Lajningen je na zahtjev Uzvišene Porte ipak produžio rok za odgovor, ali samo do 12. februara. Kada se najmanje nadao, potpuno iznenada, Lajningen je 10. februara dobio tekst Portinog odgovora na njegovu notu od 3. februara. Pošto je pročitao osmansku notu, Lajningen je izjavio: „Poznato je da se Divan služi suptilnim i elastičnim rečenicama što najbolje pokazuje izraz status iuo ante bellum kako bi odgodila riješenja nekog spora ili pokrenula raspravu o njemu".[46] Kad je bio u pitanju spor oko enklava, Austrija je u svojoj noti zatražila od Porte da poštuje status quo enklava Kleka i Sutorine. U odgovoru Uzvišene Porte vidi se da ona stoji na onom stajalištu koje je u pogledu pomenutih enklava regulisano notama internuncija Otenfelsa u 1832. i 1833. godini. Međutim, Uzvišena Porta želi da s Austrijom započne razgovore o promjeni statusa enklava. Ali, isticalo se dalje u osmanskoj noti, Austrija može biti sigurna da Uzvišena Porta želi da sa njom vodi otvorene prijateljske razgovore i nikad nije ni pokušala da nešto nametne ili silom učini što bi bilo protivno austrijskim interesima.

Osmanska vlada je nastojala da svojim odgovorom ublaži austrijske napade, te je pokušala da objasni svoje držanje. Pošto je primio notu, Lajningen je, komentarišući njen sadržaj Buolu Šauenštajnu, ustanovio da ga odgovor Porte nije zadovoljio u glavnim pitanjima. Štaviše, istakao je Laj-

[46] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 10. februar 1853; HHStA W, P. A., XII, Türkei, Lajningen Kleclu. Konstantinopolj 11. februar 1853.

ningen, Porta se nije odrekla svojih ranijih stavova da u odnosu na enklave Klek i Sutorinu posjeduje izvjesna prava kojih se ne može odreći, iako sada ne namjerava da ih koristi. Zato je Lajningen zaključio da će „zbog toga sjutra poslati prvog tumača internuncijature Fuad-efendiji i saopštiti mu da odgovor Porte" smatra nedovoljnim.[47]

Zbog toga Lajningen nije ni prihvatio oproštajnu posjetu sultanu koju su mu bili ugovorili ministri Porte, a koja je bila zakazana za 12. februar, jer ako bi prihvatio tu audijenciju mogao bi se stvoriti utisak da je među dvjema državama došlo do poravnanja, što nije bilo tačno.

O svojim daljim koracima, Lajningen je izvijestio Buola Šauenštajna da će, poslije prijema zvanične note na francuskom jeziku, uputiti Uzvišenoj Porti pismeni odgovor na nju i izjaviti da misiju, „koju mi je povjerio moj car i gospodar, moram smatrati neuspješnom i Porta se mora smatrati odgovornom za sve posljedice".[48] Obavijestio je kancelara i o svojim narednim postupcima: poslije uručenja odgovora Porti, ukrcaće se na brod, prekinuti svaku vezu s osmanskom vladom s kojom treba da dalje održava vezu Klecl na osnovu njegovih uputa u cilju pokušaja posredovanja, a ako i on ne uspije, do određenog roka, treba da se ukrca na brod i tako prekine diplomatske odnose s Osmanskim carstvom.

Lajningen je obavijestio Fuad-efendiju, da ga odgovor osmanske vlade od 10. februara nije zadovoljio i da na osnovu stavova iz nje ne mogu biti otklonjeni nesporazumi među državama. Zato je odlučio da mu predloži koncept note na osmanskom jeziku, dakle tekst note koji bi ga zadovoljio, a ona je u stvari kratak sadržaj onoga što mu je već usmeno obrazložio. Od Uzvišene Porte je tražio odgovor u roku od tri dana. Na kraju je dodao: „Želim dodati da, ukoliko nota bude prihvaćena, ne vidim nikakve prepreke da odgovor bude dostavljen u formi tajnog i posebnog akta, a u tom slučaju neću oklijevati, sa moje strane, da službeno primim notu Uzvišene Porte od 10. marta 1853. godine".[49] Kad nije uspijevao da dobije notu

[47] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenšltajnu. Konstantinopolj 10. februar 1853.

[48] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buol Šauenštajnu. Carigrad l 1. februar 1853.

[49] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Fuad-efendij i, Carigrad l l. februar 1853.

koja bi se mogla i objaviti, Lajningen je tako predlagao novi sporazum koji bi se postigao tajnim dogovorom i tajnom notom, što nije rijedak slučaj u diplomatskim pregovorima i međunarodnim ugovorima.

Uskoro je uslijedio i službeni tekst note na francuskom jeziku. Porta je, 11. februara 1853. godine, popodne, dostavila Lajningenu notu koja se nešto razlikovala u odnosu na tekst note na turskom jeziku, ali je, uglavnom, odgovarala duhu Portinih stavova iz te note. Kad je Lajningen proučio ponuđenu notu, ustanovio je da su u nju unesene modifikacije nekih formulacija. Kao primjer tih modifikacija Lajningen je naveo da je u prvobitnom tekstu stajala formulacija: „il etait du devoir le plus imperieux de reprimer energiquement ees actes de revolte", a u novom tekstu je zamijenjena sa „supprimer". Slično je bilo i sa nekim drugim izrazima.

Zato je Lajningen odlučio da obavijesti Portu da ni taj tekst note ne može prihvatiti kao zadovoljavajući. Pokušaj otpravnika poslova Francuske i Engleske koji su ga posjetili u namjeri da posreduju u cilju njegovog popuštanja, propao je. Lajningen je izjavio da mu instrukcije njegove vlade ne dozvoljavaju uplitanje, dogovaranje ili posredovanje u ovom sporu sa predstavnicima drugih država.[50] Očevidno da pod drugim državama Lajningen nije mislio na Rusiju, koja je bezrezervno podržavala austrijske zahtjeve, nego na Englesku i Francusku koje su podržavale Osmansko carstvo u ovom sporu.

Specijalni austrijski emisar je, pošto je proučio notu od 11. februara, odlučio da odmah obavijesti Uzvišenu Portu da pomenutom notom nije udovoljila austrijskim traženjima, pošto je u noti izbjegnuto jasno i otvoreno objašnjenje Porte na austrijske zahtjeve. Odmah je na Uzvišenu Portu uputio Fon Štajndla, da još 12. februara prenese Fuad-efendiji njegovu odluku i da se od Porte još jednom, i to hitno, zatraži konačan odgovor na austrijsku notu. Fon Štajndl je 12. februara posjetio Fuad-efendiju, upoznao ga sa austrijskim stavom o Portinoj noti i zatražio konačnu odluku Uzvišene Porte, jer se on, u slučaju nezadovoljavajućeg odgovora, neće više pojavljivati na Porti. Ne malo se iznenadio kad mu je Fuad-efendija na te riječi odgovorio da se on u stvari nada da će Fon Štajndla ubuduće još češ-

[50] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 12. februar 1853.

će viđati na Uzvišenoj Porti. Nepopustljiv stav Austrije i još istrajnije odbijanje Uzvišene Porte doprinijelo je krajnje zategnutim odnosima. Još 12. februara vladalo je uvjerenje u Istanbulu: „da Porta u svojim ustupcima neće dalje ići i u tome je imala podršku pomorskih sila."[51] Sve je najavljivalo prekidanje diplomatskih odnosa s Austrijom i pitanje odlaska Lajningena iz Istanbula bilo je pitanje trenutka.

Umjesto konačnog odgovora Uzvišene Porte koji je tražio Fon Štajndl, Fuad-efendija je ponovo pozvao prvog tumača internuncijature da sljedećeg dana dođe na Portu i da još jednom obrazloži austrijske zahtjeve. Po naređenju Lajningena, Fon Štajndl se odazvao pozivu i još jednom prenio konačne austrijske zahtjeve od kojih ona neće odustati. Fon Štajndl je predložio i tekst note kojim bi Austrija bila zadovoljna: „Cijeneći velike i zajedničke interese dviju država i uvažavajući prijateljske savjete austrijske carske vlade, Uzvišena Porta, čuvajući svoja carska prava, izjavljuje da, postavljenim vojnim korpusom u Crnoj Gori, nema namjeru mijenjati status ove provincije i da će poštovati status quo ante bellum Crne Gore; Uzvišena Porta će odmah narediti najstrožu istragu poziva na sveti rat u provincijama naznačenim u noti; Uzvišena Porta izjavljuje da neće mijenjati status quo enklava, zbog izbjegavanja sukoba".

Još su jednom ministri Uzvišene Porte stavili primjedbe na tekst predloženog odgovora. Grof Lajningen je prihvatio u cjelini izmjene koje je predložio osmanski ministar inostranih poslova i odredio da se odredi novi rok za Portin odgovor. Uzvišena Porta je trebalo da konačno odgovori 14. februara 1853. godine. Kada je 14. februara došao po odgovor na Portu, Fon Štajndl je zatekao veoma raspoloženog osmanskog ministra, koji mu je bujicom biranih riječi prenio vijest da je Uzvišena Porta prihvatila notu, da se veliki vezir nalazi u ovom momentu kod sultana koji treba da odobri notu, te da se on svakog časa treba da vrati kako bi stavio državni pečat.[52] Kad je Lajningen dobivši notu od 14. februara utvrdio da je Porta ispunila

[51] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 17. februar 1853.

[52] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Beč 1. mart 1853; R. Gerba, *Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853*, 152-153.

austrijske zahtjeve njenom notom od 3. februara, obavijestio je Fuad-efendiju da je potpuno zadovoljan tekstom upućene note. Pošto su tako okončani pregovori Lajningena sa osmanskom vladom u Istanbulu, on je zatražio oproštajnu audijenciju kod sultana.

Audijencija je održana 15. februara na istom mjestu i u isto vrijeme kao i ona od 3. februara. Poslije uobičajenih pozdravnih riječi, u kojima je istakao zadovoljstvo zbog uspjeha svoje misije, Lajningen je rekao: „U ime Njegovog Veličanstva cara mogu obećati da Uzvišena Porta odsada može računati ponovo na Austriju kao na svog iskrenog i pouzdanog prijatelja u svim mogućim slučajevima". Sultan mu je odgovorio da se raduje što su uspješno savladane prepreke koje su stajale na putu ponovnom uspostavljanju prijateljskih odnosa između njegovog Carstva i austrijskog dvora. Po završetku prijema kod sultana, Fuad-efendija je Lajningenu uručio sultanov odgovor na pismo austrijskog cara.[53] Grof Lajningen je pisao Fuad-efendiji 14. februara da je zadovoljan zbog postignutog uspjeha u vezi sa crnogorskim pitanjem, dok u ovom pismu ne spominje ostala pitanja njegove misije. Da li je to značilo da nisu postignuti zadovoljavajući rezultati ili su oni postignuti u tajnom dodatku, ili tajnom dogovoru, do koga mi nismo došli. Kasnije će se pokazati, bar kad su u pitanju Klek i Sutorina, da se obje strane koriste svojim pravom i tumačenjem svoga prava u vodama hercegovačkih enklava na način kako je to bilo i prije Lajningenovog dolaska u Istanbul.

Prije nego što je napustio Istanbul, Lajningen je posjetio velikog vezira, ministra inostranih poslova i seraskera, kod kojih je primljen sa najvećim počastima. Na prijemu je posebno bio raspoložen veliki vezir Alipaša, koji je u svojoj pozdravnoj riječi istakao da se Austrija i Osmansko carstvo mogu lako sporazumjeti ukoliko se u njihove odnose ne umiješa neka treća država. Izvještavajući Buola Šauenštajna o ovom prijemu, Klecl je 17. februara pisao: „Na licima sve trojice osmanskih ministara ogledalo se zadovoljstvo zbog postignutog sporazuma."[54] Ostalim osmanskim drža-

[53] HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-46, Lajningen Fuad-efendiji. Konstantinopolj 14. februar 1853.

[54] HHStA W, P. A., XTI, K-46, Klecl Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj l 7. februar 1853.

vnicima kojima je po protokolu bio dužan učiniti oproštajnu posjetu, Lajningen nije učinio zbog toga što se žurio natrag u Beč. Istog dana, dakle 15. februara, grof Lajningen se popeo na palubu broda „Croazia", na kome ga je očekivalo, radi ispraćaja, osoblje internuncijature i Ozerof. Pošto se oprostio od prisutnih, i pošto je Kleclu naložio da odmah insistira na ispunjenju datih obećanja, Lajningen je napustio Istanbul.

O rezultatima svoje misije, Lajningenje uputio grofu Grinu telegram sljedeće sadržine: „Porta je potvrdila uspostavljanje status quo ante bellum u Crnoj Gori; obećala povlačenje svojih trupa iz Crne Gore; obećala da će odmah ograničiti kretanja političkih izbjeglica; obećala je da će poboljšati položaja hrišćana, u odnosu na enklave Uzvišena Porta neće ništa preduzimati u cilju promjene statusa, ali će predložiti izmjene; ona će odobriti potraživanja austrijskih trgovaca i doznačiće odmah tri i po miliona pjastera u kasu internuncijature".[55]

Na ovaj način, i Lajningen je potvrdio da u pitanju enklava Uzvišena Porta nije odustala od svojih stavova, a da se Austrija zadovoljila time da joj Osmansko carstvo obeća da neće ništa mijenjati u statusu u kojima se nalaze enklave. Osmanska carstvo je zadržalo svoj stav da će predložiti izmjene. Tako je pitanje enklava samo primireno, ali nije dugoročno riješeno.

Sumirajući djelovanje stranih diplomata i njihov uticaj na osmansku vladu, grof Lajningen je, izvještavajući Buola Šauenštajna, istakao da je Ozerof, iako nije imao uputa svoje vlade, odmah bezrezervno podržavao austrijske zahtjeve, a kada je 13. februara dobio instrukcije, odmah je na Portu uputio tumača svog poslanstva Argiropula (Argyropulo), da izjavi: Rusija je potpuno saglasna s austrijskim stavom. Međutim, otpravnici poslova Engleske i Francuske posljednjih dana boravka Lajningena u Istanbulu nisu se više protivili austrijskim zahtjevima. Dok su na početku njegove misije savjetovali Uzvišenoj Porti da odbije austrijski ultimatum, kasnije su čak nudili usluge posredovanja. Jedino je ostao uporan pukovnik Rouz - da je Uzvišena Porta u pravu kad je u pitanju zahtjevana promjena statusa enklava. Zato se Lajningen u odnosu na enklave zadovovoljio Por-

[55] HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Grinu. Trst 26. februar 1853.

tinom izjavom da ona bar u ovom času neće mijenjati postojeće stanje na njima, i prihvatio njen uslov da će ona podnijeti prijedlog za izmjenu tog statusa. Smatrao je da bi inistiranje na bilo kakvoj promjeni „izazvalo protest engleskog otpravnika poslova".[56]

Zaključak

Spor oko bosanskohercegovačkih izlaza na Jadransko more predugo je opterećivao austrijsko-osmanske odnose polovinom XIX stoljeća. Pitanje enklava nisu mogle prepustiti riješavanju mjesnog stanovništva. Svi pregovori obavljani su na najvišem državnom nivou i često su bili povjerljive prirode. O njima se malo znalo na enklavama i bližem području. Vrlo učestali pregovori u Istanbulu, koji su se ponekad pretvarali u vrlo oštre rasprave neuobičajene u diplomatskim istupima samo su bili još jedan dokaz više da su enklave bile od značaja i za Austriju i za Osmansko carstvo, a od sredine XIX stoljeća i za Englesku i Francusku. Pregovori koji su započeli dolaskom Lajningena u Istanbul nisu promijenili ni ton razgovora ni stavove dviju država. Obje države su se uvjerile da ovo pitanje nije više samo njihovo, pa su tako pristale na polovično riješenje koje nije zadovoljilo nijednu stranu u sporu.

DISPUTES BETWEEN AUSTRIA AND THE OTTOMAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY ABOUT THE BOSNIAN ENCLAVES ON THE ADRIATIC SEA

Conclusion

The dispute over Bosnia and Herzegovina's access to the Adriatic Sea burdened Austrian-Ottoman relations for too long in the middle of the 19th century. They could not leave the enclave issue to the local popula-

[56] HHStA W, P. A., XII, K-46, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Konstantinopolj 14. februar 1853; HHStA W, Mission Leiningens, K-217, Lajningen Buolu Šauenštajnu. Beč, 1. mart 1853.

tion. All negotiations were conducted at the highest state level and were often of a confidential nature. Little was known about them in the enclaves and the surrounding area. The very frequent negotiations in Istanbul, which sometimes turned into very sharp disputes, unusual in diplomatic engagements, were just one more proof that the enclaves were important for both Austria and the Ottoman Empire, and from the middle of the 19th century also for England and France. The negotiations that began with Leiningen's arrival in Istanbul did not change the tone of the talks or the positions of the two countries. Both countries were convinced that this issue was no longer just theirs, so they agreed to a half-hearted solution that did not satisfy either party in the dispute.

MA Zenita FAZLIĆ – JAGANJAC
Društvo historičara Tuzla
E-mail: zenita2009@hotmail.com

Stručni rad

UTICAJ OSMANSKOG AGRARNOG ZAKONODAVSTVA NA PRIVREDNE PRILIKE U BOSANSKOM EJALETU (VILAJETU) U DRUGOJ POLOVINI 19. VIJEKA

Apstrakt: *U radu se govori o osobenostima osmanskog agrarnog zakonodavstva, agrarnim propisima, primjeni agrarnih propisa na području Carstva i posebno na području Bosanskog ejaleta/vilajeta u drugoj polovini 19. vijeka. Ukazano je na otpore agrarnim reformama koje je Carstvo provodilo u toku tanzimatskih reformi, na reforme koje je u Bosanskom ejaletu/vilajetu proveo valija Šerif Osman paša, kao i na druge reforme do kraja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, a koje su, uglavnom, primjenjivane i kasnije - u vrijeme austrougarske uprave.*

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Porta, Bosanski ejalet/vilajet, agrarni odnosi, zemljovlasnici, čifčije, agrarno zakonodavstvo, agrarne reforme, vojne i administrativne reforme.*

Abstract: *The paper discusses the peculiarities of Ottoman agrarian legislation, agrarian regulations, the application of agrarian regulations in the territory of the Empire and especially in the area of the Eyalet of Bosnia/vilayet in the second half of the 19th century. The resistance to the agrarian reforms implemented by the Empire during the Tanzimat reforms, to the reforms implemented in the Eyalet of Bosnia/vilayet by Valija Sherif Osman Pasha, as well as to other reforms until the end of the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina, which were mainly applied later - during the Austro-Hungarian administration.*

Keywords: *Ottoman Empire, the Sublime Porte, the Eyalet of Bosnia/vilayet, agrarian relations, landowners, chifchi (a dependent peasant in feudal Turkey), agrarian legislation, agrarian reforms, military and administrative reforms.*

Uvodne napomene

Pitanje stanja i karaktera agrarnih odnosa u Osmanskom carstvu, pa i u Bosanskom ejaletu/vilajetu, jedno je od najvažnijih pitanja političkih, društveno-ekonomskih i svih drugih segmenata života cjelokupne osmanske države i osmanske civilizacije. Zemljišni posjedi koje je sultan dodjeljivao vlasnicima (uglavnom putem *berata*) su bili važan motivirajući činilac za osmanska osvajanja, kao jedan od najvažnijih načina da se dođe do novih zemljišnih posjeda.[1] Radi se o specifičnom obliku feudalnih odnosa koji su u mnogo čemu različiti od feudalnih odnosa u agraru zemalja evropskog zapada.

Odnosi u agraru razvijali su se kroz dvije osnovne faze:
- fazu klasičnog osmanskog feudalizma (timarski sistem), i
- fazu tzv. čiflučkog sistema.

Agrarni odnosi u timarskom sistemu bili su regulisani klasičnim osmanskim zakonima (kanunima), dok su odnosi u čiflučkom sistemu oblikovani spontano i, što je još važnije, različito u pojedinim oblastima Carstva, kakav je bio slučaj i sa Bosanskim ejaletom/vilajetom.[2] Takvo stanje je prouzrokovalo pobune, koje su bile i česte i specifične na prostoru Bosanskog ejaleta/vilajeta, posebno u 19. vijeku.

Iz same činjenice da je agrarno pitanje bilo temeljno i najvažnije za agrarno osmansko društvo, proizilazi i interesovanje istraživača za ove teme, tako da se spravom može reći da je literatura o agrarnim odnosima stara koliko i sami agrarni problemi, pa iz toga razloga i prilično brojna ne samo ona koja se odnosi na Carstvo u cjelini već i ona koja govori o Bosanskom ejaletu/vilajetu. Ovim pitanjima su se bavili mnogi historičari.[3]

[1] Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974.

[2] Avdo Sućeska, Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u 19. stoljeću, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 239.

[3] Trebalo bi puno prostora da se nabroji sva relevantna literatura o agrarnim odnosima u Osmanskom carstvu i Bosanskom ejaletu/vilajetu kao njegovom sastavnom dijelu. Ovdje navodimo samo neku od njih: Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992; Jozef von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva, I, II, III*, Zagreb, 1979; Halil Inal-

To ne znači da je ova problematika tematski iscrpljena i zbog toga za historijska istraživanja manje važna. Još uvijek se korištenjem novih historijskih izvora dolazi do novih naučnih otkrića posebno o agrarnim odnosima na prostoru Bosne i Hercegovine, kako u osmanskom razdoblju tako i u narednim etapama razvoja Bosne i Hercegovine u kojima dolazi do značajnih promjena na ovom planu.

---

džik*, Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Beograd,1974; Vasilj Popović, *Istočno pitanje, istorijski pregled oko opstanka Osmanske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo, 1956; Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vreme reformnog sultana Abdul Medžida (1839-1861*), Beograd, 1949; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave (1878-1914)*, Sarajevo, 1976; Mustafa Imamović*, Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997; *Historija osmanske države i civilizacije (priredio Eklemedin Ishanoglu*), Sarajevo, 2004; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna po*djela, Sarajevo, 1982; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-187*8, Sarajevo, 1973; Milivoj Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji (1918-1941*), Sarajevo, 1958; Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1878-1918*), *Građa, II*, Sarajevo, 1969; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*., Sarajevo, 2005; Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834), Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rodjenja*, Gradačac, 2002; Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo,1996; Ahmed Aličić*, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo,1983; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj, 2009; Galib Šljivo, *Omer Lutfi paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852, Drugo izdanje*, Tešanj, 2007; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću, studije i članci*, Tešanj, 2008; Avdo Sućeska,Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću, u*: Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 239-252; Behija Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593), u*: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata,* Sarajevo, 1994, 67-95; Ibrahim Tepić, Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 131-172; Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, u*: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 173-236; Ferdo Hauptmann, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vladavine, *Prilozi za istoriju, II*, Sarajevo, 1987, 99-211 i dr.

Osvrt na stanje agrarnih odnosa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u vrijeme osmanske vladavine (1463 -1878)

Osmansko carstvo je srušilo srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo 1463. godine i u njemu uspostavilo svoju vlast koja se održala sve do 1878. godine, kada je Bosna i Hercegovina odlukom Berlinskog kongresa data na upravljanje susjednoj Austro-Ugarskoj monarhiji. Razloga za takvu odluku velikih evropskih sila bilo je više [4], a jedan od njih su nesređeni agrarni odnosi koji su bili uzrok pobuna zavisnog agrarnog stanovništva.

Osmansko carstvo je bilo teokratska država. Društveno-ekonomski poredak zasnivao se na feudalnom posjedu (timar, zeamet, has), pa se iz tih razloga cijeli sistem naziva timarskim sistemom. „Timarnici ili spahije služili su sultanu u vrijeme rata i mira. Sva obradiva zemlja, izuzev mulkova, slobodnih imanja i vakufa bila je državna (arazi miri). Prihode sa zemlje sultan je raspoređivao u timare, zeamete i hasove“.[5] Osmanlije su pravile registre feudalnih posjeda i obaveza koje su njihovi vlasnici (timarnici) imali prema državi. Timarnici (spahije) imali su prije svega vojnu obavezu, i činili su značajan dio vladajuće osmanske strukture koja se podvodila pod pojam *asker*. Ovoj strukturi pripadala je i ulema. Drugi dio osmanskog društva činilo je zavisno uglavnom agrarno stanovništvo (raja). Po vjerskoj pripadnosti timarnici su bili pretežno muslimani dok su raju činili najvećim dijelom nemuslimani. Poseban položaj imalo je gradsko stanovništvo.

Područje Bosne i Hercegovine koje je u osmanskom razdoblju administrativno organizirano u okviru više sandžaka (počev od Bosanskog sandžaka 1463), potom od 1580. u okviru Bosanskog ejaleta, te od 1865. kao

[4] Osnovni razlog su austrougarske aspiracije na Bosnu i Hercegovinu koje su postojale u više minulih vjekova, a koje su posebno došle do izražaja od potiskivanja Austrije iz sjeverne Italije kao i od ujedinjenja Njemačke, tako da su joj velike sile na račun tih događanja obećale proširenje na Bosnu i Hercegovinu, a što se uklapalo u planove Njemačke (i Austro-Ugarske – od 1867.) za dalji prodor na istok a na račun teritorija oslabljenog Osmanskog carstva.

[5] Behija Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463 – 1593), u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svijetskog rata*, Sarajevo, 1994, 69.

Bosanski vilajet [6], imalo je mnoge specifičnosti u administrativnom i privrednom pogledu koje su odraz njegove uloge i značaja koju je u različitim vremenskim periodima imalo za Osmansko carstvo. U početku je, uglavnom do kraja 17. vijeka, služilo kao polazište Osmanlija u evropska osvajanja, a od tada nakon poraza u Velikom Bečkom ratu (od 1683.do 1699. godine), ono postaje najzapadnija odbrambena provincija Carstva. Pored ostalog na planu društvenih odnosa na ovom prostoru se stvara moćan zemljoposjednički sloj zemljoposjednika (aga i begova), čiji su posjedi (timari) nasljedni („odžakluk timari“)[7]. Bosanski timarnici su uživali posebne povlastice. Kanunnamom iz 1516. naređeno je da spahiluke (timare) u Bosni mogu držati samo osobe iz Bosne, koji su kasnije postali nasljedni porodični posjedi. Pošto su mnogi od tih posjeda vremenom ostajali bez svojih obrađivača, zemlja je u cjelosti postajala vlasništvo spahije. Na tim bivšim rajinskim čiflucima spahije krajem 18. i u 19. vijeku naseljavaju hrišćansko stanovništvo iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Agrarni odnos između spahija i novih naseljenika uspostavljao se putem pogodbe, najčešće tako da je čifluk-sahibija (spahija) davao seljaku zemlju u zakup što je uglavnom bila naknada u naturi. Ovakva davanja i odnosi nisu bili sporni. Teškoće i sporovi nastaju kada se ovi seljaci nasilno ukmećuju, što prouzrokuje nova davanja. U 19. vijeku te vlasničke strukture su nastojale da se pitaju za sudbinu Ejaleta/Vilajeta, ali im to kruta osmanska administracija nije omogućavala. Nezadovoljstva hrišćanskog stanovništva su proizilazila iz sve težeg socijalnog položaja većine ovog dijela pretežno zavisnog stanovništva.[8]

[6] Reforma uprave u Bosanskom ejaletu izvršena je u vrijeme valije Šerif Osman paše, donošenjem *Uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta* (Vilajetski ustavni zakon) 1865. godine. Između ostaloga Ejalet je preimenovan u Vilajet, čiju je vladu činilo Upravno vijeće (Idare Medžlis), sastavljeno od osam članova, sandžacima su također upravljala upravna vijeća, kao i kazama, dok su u selima formirana seoska vijeća.(Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983, 81-97).

[7] „Odžakluk timar“ je porodični posjed, koji je sultan davao spahiji (timarniku) uz određene obaveze (vojska, porezi i sl.), koji je bio nasljedan po muškoj i ženskoj liniji a u Bosanskom ejaletu se primjenjivao od 1593. godine.

[8] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 338-339.

U zvaničnom osmanskom popisu iz 1851. godine u Bosanskom ejaletu je živjelo oko 1,1 milion stanovnika, od čega: 37,30 % muslimana, 44,40 % pravoslavaca, 18,50% katolika. Prema nezvaničnom proračunu iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu je bilo: 42,85% muslimana, 42,14% pravoslavaca i 15% katolika. Oko 90% stanovništva živjelo je na selu, a svega 10% u gradovima. Seosku većinu su činili hrišćani a gradsku većinu muslimani (oko dvije trećine).[9]

U toku 19. vijeka Osmansko carstvo je nastojalo provesti mnoge reforme i tako modernizovati državu i društvo, sve po zahtjevu i po uzoru na evropske države. Na Bosanski ejalet je sve to imalo velikog odraza, a sve u nastojanju da se ova provincija što čvršće veže za centralnu vlast, čemu se odlučno suprostavljalo muslimansko plemstvo. U tom smislu u historiji Bosne i Hercegovine 19. vijeka se mogu razlikovati dvije faze:

- prva od početka pa do polovine 19. vijeka i
- druga, od početka druge polovine 19. vijeka pa do kraja osmanske vladavine 1878. godine.[10]

Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu do polovine 19. vijeka

Pokušaji reformi u Osmanskom carstvu počinju sa sultanom Selimom III (1787-1808) koji je proklamovao nizam-i dždedit (novi sistem), a nastavljaju se sa sultanom Mahmudom II (1808.-1839.) i sultanom Abdul Medžidom (1839-1861). Reformama su zahvaćene sve sfere života: vojska, društveni odnosi, agrarni odnosi i dr. U svim tim reformama Bosanski ejalet je specifičan i u njemu su najsnažniji otpori. To je zbog toga što su u njemu postojale jake vojne snage koje nisu dozvoljavale da im centralna vlast uskraćuje privilegije. U Ejaletu je na početku 19. vijeka bilo 240.000 vojnika raspoređenih u 39 kapetanija, potom 70.000 janjičara raspoređenih u 19 gradova, te oko 20.000 spahija. Ove snage su činili bosanski muslimani koji su praktično živjeli poluvojničkim životom jer nemuslimani nisu

[9] Ibrahim Tepić, Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 131-132.

[10] *Isto*.

služili u ovim vojnim formacijama. Snažan otpor je pružen ukidanju janjičara 1827. godine, a kasnije i drugim reformama.[11]

Ovdje je važno istaći osobenosti čiflučenja kao dominirajućeg agrarnog odnosa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u toku 19. vijeka. "Riječ je o agrarnim odnosima u kojima su postojala dva subjekta: ograničeni vlasnik zemlje (ashabi alaka) i obrađivač te (tuđe) zemlje, (kmet, čifčija). Iako je na svim čiflucima u principu proizvodni odnos bio isti, u procesu nastajanja čiflučkih odnosa zavisno od toga kako su u pojedinim krajevima Ejaleta nastajali čifluci, formiralo se nekoliko vrsta obaveza kmetova na čiflucima, odnosno nekoliko oblika čiflučkih posjeda". U svojoj *Istoriji Bosne* Muvekit ih je svrstao u četiri vrste. Po njemu u jednu vrstu su spadali oni čifluci koje je posjednik obrađivao sam, ili pomoću najamnika. Drugu vrstu su činili čifluci koje su obrađivali kmetovi uz obavezu davanja posjedniku jedne polovine od osnovnih zemljoradničkih proizvoda. Tu je posjednik davao zemlju, sjeme, volove i podizao kmetu kuću i gospodarske zgrade. U treću vrstu spadali su čifluci na kojima su zemlja i zgrade pripadali posjedniku zemlje, a oruđa za rad i volovi kmetu. Tu je kmet davao trećinu ili četvrtinu, što je zavisilo od boniteta zemlje i dr. Na četvrtoj vrsti čifluka postojala je zemlja koju je čifluk sahibija eksploatisao u svojoj režiji (begluci) i zemlja na kojoj su bili naseljeni kmetovi. Begluk je obrađivan kulukom kmetova, pri čemu su kmetovi bili dužni da sa zemlje na kojoj su bili naseljeni daju posjedniku petinu, šestinu ili devetinu. Sa svih čifluka davana je državi desetina. „Čifluk sahibija je bio dužan da učestvuje u plaćanju dijela desetine (vergija) srazmjerno iznosu kmetovskog davanja, to jest, polovinu, trećinu, četvrtinu itd."[12]

Pretjerana eksploatacija kmetova bila je neodrživa, posebno u predjelima gdje je bio ustaljen kuluk (Bosanska krajina, Posavina, Podrinje), što je između ostaloga našlo izražaja u Pop Jovičinoj buni. Sve je to prisililo vladajuće strukture u Carstvu i u Ejaletu da pokušaju pravno regulisati nesređene odnose na čiflucima.[13]

[11] *Isto,* 132.

[12] Avdo Sućeska, Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću, u: *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*", Sarajevo, 1990, 239-240.

[13] *Isto.*

Najznačajniji refofmski akt Osmanskog carstva je Hatišerif od Gilhane iz 1839. godine, kojim su proklamovane tanzimat-i hajrije (blagotvorne reforme). Njime se svim podanicima Carstva garantuje čast, život i imetak, zabranjuje zakup i proklamira reforma vojnog i poreskog sistema. Svi podanici Carstva su ravnopravni bez obzira na vjeru i klasu, čime se ukida podjela na asker i raju i započinje vrijeme tanzimata. Ukinut je spahiluk kao temelj osmanskog timarskog sistema.[14]

Provođenje reformi od strane Porte u Bosanskom ejaletu išlo je veoma teško. Buni se i upravljački sloj bosanskih zemljovlasnika, vojnički sloj kapetana i ajana, sjedne strane, kao i zavisno agrarno stanovništvo, s druge strane. Pobuna vladajućeg sloja je počela otporom ukidanju janjičara 1827. godine, nastavljena pobunom Husein kapetana Gradaščevića 1831.[15], potom pobunom bihaćkog kapetana Muhamed-bega Biščevića 1833, zatim pobunom Ali-paše Fidahića u Posavini 1836, itd. Pobune seljaka javljaju se na području Bosanske krajine, Posavine i Semberije a uzrokovane su nasilnim ukmećivanjem.[16]

Sa zadatkom da stiša to nezadovoljstvo došao je u Ejalet 1840. godine valija Husref-paša i ostao do 1843. godine. Trebalo je da on započne sa primjenom Hatišerifa od Gilhane i da uredi odnose između čifluk-sahibija i njihovih čivčija, donošenjem posebne naredbe koja je regulisala tri važna pitanja:

„1. obaveze kmetova prema čifluk-sahibijama (spahijama);

2. zabrana čifluk-sahibijama da traže davanja koja su u međuvremenu sami nametnuli;

3. zabrana kmetovima da napuštaju čifluke i čifluk-sahibijama da bez razloga tjeraju kmetove“.[17]

Ova naredba je bila polazna za rješevanje odnosa između čifluk-sahibija i čivčija koje je pokušao urediti 1847. namjesnik Tahir-paša. Njegovom naredbom ukinuto je beglučenje ali je naturalna obaveza čifčija

[14] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 158-162.

[15] Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.

[16] Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog sultana Abdul-Medžida* (1839-1861), Beograd, 1949, 46-48.

[17] M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 339.

znatno porasla i kretala se od 1/5 do 1/2. Time je on izvršio zadatak koji je dobio od Porte da ukine kuluk (beglučenje) kao obavezu čivčija da besplatno rade određeni broj dana u godini na beglučkom imanju, a što nije postojalo kao obaveza u ostalim djelovima Carstva. O tome je Tahir-paša 1848. godine sazvao poseban zbor bosanskih prvaka u Travniku, na kojem nisu prisustvovali predstavnici kmetova. Donijeta je odluka o ukidanju kuluka, ali je umjesto njega uvedena obaveza davanja trećine (od svega što se sije) i polovine (od svega što samo niče). I sultan je posebnom *Iradom* prihvatio predložene mjere i naredio da se one hitno provedu. Međutim, nova davanja su dovela do novih nemira seljaka u Bosanskoj krajini, Posavini i u istočnoj Hercegovini. Zakup je i dalje ostao osnovni način prikupljanja poreza, umjesto njihovog neposrednog ubiranja i na taj način sprečavanja zloupotreba.[18]

Bosansko plemstvo (age i begovi) pobunili su se i protivu reformi Tahir-paše. Zato je Porta uputila u Bosnu Omer-pašu Latasa, koji je u toku 1850. i 1851. uspio da svirepo kazni sve protivnike reformi, da likvidira više hiljada aga i begova, i da tako skši moć bosanskih zemljovlasnika, da ukine nasljedne položaje u državnoj upravi i da prenese sjedište Ejaleta iz Travnika u Sarajevo. Omer-paša se u svojem kaznenom pohodu na Bosnu obračunao i sa protivnicima agrarnih reformi iz reda zavisnih društvenih slojeva.[19]

Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. vijeka

Za pravilno razumijevanje agrarnih odnosa u Bosanskom ejaletu u drugoj polovini 19. vijeka, od posebnog su značaja odgovori na nekoliko sljedećih pitanja:

- donošenje novih osmanskih agrarnih propisa kojima se nastoje riješiti agrarni problemi,
- primjena tih novih agrarnih propisa,

[18] *Isto*.

[19] Galib Šljivo, *Omer Lutfi paša u Bosni od 1850. do 1852, Drugo dopunjeno izdanje*, Tešanj, 2007; Vasilj Popović, *Istočno pitanje, istorijski pregled oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Drugo izdanje, Sarajevo, 1965, 148-149.

- posljedice donošenja i primjene tih novih agrarnih propisa na stanje u Bosanskom ejaletu/vilajetu do1878. godine.

Donošenje osmanskih agrarnih propisa u drugoj polovini 19. vijeka

Tanzimatske reforme nastavljene su carskim pismom Hatt-i humajunom iz 1856. godine, koji predstavlja nastavak reformi u duhu Hatišerifa od Gilhane, tj. i političko-upravnih i agrarnih. Nemuslimanima je priznato neograničeno pravo ispovijedanja vjere, pravo na učešće u upravljanju, pravo da se mogu otkupiti od služenja vojske itd. Praktično je ukinut i zakup poreza, osim kada je u pitanju ubiranje desetine. Sve je bilo usmjereno na promjene koje vode evropeizaciji Carstva.[20]

Nakon ukidanja spahiluka jedan od najtežih problema u agraru ostali su neriješeni čiflučki odnosi. Obaveze čifčije kao obrađivača zemlje bile su veće nego na timarskom posjedu. Naredbama bosanskih namjesnika se ova pitanja nisu mogla riješiti. Morao se donijeti krupan zaokret na nivou Carstva. Najvažniji od tih agrarnih propisa bili su: *Ramazanski zakon* iz 1858, *Saferska naredba* iz 1859, i *Ševalski zakon* iz 1869. godine.

Ramazanski zakon predstavljao je kodifikaciju ranijih propisa kao opći zakon o zemljišnim vlasništvu, kojim je u skladu sa osmanskim šerijatskim pravom, ali i na osnovu novih okolnosti koje su nastale ukidanjem timarskog sistema, regulisan i čitav niz drugih pitanja koja su sa tim u nekoj vezi. Ovim zakonom zemlja se dijelila u pet kategorija:

„1. privatno vlasništvo (memluke, mulk),
2. državne zemlje (mirije),
3. vakufska dobra (mevkufe),
4. zemljišta predana na opštu upotrebu (metruke),
5. pusta tzemlja (mevat).“[21]

U privatno vlasništvo spadalo je: pokućnice i dvorišta i bašče do pola dunuma, zemljišta koja su bila izdvojena iz državne svojine i prema šerijatu nekome prepuštena u punu svojinu, zemljišta koja su izdijeljena u vrije-

[20] Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, *preveo Nenad Moačanin*, Zagreb, 1992, 142.
[21] Milivoj Erić, *Agrarni odnosi u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958, 64.

me osvajanja između osvajača i sa kojih se plaćao desetak, te zemlja na koju se plaćao harač.

U kategoriju državne zemlje spadala je većina oranica, livada, pašnjaka, šuma i drugog produktivnog zemljišta. Iako je ovo zemljište sa pravnog aspekta vlasništvo države, u praktičnom smislu ono je vlasništvo aga i begova (koje su oni mogli izdavati u zakup, otuđivati ili prenositi na nasljednike) ili pod upravom države (erar). Državi se plaćala desetina kao i pri prenosu vlasništva određene državne takse.

Vakufska zemlja se dijelila na dvije vrste: ona koja je namijenjena javnom korištenju (ulice, sokaci i sl.), i ona koja je namijenjena korištenju od strane stanovništva jedne ili više opština (pašnjaci i sl.).

U puste zemlje spadale su planine, šikare, krševi, močvare i sl., te sva nekultivisana zemljišta koja nisu imala svoga vlasnika. Ako bi takvu zemlju neko kultivisao po odobrenju države ona je postala svojina obrađivača uz plaćanje određene takse.[22]

Saferskom naredbom sankcionisano je običajno pravo na taj način što se regulišu odnosi između zemljoposjednika (aga i begova) i obrađivača zemlje (kmetova) na području Bosanskog ejaleta i Novopazarskog sandžaka. Za obrađivača zemlje ne koristi se naziv kmet niti čivčija već mustedžir (na turskom jeziku – zakupac). Dužnosti zakupca, zvane hak, koje su osim naturalne mogle biti i radne, morale su biti ugovorene pisanim ugovorom na određeno vrijeme, koji se zvao „muzarea“. One su najčešće od bruto prinosa iznosile 1/3, rjeđe 1/4, a samo izuzetno 1/2 ili 1/5 prinosa. Ozakonjeno je pitanje vlasništva nad zgradama, zabranjeno je zemljovlasnicima da mogu istjerivati mustedžire iz kuća, te da od njih mogu tražiti i uzimati besplatno hranu za ljude i stoku. Kmetu je omogućeno da zemlju može napustiti poslije žetve, a ako to uradi prije žetve mora zemljovlasniku platiti određenu naknadu. Kmet ima pravo ostati na zemlji sve dok se pridržava ugovorenih obaveza, a ako to ne čini mogao ga je zemljovlnasnik udaljiti sa imanja. Kmet je imao pravo na kuću (kmetska zadruga), i svoje imanje (kmetsko selište) koje nije mogao dijeliti (usitnjavati). Kmet je takođe imao pravo preče kupovine ako vlasnik prodaje čifluk. Izvršenje *Saferske naredbe* stavljeno je u nadležnost upravnim vlastima: valiji, okružnim i

[22] *Isto*, 65-66.

kotarskim predstojnicima i upravnicima kotarskih ispostava. Saferska naredba je samo potvrdila postojeće stanje u agraru, čime je pravno završen osobeni razvitak feudalnih odnosa u Bosanskom ejaletu. [23]

Ševalski zakon iz 1869. godine uređuje pravo vlasništva nad šumama. Utvrđeno je postojanje četiri vrste šuma: državne, vakufske, opštinske i privatne. Za prve tri vrste utvrđeni su uslovi korišćenja, te prava i obaveze korisnika, dok su za privatne šume ostale na snazi odredbe *Ramazanskog zakona*. Ovim zakonom je domaćem stanovništvu omogućeno da iz državnih šuma može bez naknade uzimati građevno i ogrevno drvo za vlastitu upotrebu, da može prodavati ogrevno drvo i ćumur na mjesnom tržištu, da može napasati stoku itd. Vakufske šume su stavljene pod upravu države a staranje o opštinskim šumama je prepušteno mjesnom stanovništvu. Za sve šumske krivice propisane su i određene kazne.[24]

Primjena osmanskih agrarnih propisa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. vijeka

Blagotvorne reforme dale su značajne rezultate u privrednim tokovima Osmanskog carstva, pa i u Bosanskom ejaletu. Tako je ukidanje esnafske organizacije imalo odraza na liberalizaciju odnosa u oblasti proizvodnje i trgovine. Tradicionalni zanati i tradicionalna zanatska proizvodnja sve više propada a zamjenjuje je domaća manufakturna proizvodnja i uvoz strane industrijske robe. I jedno i drugo preuzimaju srpski trgovci koji se sve više bogate i postaju novi sloj građanstva. Njihova pojava ima itekako značaja za odnose u agraru, jer srpski trgovci dobro sarađuju sa osmanskim vlastima i oni su, uglavnom, zakupci desetine.

Na ukupne privredne tokove uticala je izgradnja puteva. Od posebnog značaja je izgradnja puta pravcem Brod-Sarajevo-Mostar-Metković, potom mreže kolskih puteva, početak izgradnje transbosanske željeznice od Bosanskog Novog do Dobrljina, izgradnja telegrafskog saobraćaja (do 1875. izgrađeno je 19 telegrafskih centrala), započela organizovana eks-

[23] *Isto*, 67-68.

[24] *Isto*, 68-69. Od značaja za agrarne odnose su i *Zakon o tapijama* iz 1959. te *Muharemski zakon* iz 1967. godine.

ploatacija šumskog bogastva itd. Većina ovih privrednih zahvata dobila je na intenzitetu ili je započela u vrijeme vladavine valije Šerif Osman paše (1861-1869), koji je izvršio i važne administrativne i druge promjene.[25]

Konzervativni muslimanski slojevi koji su od Omer-pašine kaznene ekspedicije obezglavljeni, na sve te promjene su bili veoma pasivni. Znatno aktivnije je bilo nemuslimansko stanovništvo koje je tražilo promjenu agrarnih odnosa koji su dodatno pogoršavani zloupotrebama lokalnih vlasti i samih zemljovlasnika, jer se ni jedni ni drugi nisu pridržavali postojećih propisa. Porta je pokušavala da promijeni stanje i stiša nezadovoljstva, ali u tome nije uspjela. Između ostaloga „Porta je iradom od 2. X 1875. obećala određene poreske i upravne reforme, kao i da će preduzeti mjere protiv zloupotreba lokalnih vlasti na koje su se ustanici žalili evropskim konzulima. Ferman o reformama za cijelu Carevinu zaista je obnarodovan 12. XII 1875. godine."[26]

Nešto prije toga nastao je najznačajniji socijalni bunt 1875. godine, kada je na području Hercegovine izbio seljački ustanak, koji se potom rašio na prostor istočne i zapadne Bosne te Novopazarskog sandžaka, Makedonije i Bugarske, a trajao je tri godine – do 1878. godine. Ustanak je otvorio važno „istočno pitanje" tj. pitanje daljeg opstanka balkanskih prostora Osmanskog carstva, što znači da je i politički usmjeravan od susjednih kneževina Srbije i Crne Gore i njihove štićenice Rusije, zbog čega su ove zemlje i stupile u rat protivu Osmanlija. "Osnovni socijalni ciljevi ustanika u BiH bili su rušenje postojećeg agrarnog sistema i stvaranje slobodnog seljačkog posjeda, a politički – oslobođenje od osmanske vlasti i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom".[27]

Da bi uticao na blagonaklonost evropskih sila prema Osmanskom carstvu, novi sultan Abdulhamid II (1876-1909), je pred održavanje ambasadorske konferencije u Istanbulu 1876. godine, objavio novi ustav, kojim je predviđeno uvođenje parlamentarnog sistema a samim tim i ograničenje

[25] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 160; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1961-1969,* 341; Azem Kožar, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću, knjiga druga*, Tuzla, 2020, 36-42.

[26] M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 346; V. Popović, *Istočno pitanje,* 169.

[27] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 162.

sultanovog apsolutizma. Bio je to dalji nastavak tanzimatskih reformi. Međutim, ustav je imao svojih protivnika u ulemi, civilnoj upravi i vojsci, tako da nije imao odgovarajuću praktičnu primjenu.[28]

Nakon početnih vojnih uspjeha ustanak je, posebno od poraza u Crnim potocima 4. 8. 1877. godine, zapao u krizu, ali je nastavio da egzistzira. Međutim, sudbina Bosne i Hercegovine je ovim ustankom bila u rukama evropskih sila, među kojima je posebno interesovanje i upornost pokazala Austro-Ugarska, a što se u konačnici i potvrdilo odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, na kojem je Bosna i Hercegovina dodijeljena baš Austro-Ugarskoj na upravljanje, pri čemu je jedan od glavnih razloga za to bilo pitanje nesređenih agrarnih odnosa. Međutim, ustanak je imao i brojne druge posljedice: oko 150.000 ljudi je stradalo a oko 150.000 do 200.000 je prešlo na prostor Austro-Ugarske, a sve je to itekako otežavalo i provođenje agrarnih propisa i normalizaciju stanja u ovoj oblasti.[29]

Posljedice donošenja i primjene novih agrarnih propisa na stanje u Bosanskom ejaletu/vilajetu do 1878. godine

Sve te okolnosti, unutrašnje i spoljnopolitičke prirode, imale su za posljedicu da se pitanje dalje sudbine balkanskih prostora Osmanskog carstva nađe pred evropskim silama na Berlinskom kongresu održanom od 13. 6. do 13. 7. 1878. godine. Nesređenost agrarnih odnosa, koji su između ostaloga doveli do Bosanskohercegovačkog ustanka 1875.-1878. godine, bili su jedan od glavnih argumenata austrougarskog ministra vanjskih poslova, grofa Andrašija, da se Bosna i Hercegovina dodijeli na upravu Austro-Ugarskoj.[30] Po njemu agrarno pitanje je „osnovni izvor periodičnih nemira, koji su potresali ove pokrajine, problem pun smetnji u jednoj sredini, gdje je pučanstvo razdirano vjerskom mržnjom i socijalnim jalom“, upozorivši da samo muslimani posjeduju zemlju, dok su kršćani obesprav-

[28] J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 144-145.

[29] *Isto*. Opsežnu studiju o ustanku napisao je Milorad Ekmečić pod nazivom „Ustanak u Bosni 1875.-1878.“, Sarajevo, 1973.

[30] Više o tome: Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd, 1955.

ljeni kmetovi. Time je ukazao na smjer rješavanja agrarnog pitanja: da zemlja iz ruku zemljovlasnika, aga i begova, pređe u vlasništvo zavisnih seljaka. Međutim, to se nije dogodilo ni brzo niti u cjelosti. Naprotiv, svi osmanski agrarni zakoni ostali su u primjeni u vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske vladavine, između ostaloga i zbog toga što je novim gospodarima postalo sasvim jasno da oni u Bosni i Hercegovini nisu bili ni primijenjeni. Pitanje otkupa zavisnih seljaka je teklo u početku nešto sporije, a od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine znatno intenzivnije, tako da je do kraja austrougarske vladavine otkupljeno oko 50.000 kmetskih selišta.[31]

Rezime

Osmansko carstvo je u toku 19. stoljeća nastojalo da provede reforme političkog i društveno-ekonomskog sistema. Na to su ga obavezivale evropske sile, koje su u 19. vijeku budno pratile stanje u Osmanskom carstvu za čije su teritorije bile veoma zainteresovane. Sobzirom da je Osmansko carstvo bilo izrazito agrarna zemlja, poseban značaj imaju reforme u sferi agrarnih odnosa.

Donijeto je više agrarnih propisa među kojima posebno mjesto imaju *Ramazanski zakon* iz 1858, *Saferska naredba* iz 1859. i *Ševalski zakon* iz 1867. godine. Svakako su od opšteg značaja i za regulisanje agrarnih odnosa reformski propisi kakav je *Hatišerif od Gilhane* iz 1839, *Hatihumajun* iz 1856. te *Ustav* iz 1876. godine. Ovim propisima se Osmansko carstvo pokušavalo evropeizirati, što je u sferi agrara značilo uređenje javno-pravnih odnosa između vlasnika i obrađivača zemlje. U tome je posebno značajne novine donijela *Saferska naredba*, koja je najviše bila na pragu onoga što su evropske sile tražile od Osmanskog carstva (javno-pravna regulativa imovinsko-pravnih i međusobnih prava i obaveza vlasnika i obrađivača zem-

[31] Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, Sarajevo, 1987, 139-140; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvita Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, Sarajevo, 1976.

lje), a koja, međutim, nije mogla biti u cjelosti primijenjena, između ostaloga i zbog toga što je osnova sistema i dalje bila zasnovana na odredbama šerijata, kao i zbog toga što je u Bosanskom ejaletu/vilajetu, poslije svega što se događalo i prema zemljovlasnicima i prema raji, produbilo nepovjerenje između bosanskohercegovačkog stanovništva i centralnih organa Carstva. Kada se tome dodaju zloupotrebe u provođenju propisa onda je taj jaz nepovjerenja postajao sve veći, što su susjedi uspješno koristili da utiču na usmjeravanje rješenja agrarnih problema za ostvarenje njihovih imperijalnih, velikodržavnih i nacionalnih interesa.

Bosanski ejalet/vilajet je bio u sferi agrara po mnogo čemu osobena osmanska provincija. Zemljovlasnici su, kao i muslimansko stanovništvo u cjelini, od sredine 19. stoljeća izgubili povjerenje Osmanske vlade, tako da promjene na njihov račun nisu prihvatane. To je, uz sve druge anomalije, dovodilo do sve težeg položaja zavisnog većinom kršćanskog stanovništva, koje je iz političkih razloga pomagano i podržavano da se stanje promijeni od susjednih kneževina Srbije i Crne Gore, čije je planove pomagala Rusija. Kulminacija nezadovoljstava zavisnog stanovništva nastala je izbijanjem Bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine, koji je trajao tri godine i na kraju doveo do odluka velikih sila na Berlinskom kongresu 1878. godine da se Bosna i Hercegovina dodijeli na upravljanje susjednoj Austro-Ugarskoj kako bi, između ostaloga, ova pravno uređena evropska zemlja, uredila i agrarne odnose u Bosni i Hercegovini. Međutim, pokazalo se da najvažniji osmanski agrarni propisi do austrougarske okupacije nisu bili u Bosni i Hercegovini ni primijenjeni, pa ih je Austro-Ugarska iz tih, ali i niza drugih razloga, zadržala do kraja svoje vladavine. Sve to znači da je osmansko agrarno zakonodavstvo imalo bitnog uticaja na ukupne prilike u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. stoljeća, pa i kasnije. To je i sasvim razumljivo jer se radi o jednom izrazito agrarnom društvu, što znači da su odnosi u agraru od ogromnog značaja za ukupne privredne, ali i političke odnose u državi.

INFLUENCE OF OTTOMAN AGRARIAN LEGISLATION ON ECONOMIC CONDITIONS IN THE EYALET OF BOSNIA (VILAYET) IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

During the 19th century, the Ottoman Empire tried to implement reforms of the political and socio-economic system. It was obliged to do so by the European powers, which in the 19th century closely monitored the situation in the Ottoman Empire, whose territories they were very interested in. Given that the Ottoman Empire was a distinctly agrarian country, reforms in the sphere of agrarian relations are of particular importance.

Several agrarian regulations were passed, among which the *Ramadan Law* from 1858, the *Safer Order* from 1859 and the *Sheval Law* from 1867 have a special place. Of general importance for the regulation of agrarian relations are certainly the reform regulations such as *Hatisherif of Gülhane* from 1839, *Hatt-i humayun* from 1856 and the Constitution from 1876. With these regulations, the Ottoman Empire tried to Europeanize, which in the agrarian sphere meant the regulation of public-legal relations between the owner and the cultivator of the land. In this regard, the *Safer Order* brought a particularly significant novelty, which was at most on the threshold of what the European powers demanded from the Ottoman Empire (public-legal regulation of property-legal and mutual rights and obligations of owners and cultivators of the land), which, however, could not be fully applied, among other things, because the basis of the system was still based on the provisions of Sharia, as well as because in the Eyalet of Bosnia/vilayet, after everything that happened to the landowners and to the commoners, the mistrust between the population of Bosnia and Herzegovina and the central authorities of the Empire deepened. When abuses in the implementation of regulations are added to this, then this gap of mistrust became bigger and bigger, which the neighbors successfully used to influence the direction of the solution of agrarian problems for the realization of their imperial, great-state and national interests.

The Eyalet of Bosnia/vilayet was in many respects a distinctive Ottoman province in the agrarian sphere. The landowners, like the Muslim population as a whole, lost the trust of the Ottoman government from the middle of the 19th century, so changes at their expense were not accepted. This, along with all other anomalies, led to an increasingly difficult position for the dependent majority of the Christian population, which for political reasons was helped and supported to change the situation by the neighboring principalities of Serbia and Montenegro, whose plans were aided by Russia. The culmination of the discontent of the dependent population was the outbreak of the Bosnian-Herzegovinian uprising in 1875, which lasted three years and ultimately led to the decision of the great powers at the Congress of Berlin in 1878 to assign Bosnia and Herzegovina to the administration of neighboring Austria-Hungary in order to, between among other things, this legally organized European country also regulated agrarian relations in Bosnia and Herzegovina. However, it turned out that the most important Ottoman agrarian regulations were not even applied in Bosnia and Herzegovina until the Austro-Hungarian occupation, so Austria-Hungary kept them for those reasons, as well as a number of others, until the end of its rule. All this means that the Ottoman agrarian legislation had a significant impact on the overall situation in the Eyalet of Bosnia/vilayet in the second half of the 19th century, and even later. This is quite understandable, because it is an extremely agrarian society, which means that relations in agriculture are of enormous importance for the overall economic and political relations in the country.

Prof. dr. Azem KOŽAR, emeritus
Društvo historičara Tuzla
E-mail: kozar.azem@bih.net.ba

Izvorni naučni rad

STANOVNIŠTVO KOTARA TUZLA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE

Apstrakt: *U radu se analiziraju opće demografske promjene na području Bosne i Hercegovine u prvih trideset godina austrougarske uprave (1878-1910), tj. između prvog i posljednjeg popisa stanovništva. Na konkretnim pokazateljima povećanja broja stanovnika i njegove konfesionalne strukture, konkretiziraju se rezultati okupacione kolonizatorske i aneksionističke austrougarske politike na području Okrugu Tuzla i posebno u Kotaru Tuzla. Podaci se međusobno kompariraju s ciljem praćenja najvažnijih ciljeva okupacione politike i njihove primjene na makro (Bosna i Hercegovina) i mikro razini, tj. lokalnom planu (Okrug i Kotar), pri čemu se naglašavaju uočene sličnosti i razlike. Ukazuje se na uzroke promjena u strukturi stanovništva na svim administrativnim razinama, posebno na području Kotara i grada Tuzla. Podaci su crpljeni iz četiri austrougarska popisa stanovništva, arhivske građe i relevantne literature, a komparirani su uglavnom pokazatelji iz prvog (1879) i posljednjeg (1910) austrougarskog popisa.*

Ključne riječi*: Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, Tuzlanski okrug, Kotar Tuzla, Grad Tuzla, okupaciona politika, stanovništvo, popis stanovništva, pravoslavni, muslimani, katolici, Jevreji, konfesionalne promjene, demografske promjene.*

Abstract: *The paper analyzes the general demographic changes in Bosnia and Herzegovina during the first thirty years of the Austro-Hungarian administration (1878-1910), i.e., between the first and last census. Based on the concrete indicators of the increase in the number of inhabitants and its confessional structure, the results of the occupation, colonization and annexationist Austro-Hungarian policy in the area of Tuzla district and especially in Tuzla County are specified. The data are com-*

pared with each other with the aim of monitoring the most important objectives of the occupation policy and their application at the macro (Bosnia and Herzegovina) and micro level, i.e., local plan (District and County), emphasizing the observed similarities and differences. It points to the causes of changes in the structure of the population at all administrative levels, especially in the area of County and the city of Tuzla. Data were drawn from four Austro-Hungarian censuses, archival material and relevant literature, and mainly indicators from the first (1879) and last (1910) Austro-Hungarian censuses were compared.

Keywords: *Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Tuzla District, Tuzla County, City of Tuzla, occupation policy, population, population census, Orthodox, Muslims, Catholics, Jews, confessional changes, demographic changes.*

Opće napomene

Bosanski ejalet/vilajet je kao najzapadnija provincija Osmanskog carstva, posebno u toku druge polovine 19. stoljeća, bio u središtu interesiranja evropske diplomacije, naročito Austrije, odnosno Austro-Ugarske (od 1867), te susjednih kneževina Srbije i Crne Gore. Na kraju je, uslijed niza zbivanja političkog, vojnog i diplomatskog karaktera, u diplomatskim krugovima najmoćnijih evropskih zemalja, prevagnulo opredjeljenje da se ova osmanska provincija dodijeli na upravu susjednoj Austro-Ugarskoj. Odluka je donijeta na Berlinskom kongresu evropskih sila, održanom od 13. 06. do 13. 07. 1878.godine, čime je okončana njena četverostoljetna osmanska i započela četrdesetogodišnja austrougarska etapa postojanja.[1]

Austrougarsko vojno zaposijedanje Bosne i Hercegovine izvršeno je u toku tromjesečnog otpora domaćeg – ponajviše muslimanskog stanovništva (od 29. 07. 1878. do 20. 10. 1878) uz obostrano velike ljudske i materijalne gubitke. Međutim, time nije prestao otpor domaćeg stanovništva, već je nastavljen drugim sredstvima, najčešće iseljavanjem, u čemu su opet prednjačili muslimani. Ipak, nakon ugušivanja Hercegovačkog ustanka

[1] Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo, 1976, 12-17.

1882. godine i dolaska Benjamina Kallaya za zajedničkog ministra finansija iste godine, austrougarska okupaciona kolonizatorska uprava se postepeno stabilizirala. Njeni osnovni ciljevi bili su da što prije inkorporira Bosnu i Hercegovinu u svoj državni okvir, što je provodila na više načina: doseljavanjem činovnika, stručnjaka za podizanje privredne aktivnosti, seljaka kolonista, stacioniranjem vojske i dr. Nakon tri decenije je izvršila i njenu aneksiju (1908), nastojeći da je tako trajno učini dijelom svoga državnoga teritorija, što se i održalo sve do njenog kraha na kraju Prvog svjetskog rata.[2]

U vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nastale su mnoge promjene u njenom administrativno-pravnom, privrednom, društvenom, konfesionalnom, obrazovnom i kulturnom razvoju. Sve je to dovelo do značajnih promjena u brojnosti i konfesionalnoj strukturi njenog stanovništva, između ostaloga i na području Grada, Kotara i Okruga Tuzla, što je nedovoljno historiografski istraživano.[3]

Stanovništvo na području Bosne i Hercegovine

Ne postoje pouzdani podaci o tome koliko je stanovnika imala Bosna i Hercegovina pred početak austrougarske okupacije. Ovo zbog toga što su osmanski statistički podaci iz 1851/52. kao i oni aproksimativni iz 1875.

[2] Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb, 1910, 95-99; Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla, 2007, 173-179.

[3] Tek se u novije vrijeme izučavanju lokalne historije u bosanskohercegovačkoj historiografiji posvećuje nešto veća pažnja, što je rezultiralo objavljivanjem historiografskih rasprava o više bosanskohercegovačkih gradova, pa i o Tuzli i okolini. Više o tome vidi: S. Užičanin, A. Kožar, Prilozi bibliografiji radova o Tuzli i okolini, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa „Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti,* Tuzla, 2020, 229-249. Ilustracije radi napomenimo da je Tuzla po prvi put u svojoj historiji 1993. godine dobila Filozofski fakultet i na njemu Odsjek za historiju, da je prvi put formirano strukovno historijsko udruženje „Društvo historičara“ Tuzla (2002.), koje je, samostalno ili u suizdavaštvu sa Odsjekom, izdalo deset brojeva časopisa za historiju „Saznanja“ na oko dvijeipo hiljade stranica teksta, više zbornika radova sa održanih naučnih skupova, više knjiga i studija itd.

godine[4] prilično nedostatni i nepouzdani, te što prvim austrougarskim popisom iz 1879. godine nije moglo biti obuhvaćeno u toku okupacije i neposredno iza nje stradalo, odnosno iseljeno stanovništvo, tako da ni taj popis, uz brojne druge nedostatke, nije bio cjelovit, tj. nije odražavao realno stanje broja i strukture stanovništva na kraju osmanske i početku austrougarske uprave.

Austro-Ugarska je izvršila četiri popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine, oni su najznačajniji izvori o demografskim promjenama. Prema tim podacima demografske promjene stanovništva Bosne i Hercegovine, kvantificirane po vjeroispovijestima, izgledaju ovako:[5]

Godina popisa	**STANOVNIŠTVO PO VJEROISPOVJESTIMA**								
	pravoslavci		**katolici**		**muslimani**		**Jevreji i ostali**		UKUPNO
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	
1879.	496.485	42,88	209.391	18,08	448.613	38,75	3.675	0,31	1.158.164
1885.	571.250	42,76	265.788	19,88	492.710	36,88	6.343	0,47	1.336.091
1895.	673.246	42,94	334.142	21,31	548.632	34,99	12.072	0,76	1.568.092
1910.	825.418	43,49	434.061	22,87	612.137	32,25	14.530	0,24	1.898.044
Priraštaj 1879-1910.	**328.933**	**66**	**224.670**	**107**	**163.524**	**36**	**26.428**	**627**	**739.880 (63,88%)**

[4] Prema osmanskom popisu iz 1851/52. godine na području Bosanskog ejaleta živjelo je oko 916.000 stanovnika, od čega: pravoslavnih oko 400.000 (44%), muslimana oko 328.000 (36%), katolika oko 178.000 (19%), te ostalih oko 10.000 (1%), dok je prema osmanskom aproksimativnom popisu iz 1875. godine taj broj iznosio oko 1.051.000 stanovnika. (Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave,u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1997, 223; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1906, 5).

[5] *Statistika mjesta i pučanstva iz 1879*, Sarajevo, 1880; *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu iz 1885*; *Glavni rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1895*; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910*. U ukupan broj katoličkog stanovništva uračunati su i evangelisti. (Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, 46-49). Ovdje je bitno napomenuti da svi austrougarski popisi stanovništva pružaju podatke i o konfesionalnoj strukturi stanovništva, te su tako radi tačnosti i u ovom radu tretirani. Pošto se religija i nacija u Bosni iHercegovini ne podudaraju to bi svođenje religije na naciju bilo pogrešno.

Komparacijom prezentiranih podataka očite su razlike u demografskim promjenama pojedinih vjerskih i etničkih zajednica Bosne i Hercegovine. Brojčano uzevši najveći priraštaj imalo je pravoslavno stanovništvo, potom katoličko (usljed doseljavanja), a najmanji muslimansko (usljed iseljavanja). Ukupni priraštaj u periodu od 1879. do 1910. godine iznosio je 739.880 žitelja, odnosno 63,88%. Procentualno smanjenje učešća u ukupnom broju stanovništva Bosne i Hercegovine imalo je jedino muslimansko stanovništvo (sa 38,75% u 1879. na 32,25 % u 1910. godini). Pravoslavno stanovništvo je imalo prilično uravnotežen priraštaj (66%), dok je udio katoličkog (sa 18,08% 1879. na 22,87% 1910. godine) i posebno jevrejskog stanovništva značajno povećan (sa 0,31 na 627%). Ove promjene su rezultat ciljeva okupacione politike koja je utjecala na doseljavanje katolika (kao kolonista, privrednih stručnjaka, činovnika, vojnika i sl.), ali i Jevreja (uglavnom Aškenaza) kao pratioca privrednih promjena i novčanih tokova. Međutim, i pored svega toga do kraja austrougarske uprave nijedna konfesionalna i etnička grupacija nije postala apsolutna većina, niti je živjela na nacionalno kompaktnoj teritoriji, već je Bosna i Hercegovina i dalje ostala mozaik više religija i naroda.[6]

Validnost austrougarskih evidencija o iseljavanju autohtonog bosanskohercegovačkog stanovništva nije pouzdana, između ostaloga i iz političkih razloga, jer su egzaktni podaci o iseljavanju u vrijeme i prvih godina poslije okupacije, pa i kasnije, mogli problematizirati svrhu i rezultate austrougarskog okupacionog mandata. Otuda su, nimalo slučajno, službene evidencije o iseljavanju uvedene tek 1883. godine. Prema zvaničnoj austrougarskoj statistici iz Bosne i Hercegovine iselilo se oko 103.000 ljudi, dok je prema istraživanjima ove problematike od strane renomiranih historičara, ta brojka znatno veća, i dostiže preko 140.000 iseljenih, uglavnom muslimana.[7]

---

[6] *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879*; *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1910*; *Izvještaj o upravi BiH iz 1906*, 6-7; I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina*, 6.

[7] Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (ABH S), *fond Zajedničko ministarstvo finansija* (*ZMF*), Pr. No. 611/1910; 8474/1911; 7604/1912; I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina*, 224; Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, 4; A. Kožar, *Historija BiH*, 169-173.

Stanovništvo na području Okruga Tuzla

Statističke podatke o demografskim promjenama na nivou okružnih oblasti, srezova (kotara) i naseljenih mjesta (gradova i sela) pružaju svi austrougarski popisi. Prema prvom austrougarskom popisu stanovništva iz 1879. godine, i strukturi u popisu naznačenih podataka[8], stanje na području Tuzlanskog okruga bilo je sljedeće:

Naziv kotara	Ukupan broj stanovnika	Po spolu		Po vjeroispovjesti			
		muško	žensko	muhamdanci	grčko-istočnjaci	latino katolici	Izraelićani
Donja Tuzla	43.656	22.972	20.684	32.073	5.247	6.231	21
Bjeljina	34.479	18.034	16.445	10.601	23.728	1	149
Brčko	23.588	12.396	11.192	10.402	7.472	5.668	46
Gračanica	19.611	10.265	9.346	12.075	6.938	572	26
Gradačac	27.393	14.352	13.041	12.056	9.980	5.333	24
Maglaj	24.411	12.800	11.611	8.257	14.861	1.265	3
Orašje	20.349	10.497	9.852	1.644	7.420	11.242	38
Srebrenica	28.145	14.335	13.810	15.036	13.025	-	-
Vlasenica	19.420	10.290	9.130	6.985	12.427	-	8
Zvornik	27.468	14.424	13.044	13.262	14.156	-	50
UKUPNO	**268.520**	**140.365**	**128.155**	**122.411**	**115.257**	**30.312**	**365**

Prema podacima iz tabele 1879. godine na području Tuzlanskog okruga živjelo je 268.520 stanovnika (od čega 140.365 muških i 128.155 ženskih), u ukupno 10 srezova (kotara), u kojima je karakter grada imalo sedam naselja, dok je šest naselja imalo karakter trgovišta, te ukupno 1009 sela. Najbrojniji je bio Kotar Tuzla (43.656 stanovnika),[9] a potom bijeljinski (sa 34.479 žitelja), srebrenički (28.145), zvornički (27.468) i gradačački kotar (27.393). Preko 20.000 stanovnika imaju još tri kotara: Maglaj, Brčko i Orašje, dok su dva kotara (Vlasenica i Gračanica) imali nešto ma-

[8] *Statistika mjesta i pučanstva iz 1879*; *Izvještaj o upravi BiH iz 1906*,6.

[9] Kada se zbroje podaci iz tabele po vjeroispovijestima dobije se broj od 43.572 žitelja na području Kotara Tuzla, međutim, ta razlika od -74 stanovnika ne utiče na bilo kakve analize brojčane i vjerske strukture stanovništva.

nje žitelja od navedenog broja. U komparaciji sa ostalim okruzima u Bosni i Hercegovini, Tuzlanski okrug bio je jedan od najmnogoljudnijih i činio je skoro jednu četvrtinu (23,19%) ukupne populacije u zemlji.[10]

Promjene u broju i konfesionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine vidljive su iz posljednjeg austrougarskog popisa 1910. godine. Bosna i Hercegovina je tada imala 1.898.044 stanovnika a Tuzlanski okrug 425.496, što u tabelarnom pregledu po kotarima (srezovima) izgleda ovako:[11]

Srez (kotar)	**Stanovništvo po vjeroispovijesti**				**Svega**
	pravoslavni	**katolici**	**muslimani**	**ostali**	
Bijeljina	40.925	1.729	13.362	1.986	58.002
Brčko	18.649	22.503	16.332	304	57.788
Gračanica	13.079	256	18.465	98	31.898
Gradačac	20.491	18.021	18.656	115	57.283
Kladanj	3.480	977	6.673	85	11.215
Maglaj	15.832	2.027	11.672	38	29.569
Srebrenica	15.432	181	15.596	26	31.235
Tuzla (grad)	1.976	3.877	5.859	641	12.358
Tuzla (srez)	7.293	10.169	39.959	48	57.469
Vlasenica	19.887	768	10.169	95	30.928
Zvornik	26.169	288	20.906	393	47.756
UKUPNO	**183.213**	**60.796**	**177.649**	**3.838**	**425.496**

Iz tabele se uočava da su u odnosu na 1879. godinu izvršene određene administrativne promjene. Naime, srez Donja Tuzla iz 1879. godine podijeljen je, i u tabeli prikazan, u dva sreza: Tuzla-grad i Tuzla-srez. Također je u popisu iz 1879. u deset srezova Tuzlanskog okruga ubrajano i Orašje, ali ne i Kladanj, dok je u popisu iz 1910. godine to stanje obrnuto. Ipak, bez obzira na administrativne promjene do kojih je došlo, broj stanovnika Okruga Tuzla se u toku 30 godina austrougarske uprave povećao sa 268.520 na 425.496, tj. za 156.936 žitelja, odnosno za 58,5 %.

[10] *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879*; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 6.

[11] Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, nepaginirano (Tabela 5 u Prilozima). U rubrici „ostali“ uračunati su i Jevreji.

Povećanje broja stanovnika po kotarima je različito, a bilo je uslovljeno privrednim, vojno-političkim i drugim razlozima. Najveći demografski prirast imali su kotari: Gradačac (29.890), Tuzla (26.171), Brčko (24.200), Bijeljina (23.623), Zvornik (20.293) itd. Procentualno najveći porast stanovništva imali su: Gradačac (192%), Brčko (145%), Zvornik (74%), Bijeljina (68%), Tuzla (60%) itd. Na povećan priraštaj je uticala pogranična pozicija Okruga (gradovi uz rijeku Drinu), doseljavanje seljaka kolonista (ponajviše evangelista) u pograničnom području Zvornika i Bijeljine (kolonije Franc Jozefsfeld, Dugo Polje i Branjevo), pojačana uloga Brčkog kao trgovačkog izvozno-uvoznog centra za trgovinu rijekom Savom, unapređenje poljoprivredne proizvodnje na području Posavine i Semberije, industrijalizacija Tuzle, unapređenje putne infrastrukture za robni promet itd.[12]

Konfesionalne promjene na području Okruga Tuzla u razdoblju od 1879. do 1910. godine, sumirane u jednom komparativnom pregledu/tabeli, izgledaju ovako:[13]

Vjeroispovijest	**Popis iz 1879.**		**Popis iz 1910.**		**Prirast 1879-1910.**	
	Broj	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**
Muslimani	122.411	45,62	177.649	41,75	+55.238	45,12
Pravoslavci	115.257	42,95	183.213	43,06	+67.956	60,00
Katolici	30.312	11,29	60.796	14,29	+30.484	100,6
Ostali	365	0,14	3.838	0,9	+ 3.473	951,5
SVEGA	**268.345**	**100**	**425.496**	**100**	**+157.151**	**58,5**

[12] ABH S, FZMF, opća, dok. br. 15514 od 19. 2. 1913.; J. Heimfelsen, *Diedeutschen Kolonien in Bosnien*, Sarajevo, 1911, 23-30; Đorđo Krstić, *Agrarna politika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1938, 11; Azem Kožar, Austrougarska kolonizacija granice na Drini, *Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878.-1918.“*, održane u Sarajevu 30. i 31. 3. 2009, Sarajevo, 2011, 267-285; Isti, Aneksionistička funkcija kolonizacije stranaca, *Saznanja*, *Časopis za historiju*, br. 3, Tuzla, 2009, 55-70.

[13] *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879.*; *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1910*; Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, nepaginirano (Tabela 5 u Prilozima). U rubrici „ostali“ uračunati su i Jevreji.

Komparacijom naznačenih podataka vidljivo je da se ukupan broj stanovnika u razdoblju od 1879. do 1910. godine na području Okruga Tuzla povećao za 157.151, tj. za 58,5%, što po konfesionalnoj pripadnosti izgleda ovako: muslimana za 55.238 (45,12 %), pravoslavnih za 67.956 (60,00 %), katolika za 30.484 (100,60 %), te ostalih među kojima su najbrojniji Jevreji za 3.473 (951,50 %).[14]

Stanovništvo u gradovima Okruga Tuzla

Demografske promjene su se permanentno događale kako u gradskim tako i u seoskim područjima Bosne i Hercegovine pa otuda i na području Okruga Tuzla. Rezultat je to pojačane privredne aktivnosti u gradovima (industrija, zanatstvo, trgovina), ali i njihove administrativne uloge (činovništvo, vojska i dr.), intenzivnije poljoprivredne proizvodnje (posebno na području Posavine i Semberije), te obrazovnih, kulturnih i drugih zbivanja i promjena. Prema prvom i posljednjem austrougarskom popisu na području Tuzlanskog okruga (uključujući i Tuzlu) ti podaci izgledaju ovako:[15]

Grad	Broj stanovnika		Priraštaj	
	1879.	**1910.**	**Broj**	**%**
Tuzla	5.119	11.333	+6.214	+121
Bijeljina	6.090	10.061	+3.971	+65
Brčko	2.101	6.517	+3.616	+125
Gračanica	3.112	4.222	+1.110	+36
Gradačac	2.626	3.735	+1.109	+42

[14] Ovi podaci se djelimično razlikuju u odnosu na zbirne podatke za 1879. godinu (o konfesionalnoj strukturi stanovništva Okruga za 1879). Radi se o razlici od 175 žitelja, koja se potom pojavljuje i u zbirnim podacima za Okrug. Međutim, ista nije uticala na konačne brojčane i procentualne pokazatelje.

[15] *Statistika mjesta i pučanstva iz 1879*; *Rezultati popisa žiteljstva iz 1910*; Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 1991, 29-31.

Kladanj	1.311	1.324	+ 13	+ 1
Maglaj	2.658	2.143	-515	- 19
Orašje	903	1.074	+171	+19
Srebrenica	1.219	1.612	+393	+32
Vlasenica	1.640	1.918	+278	+17
Zvornik	2.512	3.190	+678	+27
SVEGA:	**29.191**	**47.129**	**+17.038**	**+58**

Iz tabele se može uočiti da je ukupan broj stanovnika u gradovima Okruga porastao za 17.038 žitelja, odnosno za 58%. Brojčano su najveće promjene u Tuzli (6.214), potom u Bijeljini (3.971) i Brčkom (3.616), a procentualno u Brčkom (125%), te u Tuzli (121%) i Bijeljini (65%). Značajan priraštaj imali su Gradačac (42%), Gračanica (36%), Srebrenica (32%), te Zvornik (27%), dok je u ostalim gradovima priraštaj ispod 20%. Negativan priraštaj imao je samo Maglaj (-515 žitelja). Razumljivo, uzroci porasta broja stanovnika su različiti: u Tuzli je to industrija i trgovina, u Brčkom je dominirajuća trgovina, u Bijeljini, Gradačcu i Gračanici je poljoprivreda i trgovina, u Srebrenici i Zvorniku poljoprivreda i položaj pograničnog područja itd. Zajednički imenitelj svim tim promjenama su interesi okupacione austrougarske politike (privredni, politički, sigurnosni itd.).

Osim brojčanog priraštaja značajne promjene su se dogodile i u konfesionalnoj strukturi stanovništva u gradovima Okruga Tuzla, što je vidljivo iz sljedeće tabele:[16]

Grad	**muslimani**		**pravoslavni**		**katolici**		**Jevreji i ost.**	
	1879.	**1910.**	**1879.**	**1910.**	**1879.**	**1910.**	**1879.**	**1910.**
Tuzla	3.918	5.832	947	1.842	237	3.237	17	348
Bijeljina	4.560	5.896	1.830	2.226	1	1.192	149	429

[16] *Statistika mjesta i pučanstva iz 1879*; *Rezultati popisa žiteljstva iz 1910*; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi,* 66-74. U okviru rubrike „katolici“ uračunati su i evangelisti a u okviru rubrike „Jevreji“ uračunati su i „ostali“.Prema statističkim podacima ukupan broj stranaca u Bosni i Hercegovini 1910. godine iznosio je 114.591.

Brčko	1.843	3.144	919	1.761	93	1.372	46	182
Gračanica	2.476	3.057	510	922	-	158	26	79
Gradačac	2.143	2.976	338	346	126	361	19	41
Kladanj	1.234	1.144	46	63	3	75	28	41
Maglaj	2.610	1.839	12	142	31	130	3	31
Orašje	837	885	2	55	21	115	38	5
Srebrenica	825	509	394	576	-	99	-	21
Vlasenica	1.374	1.394	258	400	-	72	8	55
Zvornik	1.809	2.011	653	754	-	179	50	148
SVEGA:	**23.629**	**28.687**	**5.459**	**9.087**	**512**	**6.990**	**384**	**1.380**

Na prvom popisu u gradovima Okruga, prema tabeli, živjelo je 29.629 stanovnika, a u posljednjem (30 godina kasnije) 46.144, što znači da je broj povećan za 16.160 žitelja, tj. za 54 % (u BiH za 64%). Po konfesijama stanje je bilo sljedeće: muslimana je više za 5.058, tj. za 21,4% (u BiH za 20,60%); pravoslavnih je više za 3.680, tj. za 67,4% (u BiH za 73,78%); katolika je više za 6.478, tj. za 126,5% (u BiH za 312,17%): Jevreja je više za 996, tj. za 259% (u BiH za 227%). Dakle, najveći procentualni porast gradskog stanovništva Okruga imalo je jevrejsko stanovništvo, potom katoličko, pa pravoslavno a značajno procentualno najmanji priraštaj je imalo muslimansko stanovništvo. Porast broja gradskog stanovništva i promjene konfesionalne strukture u direktnoj su vezi sa porastom privrednog i/ili administrativnog značaja grada sa aspekta interesa austrougarske okupacione politike.

U gradu Tuzli ukupno povećanje stanovništva između dva popisa iznosilo je 6.140 žitelja (sa 5.119 na 11.259, tj. 121%),[17] što po konfesijama izgleda ovako: muslimana je više za 1.914 žitelja (sa 3.918 na 5.832, tj. za 49%), pravoslavnih za 895 (sa 947 na 1.842, tj. za 94,5%), katolika za

[17] Analizom je utvrđena razlika od -74 stanovnika u ukupnom broju stanovnika Tuzle (s ranije naznačenih 11. 333 na 11. 259). Ovu činjenicu napominjemo radi korektnosti u korištenju izvora, mada ona nije bitno uticala na brojčane i konfesionalne pokazatelje o stanovništvu Tuzle.

3.000 (sa 237 na 3.237, tj. za 126,5%), Jevreja za 331 (sa 17 na 348, tj, za 195%). Komparacijom porasta broja stanovnika u gradu Tuzli sa stanjem na području Okruga i Bosne i Hercegovine, evidentno je odstupanje jedino u znatno većem ukupnom priraštaju (koji iznosi 121% u odnosu na Okrug 54% i BiH 64%), dok je povećanje po konfesijama u globalu srazmjerno stanju na području Okruga i Bosne i Hercegovine, jer su i uzroci tome slični a u nekim segmentima i identični.

Stanovništvo Kotara Tuzla

O demografskim promjenama na području Bosne i Hercegovine u toku četverodecenijske austrougarske uprave sačuvano je obilje arhivske građe na osnovu koje je napisano više historiografskih tekstova. Također je, mada u znatno manjem obimu, ovo pitanje tretirano i za područje Tuzlanskog okruga. Međutim, znatno manje pažnje je zaokupljalo pitanje stanja stanovništva u samom Kotaru Tuzla, što je bio dovoljan razlog da se tome nešto detaljnije posvetimo, između ostaloga, jer o tome postoje detaljni izvorni podaci sadržani u austrougarskim popisima stanovništva i u sačuvanoj arhivskoj građi. Također, nešto više pažnje u radu posvetili smo komparaciji podataka na relaciji Kotar – Okrug – BiH.

Na području Kotara Tuzla u razdoblju od prvih 30-ak godina austrougarske vladavine (1879-1910), zbirni statistički podaci potvrđuju sljedeće promjene:[18]

Popis	**muslimani**		**pravoslavni**		**katolici**		**ostali**		**Svega**	
	Broj	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**
1879.	32.073	74	5.247	12	6.231	14	21	0,04	43.572	100
1910.	48.818	66	9.239	13	14.046	20	689	1	73.292	100
Priraštaj 1879-1910.	**16.745**	**52**	**3.992**	**76**	**7.815**	**125**	**628**	**299**	**29.720**	**68**

[18] *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879*; *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1910*; Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, nepaginirano (Tabela 5 u Prilozima). U rubrici „ostali“ uračunati su i Jevreji.

U komparaciji sa zbirnim podacima Okruga Tuzla dolazimo do saznanja da je priraštaj u Kotaru Tuzla iznosio 29.730 žitelja (68%) i u odnosu na Okrug Tuzla (58,5%) veći je za 9,5%, što je rezultat povećanog priraštaja stanovništva svih konfesija u Kotaru u odnosu na Okrug: katoličkog stanovništva (u Kotaru 125% u Okrugu 100,6%), zatim pravoslavnog (u Kotaru 76% u Okrugu 60%), te muslimanskog stanovništva (u Kotaru 52% u Okrugu 45,12%). Tome je ponajviše doprinio intenzivan razvoj Tuzle kao industrijskog i rudarskog centra, zasnovanog na eksploataciji uglja i industrijskoj proizvodnji soli, razvoju hemijske industrije, zatim središtu administracije (činovnika), konfesionalnih, obrazovnih i kulturnih zbivanja, te stacioniranju značajnih vojnih efektiva sobzirom na njenu sa aspekta Austro-Ugarske stratešku poziciju najistočnijeg okružnog centra prema susjednoj Srbiji.

Analizu stanja stanovništva na području Kotara Tuzla, omogućavaju podaci iz prvog (1879) i posljednjeg (iz 1910) austrougarskog popisa. U statističkim pregledima oba popisa sadržane su iste rubrike i to: redni broj, općina, vrsta naselja (grad, selo), kuća i stanova (kuća, stanova), stanovništvo po spolu (muški, ženski, ukupno), stanovništvo po vjeroispovijesti (muslimani, pravoslavci, katolici Izraelićani, drugi), što je olakšavajuće za istraživanja i komparacije svih vrsta podataka.[19] Međutim, značajne poteškoće u tome čine različiti nazivi općina i nekih mjesta, a došlo je i do određenih administrativnih promjena između dva popisa. Pošto su općinska područja mijenjana, to nije moguće praviti komparacije po općinama, već jedino po naseljenim mjestima, mada se i pri tome javljaju određene poteškoće.

U prvom popisu (Prilog 1) naznačeno je 111 naziva općina, od kojih većinu čini samo istoimeno naselje, a samo su u jednom (manjem) broju općina (njih 14) naznačeni i nazivi mjesta (njih 43) u njihovom okviru (Čanić, Gnojnica, Jaruške, Marina Glava, Dubrava, Grabovica I, Gračanica - kod Živinica, Gvozdević, Hrasno, Lipovice, Požarnica, Tuzlaibeg, Tuzla Gornja i Vukovije). Iz toga proizilazi da su po ovom popisu u Kotaru Tuzla

[19] Opširnije o tome vidjeti su: *Brojčani pokazatelji o stanovništvu Kotara Tuzla iz 1879*. (Prilog 1) i *Brojčani pokazatelji o stanovništvu Kotara Tuzla iz 1910. godine* (Prilog 2) na kraju ovoga rada.

postojala 154 naselja, od kojih je samo jedno gradskog tipa („Tuzla Dolnja“) a sva ostala su sela. U zadnjem popisu (Prilog 2) naznačeno je 38 općina sa nazivima naselja za svaku općinu ponaosob (od 3 do 8 naselja po općini), što ukupno iznosi 175 naseljenih mjesta. Novo 21 naselje je nastalo diobom postojećih ili naseljavanjem novih područja, a rezultat je, pored ostaloga, i povećanja broja stanovnika. Osim grada Tuzle sva druga naselja su seoskog tipa.

Brojčano stanje kuća i stanova iskazano je po svim naseljima u oba naznačena popisa. Taj odnos (1879:1910) bio je sljedeći: kuća: 8.127 prema 12.707, stanova 8.047 prema 12.789. To znači da je broj kuća povećan za 4.580, tj. za 56,35%, a broj stanova za 4.742, tj. za 59 %. Značajne promjene nastale su u gradu Tuzli, gdje je broj kuća uvećan za 686 (sa1290 na 1976) tj. za 53 %, a broj stanova za 1.125 (sa 1053 na 2.268), tj. za 115 %, što je rezultat ubrzanog privrednog i društveno-ekonomskog razvoja ovoga grada kao okružnog i kotarskog centra.

Brojno stanje stanovništva Kotara Tuzla prema spolnoj strukturi izgledalo je ovako: 1879. muških 22.809 i ženskih 20.686, a 1910. muških 37.247 i ženskih 32.575. Broj muškaraca se povećao za 14.438, tj. za 63%, a žena za 11.889, tj. za 57,5 %. Procentualno nešto veće povećanje broja muškog stanovništva rezultat je, između ostalog, priliva stranaca (činovnika, poduzetnika i sl.) pretežno muške populacije.

Konfesionalna struktura stanovništva u prvom (1879) i posljednjem (1910) austrougarskom popisu (Prilozi 1 i 2) data je po svim naseljima - gradovima i selima Kotara Tuzla. Sumarni pregled tih podataka po konfesijama (muslimani, pravoslavci, katolici, Izraelićani i ostali) donosimo u sljedećoj tabeli:[20]

[20] *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879.*; *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1910*; Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, nepaginirano (Tabela 5 u Prilozima). U jednoj rubrici „Izraelićani i ostali“su prikazani Izraelićani 21 i Ostali 84. Ovdje je važno ukazati na činjenicu da zbirni podaci u Prilogu 1 nisu potpuno tačni, te je provjerom umjesto broja 43.513 stanovnika korišten broj 43.778, umjesto broja 27.615 (ukupan broj muslimana) broj 32.481, umjesto broja 13.192 (ukupan broj pravoslavnih) broj 4.866. Pogreške su značajne kod zbirnih brojeva muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, dok su novoutvrđeni zbirni podaci približni ranije korištenim podacima i ne utiču bitnije na promjenu komparativnih podataka i validnost datih analiza.

Popis	muslimani		pravoslavci		katolici		Izraelići i ost.	Svega		
	Broj	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**	**Broj**	**%**
1879.	32.481	74	4.866	11,25	6.326	14,5	105	0,25	43.778	100
1910.	45.818	65,62	9.269	13,22	14.046	20,12	689	1	69.822	100
Priraštaj 1879-1910.	**13.337**	**41**	**4.370**	**90**	**7.720**	**122**	**84**	**556**	**26.011**	**59,5**

U komparaciji sa zbirnim podacima Okruga Tuzla dolazimo do saznanja da je priraštaj u Kotaru Tuzla iznosio 26.011 žitelja (59,5%) a u Okrugu Tuzla (58,5%), tj. veći je za svega 1%, što je rezultat povećanog priraštaja stanovništva svih konfesija u Kotaru u odnosu na Okrug: katoličkog stanovništva (u Kotaru 122 % u Okrugu 100,6%), zatim pravoslavnog (u Kotaru 90% u Okrugu 60%), te procentualno najmanjeg priraštaja muslimanskog stanovništva (u Kotaru 41% u Okrugu 45,12 %). Dakle, ukupno uzevši, demografske promjene u Kotaru Tuzla su prilično veće u odnosu na područje Okruga Tuzla: kod katoličkog stanovništva iznose122 % (u Okrugu 100,6 %), kod pravoslavnog 90% (u Okrugu 60%), te naročito kod jevrejskog (i ostalog) stanovništva 566% (u Okrugu svega 0,25%). S druge strane je procentualno manji priraštaj muslimanskog stanovništva u Kotaru 41% (u odnosu na Okrug 45,12%).

Komparacijom podataka iz prvog i zadnjeg popisa (Prilog 1 i Prilog 2) je vidljivo da su se najznačajnije promjene dogodile u gradu Tuzli, što je bitno uticalo na promjenu sumarnog procentualnog odnosa među konfesijama na razini Kotara. To se vidi iz zbirnih podataka naznačenih u tabeli i na području Kotara, gdje je procentualno smanjeno ušešće muslimanskog stanovništva sa 74% (1879) na 65,62% (1910). Međutim, tek se analizom podataka za grad Tuzlu iz dva naznačena popisa dobija odgovor o razmjerama (i uzrocima) promjena konfesionalne strukture stanovništva Kotara,

tj. da su se najveće promjene dogodile upravo u gradu Tuzli, a što je vidljivo iz sljedeće tabele:[21]

Popis	muslimani		pravoslavci		katolici		Izraelićani i ostali		Svega	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1879.	3.918	76,54	947	18,5	237	4,63	17	0,33	5.119	100
1910.	5.869	51,4	1.842	16,13	3.294	28,85	415	3,63	11.420	100
Priraštaj 1879-1910.	**1.951**	**48,75**	**895**	**94,5**	**3.057**	**1.290**	**398**	**2.340**	**6.301**	**123**

Dakle, u gradu Tuzli je priraštaj muslimana iznosio 1.951 žitelja (48,75% u Kotaru 41%), pravoslavnih 895 žitelja (94,5% u Kotaru 90%), katolika 3.057 (1290% u Kotaru 122%), te Izraelićana i ostalih 398 žitelja (2340% u Kotaru 556%). Ukupan priraštaj u gradu Tuzli (1789-1910) iznosio je 6.301 žitelja,[22] odnosno procentualno 123% (u Kotaru 59,5%). Na naznačene konfesionalne promjene (izražene u brojčanim i procentualnim pokazateljima) u strukturi grada Tuzle, ponajviše je utjecalo iseljavanje muslimanskog, a doseljavanje katoličkog (i u znatno manjoj mjeri pravoslavnog) stanovništva, kao i jednog broja Jevreja („Izraelićana“), koji su upravljali novčanim tokovima. Doseljenici su upravljali procesima eksploatacije uglja i industrijske proizvodnje soli, razvojem hemijske industrije, zatim administracijom (činovništvom), te obrazovnim i kulturnim zbivanjima. U Tuzli su stacionirani i značajne vojne snage sobzirom na njenu sa

[21] Vidi Prilog 1 i Prilog 2 na kraju rada. Ovdje treba naznačiti da zbirni podaci o stanovništvu grada Tuzle, naznačeni u Prilogu 2 (za 1910) nisu tačni, već da umjesto naznačenih 11.333 žitelja, iznose 11.420 žitelja. Ta razlika (od 87 žitelja što čini 0,76%) nije od bitnog značaja za ovu temu, ali je neophodno da se naznačene analize zasnivaju na validnim pokazateljima.

[22] Kada se zbroje podaci o broju stanovništva po vjeroispovijestima, prikazani u Prilogu 2, onda se dolazi do broja 11.420, umjesto kako je u istom prilogu naznačeno 11. 333 (zbir muških i ženskih), a za taj broj smo i ranije ukazali da je netačan (korišten je podatak od 11. 252 stanovnika). Ovdje smo se opredijelili za podatak 11. 420 koji se dobije na naznačeni način (tj. zbrajanjem podataka po konfesijama), tako da se time ne dovode u pitanje ostali podaci iz ovoga izvora. To je rezultiralo novim podatkom da je porast stanovništva Tuzle iznosio 123%, umjesto ranije naznačenih 121%.

aspekta Austro-Ugarske stratešku poziciju najistočnijeg okružnog centra prema za nju neprijateljskoj susjednoj Srbiji.

Zgrada austrougarske pošte u Tuzli (Izvor: ATK, ZFTG, A-1361)

Demografske promjene u broju i konfesionalnoj strukturi stanovništva Kotara Tuzla, zahvatile su i naselja izvan grada Tuzle. Priraštaj je evidentan u svim naseljima: od onih koja su apsolutno ili dominantno jedne konfesionalne strukture, do onih koja su u manjoj ili većoj mjeri konfesionalno heterogena. Ilustracije radi navodimo podatke iz prvog i zadnjeg popisa (iz Priloga 1 i 2) za po nekoliko sela koja su bila i (uglavnom) ostala jedno konfesionalna, odnosno onih koja su bila i ostala višekonfesionalna:[23]

Selo	**muslimani**		**pravoslavni**		**katolici**		**Izraelićani i ostali**	
	1879.	**1910.**	**1879.**	**1910.**	**1879.**	**1910.**	**1879.**	**1910.**
Banovići	381	480	-	3	-	-	-	-
Breške	38	78	-	-	316	418	-	-

[23] Vidi Prilog 1 i Prilog 2 na kraju rada.

Orašje	-	-	103	189	-	-	-	-
Parselo	-	-	-	1	204	448	-	-
Puračić	706	1.101	36	129	-	12	3	20
Husino	-	11	-	-	660	1.109	-	-
Ljubače	27	22	-	-	261	544	-	-

Iz naznačenih podataka je vidljivo da su Banovići u oba popisa naseljeni jedino muslimanima (uz manje promjene), da su Breške i Parselo također u oba popisa jednonacionalne (katoličke) sredine, kao što je to i Orašje (pravoslavno). Husino je u prvom popisu bilo isključivo katoličko, a u drugom je u manjoj mjeri naseljeno i muslimanima. Dvokonfesionalno je u oba popisa stanovništvo Ljubača, dok je Puračić primjer višekonfesionalnog naselja, uglavnom muslimana i pravoslavnih, ali i katolika i „Izraelićana“ i drugih. Ovo je primjer kako se u sredinama u kojima je postojala neka privredna aktivnost (kakva je u ovom slučaju eksploatacija šuma u Puračiću) stanovništvo neminovno više konfesionalno 'miješalo', dolaskom stranaca i na druge načine.

Zaključak

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine imala je odraza na sve segmente života bosanskohercegovačkog stanovništva. Provođena je kolonizatorska i aneksionistička politika, nastojeći da se Bosna i Hercegovina što prije trajno inkorporira u državno-pravni i društveno-ekonomski sistem dvojne Monarhije. U tome se oslanjala na domaće katoličko stanovništvo, a posebno na doseljenike (činovnike, privredne stručnjake, poduzetnike, vojnike i dr.) uglavnom katolike. Najžešći otpor novim vlastodršcima pružili su muslimani, u početku oružanim otporom okupaciji, a potom najčešće iseljavanjem. Pravoslavno stanovništvo je okupaciju prihvatalo kao privremenu – prelaznu etapu na putu priželjkivanog prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji.

Promjene u brojnosti i konfesionalnoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva odraz su ciljeva i toka implementacije okupacione austrougarske politike, koja je sve vrijeme bila kolonizatorska i aneksionistička. Rezultati takve politike obznanjeni su posljednjim popisom stanovniš-

tva 1910. godine, a njihovi dometi se mjere komparacijom podataka sa prvim popisom iz 1879. godine. Sumarni podaci o stanovništvu pokazuju da je u toku od oko 30 godina austrougarske vladavine (1878-1910) u Bosni i Hercegovini porastao broj stanovništva za 739.880 odnosno za 63,88%, da je najveći priraštaj imalo katoličko stanovništvo - uslijed doseljavanja, a najmanji muslimansko - uslijed iseljavanja.

Strateški ciljevi okupacione politike i mjere kojima su provođeni na području cijele Bosne i Hercegovine, dosljedno su ostvarivani i na području Okruga Tuzla, kao jednog od šest bosanskohercegovačkih administrativnih okružnih oblasti. To potvrđuju podaci o zbirnom povećanju broja stanovnika ali i o priraštaju po konfesionalnim zajednicama. Tako je ukupan priraštaj stanovništva na području Okruga Tuzla u razdoblju od 1879. do 1910. godine iznosio 156.936, odnosno 58,5%, što je za 5,38% manje neko na nivou Bosne i Hercegovine. Promjene u okvirima konfesija su slijedile trendove na području cijele Bosne i Hercegovine, tako da je najveći procentualni prirast imalo katoličko stanovništvo (100,6%), zatim pravoslavno 60% a najmanji muslimansko 45,12%. Enormno je bilo povećanje Jevreja i drugih, ali pošto se radilo u cjelini uzevši o malim brojkama to nije bitnije uticalo na brojčane i konfesionalne odnose.

U Kotaru Tuzla su, kao središnjem kotaru Okruga, centru industrije i rudarstva, najdosljednije došle do izražaja sve reperkusije okupacionog sistema. Ukupan priraštaj stanovništva iznosio je 26.011 žitelja što čini 59,5% (svega 1% više nego u Okrugu), dok je priraštaj po konfesijama bio izraženiji, u pozitivnom i negativnom omjeru u odnosu na Okrug: katoličko stanovništvo je imalo rast od 122 % (u Okrugu 100,6%), pravoslavno 90% (u Okrugu 60%), dok je jedino muslimansko stanovništvo imalo procentualno najmanji priraštaj od 41% (u Okrugu 45,12 %). Veliki rast je imalo i jevrejsko i drugo stanovništvo. Dakle, ukupno uzevši, demografske promjene u Kotaru Tuzla se prilično razlikuju u odnosu na područje Okruga Tuzla, iste su znatno veće u Kotaru u odnosu na Okrug kod katoličkog stanovništva (122%:100,6%), kao i kod pravoslavnog (90% : 60%), te naročito kod jevrejskog (i ostalog) stanovništva. S druge strane, znatno je procentualno manji priraštaj muslimanskog stanovništva u Kotaru u odnosu na Okrug (41% : 45,12%).

Na ukupno brojno stanje stanovništva i pripadnost po konfesijama na razini Kotara Tuzla (1879-1910), bitno su uticale promjene u gradu Tuzli. Ukupan broj stanovništva se povećao za 6.301 odnosno 123% (u Kotaru 59,5%), pri čemu se povećalo brojno i procentualno stanje svih konfesija osim procentualno kod muslimana i to: katolika sa 4,63 na 1.290%, pravoslavnih sa 18,5 na 94,5%, Jevreja i ostalih sa 0,33 na 2.340%, dok je procenat učešća muslimana smanjen sa 76,54 na 48,75%. Ove promjene nastale su kao odraz privrednih tokova u Tuzli, industrijskom i rudarskom gradu, i njima nije narušena multikonfesionalna struktura stanovništva grada, već je dodatno povećana. Na seoskom području Kotara se održala postojeća konfesionalna struktura stanovništva, tako da je većina naselja zadržala monokonfesionalni ili dvokonfesionalni karakter, stim da je u jednom broju naselja došlo do multikonfesionalnog sastava čemu su davale impuls određene privredne aktivnosti (primjer Puračića), o čemu je urađena prigodna tabelarna analiza. U najkraćem, promjene u broju i konfesionalnoj strukturi Kotara Tuzla, odražavaju temeljne ciljeve i rezultate austrougarske okupacione politike, uz određene specifičnosti koje se tiču osobenosti njegovog privrednog razvoja. Kotar Tuzla je i dalje ostao multikonfesionalno područje sa procentualnim povećanjem učešća katolika (i ostalih), a smanjenjem učešća muslimana, kao što se zbilo i na području Okruga Tuzla i Bosne i Hercegovine, samo u nešto većim vrijednostima.

POPULATION OF THE TUZLA COUNTY IN TIME OF AUSTRO-HUNGARIAN ADMINISTRATION

Conclusion

The Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina had an impact on all segments of the life of the Bosnian population. A colonization and annexationist policy were implemented, striving to permanently incorporate Bosnia and Herzegovina into the state-legal and socio-economic system of the Dual Monarchy as soon as possible. In this, it relied on the native Catholic population, and especially on the settlers (officials, economic experts, entrepreneurs, soldiers, etc.) mostly Catholics. The

fiercest resistance to the new rulers was offered by Muslims, initially by armed resistance to the occupation, and then most often by emigration. The Orthodox population accepted the occupation as a temporary – transitional stage on the way to the desired accession of Bosnia and Herzegovina to the Kingdom of Serbia.

Changes in the number and confessional structure of the population of Bosnia and Herzegovina are a reflection of the goals and implementation of the Austro-Hungarian occupation policy, which was colonizing and annexationist throughout. The results of such a policy were announced by the last population census in 1910, and their scope is measured by comparing the data with the first census from 1879. Summary data on the population show that during the 30 years of Austro-Hungarian rule (1878-1910) in Bosnia and Herzegovina, the population grew by 739,880, i.e., by 63.88%, that the largest increase was the Catholic population - due to immigration, and the smallest was the Muslim population - due to emigration.

The strategic objectives of the occupation policy and the measures implemented throughout Bosnia and Herzegovina were consistently achieved in Tuzla District, as one of the six administrative districts of Bosnia and Herzegovina. This is confirmed by the data on the aggregate increase in the number of inhabitants, but also on the increase by confessional communities. Thus, the total population increase in the area of Tuzla District in the period from 1879 to 1910 was 156,936, or 58.5%, which is 5.38% less than the level of Bosnia and Herzegovina. Changes in the framework of confessions followed the trends in the entire territory of Bosnia and Herzegovina, so that the largest percentage increase was the Catholic population (100.6%), followed by the Orthodox 60% and the smallest Muslim 45.12%. The increase of Jews and others was enormous, but since it was done as a whole, taking into account small numbers, it did not significantly affect numerical and confessional relations.

In the Tuzla County, as the central County of the District, the center of industry and mining, all the repercussions of the occupation system came to the fore most consistently. The total increase in the population was 26,011 inhabitants, which is 59.5% (only 1% more than in the District), while the increase by denomination was more pronounced, in a positive and negative ratio compared to the District: the Catholic population had a

growth of 122% (in the District 100.6%), Orthodox 90% (in the District 60%), while only the Muslim population had the smallest percentage increase of 41% (in the District 45.12%). The Jewish and other populations also had a great growth. So, overall, the demographic changes in the Tuzla County are quite different compared to the area of Tuzla District, they are significantly greater in the County compared to the District in the Catholic population (122%:100.6%), as well as in the Orthodox (90%:60%), and especially among the Jewish (and other) population. On the other hand, the percentage increase of the Muslim population in the County is significantly lower compared to the District (41%: 45.12%).

Changes in the city of Tuzla significantly affected the overall numerical state of the population and affiliation by denomination at the level of Tuzla County (1879-1910). The total number of the population increased by 6,301, i.e., 123% (59.5% in the County), where the number and percentage of all confessions increased, except for the percentage of Muslims: Catholics from 4.63 to 1,290%, Orthodox from 18.5 to 94.5%, Jews and others from 0.33 to 2,340%, while the percentage of Muslim participation decreased from 76.54 to 48.75%. These changes arose as a reflection of economic trends in Tuzla, an industrial and mining town, and they did not damage the multi-confessional structure of the town's population, but rather increased it. In the rural area of the County, the existing confessional structure of the population was maintained, so that most of the settlements retained their mono-confessional or bi-confessional character, while in a number of settlements a multi-confessional composition was reached, which was stimulated by certain economic activities (the example of Puračić), about which an appropriate tabular analysis was made. In short, the changes in the number and confessional structure of the Tuzla County reflect the fundamental goals and results of the Austro-Hungarian occupation policy, with certain specificities concerning the peculiarity of its economic development. The Tuzla County remained a multi-confessional area with a percentage increase in the participation of Catholics (and others), and a decrease in the participation of Muslims, as happened in the area of Tuzla District and Bosnia and Herzegovina, only in slightly higher values.

Prilog br. 1

BROJČANI POKAZATELJI O STANOVNIŠTVU KOTARA TUZLA PO POPISU IZ 1879. GODINE*

Redni broj	Općina	Mjesto	Vrsta naselja	Kuća i stanova		Stanovništvo po spolu			Stanovništvo po vjeroispovjesti				
			grad - selo	kuća	stanova	muški	ženski	ukupno	muslimani	pravoslavci	katolici	izraličani	drugih vjera
1.	Babica		Dorf	62	63	173	153	326	275	51	-	-	-
2.	Babinaluka		selo	55	55	174	140	314	314	-	-	-	-
3.	Banovići		"	76	73	191	190	381	381	-	-	-	-
4.	Bistrać		"	46	46	207	180	387	5	20	362	-	-
5.	Bokavić		"	29	29	84	65	149	144	-	5	-	-
6.	Breške		"	45	46	194	160	354	38	-	316	-	-
7.	Brgulić		"	9	9	39	38	77	27	8	42	-	-
8.	Brstarac Turski		"	31	31	107	84	191	191	-	-	-	-
9.	Brnjice		"	22	24	58	57	115	49	66	-	-	-
10.	Bučik		"	25	25	91	75	166	166	-	-	-	-
11.	Cage		"	21	22	72	65	137	137	-	-	-	-
12.	Cerik		"	7	8	22	21	43	43	-	-	-	-
13.	Crnoblato		"	15	15	47	48	95	95	-	-	-	-
14.	Crvenobr-do		"	45	45	121	92	213	213	-	-	-	-
15.	Čanić	Čanić Dobrinje	"	20 64	20 64	103 207	90 161	193 368	- 368	- -	193 -	- -	- -
16.	Dabastica		"	40	40	117	100	217	217	-	-	-	-
17.	Dedin		"	18	18	43	47	90	90	-	-	-	-
18.	Devetak		"	92	92	246	212	458	458	-	-	-	-
19.	Dobastica I		"	61	61	159	157	316	316	-	-	-	-
20.	Dobastica II		"	7	7	20	13	33	33	-	-	-	-
21.	Dokani		"	32	32	174	157	331	8	-	323	-	-
22.	Dolove		"	18	18	70	45	115	115	-	-	-	-
23.	Dragunica		"	28	28	89	159	159	-	-	-	-	-
24.	Dragunija		"	68	68	290	266	556	18	131	407	-	-
25.	Gjurgjevik		"	114	129	353	318	671	632	-	-	-	39
26.	Gnojnica	Berkovica Gnojnica Kruševce	" " "	20 110 50	29 151 50	61 309 140	53 275 127	114 584 267	114 584 367	- - -	- - -	- - -	- - -
27.	Gosovica		"	16	20	44	31	75	75	-	-	-	-
28.	Grivice		"	76	78	210	195	405	405	-	-	-	-
29.	Holilbašić		"	55	55	174	140	314	314	-	-	-	-
30.	Hudeć		"	18	18	60	37	97	17	-	80	-	-
31.	Jaruška	Jaruška Turija Gornja	" "	28 26	27 25	94 82	85 70	179 152	108 152	71 -	- -	- -	- -
32.	Jasenica Gornja		"	65	65	207	192	399	57	-	342	-	-
33.	Jasenica Kat.		"	51	51	193	152	345	67	-	278	-	-
34.	Krušik		"	6	6	14	14	28	28	-	-	-	-
35.	Lenobud Dol.		"	40	38	111	78	189	189	-	-	-	-
36.	Lenobud		"	39	39	128	111	239	239	-	-	-	-

* *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880.

	Gor.												
37.	Lipnica		"	88	88	356	271	627	26	-	601	-	-
38.	Lipnica turska		"	52	50	124	105	229	229	-	-	-	-
39.	Lisović		"	42	41	129	103	232	232	-	-	-	-
40.	Ljepunica		"	22	23	93	73	166	-	-	166	-	-
41.	Ljubaća		"	34	35	156	132	288	27	-	261	-	-
42.	Lukavac hristj.		"	38	38	97	106	203	16	187	-	-	-
43.	Lukavac Turski		"	165	165	475	431	906	906	-	-	-	-
44.	Marina glava	Dobrinje Marina glava Mramor	" " "	14 9 26	14 9 25	67 26 60	55 28 62	122 54 122	50 24 122	- 30 -	72 - -	- - -	- - -
45.	Mihatović		"	12	12	41	36	77	77	-	-	-	-
46.	Milešić		"	15	15	44	38	82	82	-	-	-	-
47.	Milić		"	7	7	21	18	39	39	-	-	-	-
48.	Mirčina		"	99	99	262	213	475	475	-	-	-	-
49.	Modrac		"	21	21	63	45	108	108	-	-	-	-
50.	Moluha		"	45	48	111	99	210	210	-	-	-	-
51. 52.	Moranci Donji (Brničani)		"	38	40	107	82	189	189	-	-	-	-
53.	Moranci Gornji		"	51	52	139	147	286	286	-	-	-	-
54.	Moranka Donja		"	34	34	93	92	185	185	-	-	-	-
55.	Moranka Gor.		"	57	57	139	134	273	273	-	-	-	-
56.	Obodnica Kat.		"	49	49	180	183	363	-	-	343	-	-
57.	Obodnica Tur.		"	45	45	131	118	249	249	-	-	-	-
58.	Odurović		"	23	24	64	58	122	122	-	-	-	-
59.	Omazići		"	122	125	333	312	645	645	-	-	-	-
60.	Orašje		"	13	13	55	48	103	-	103	-	-	-
61.	Osječani		"	54	55	186	176	362	330	-	-	-	32
62.	Parselo		"	22	23	105	99	204	-	-	204	-	-
63.	Pašće Turski		"	95	90	269	213	482	341	-	141	-	-
64.	Petrovice		"	21	21	41	48	89	89	-	-	-	-
65.	Plane		"	23	22	64	64	128	128	-	-	-	-
66.	Podgorje		"	52	60	188	170	358	217	141	-	-	-
67.	Podgorje-vac		"	32	31	110	103	213	-	213	-	-	-
68.	Podorašje		"	20	19	67	51	118	118	-	-	-	-
69.	Podpić		"	58	58	194	184	378	-	378	-	-	-
70.	Pole mahala (Brečani)		"	17	17	44	38	82	82	-	-	-	-
71.	Poljane Kat.		"	31	33	107	93	200	77	-	115	-	8
72.	Poljice		"	156	158	393	387	780	780	--	-	-	-
73.	Pribitković		"	10	11	26	21	47	47	-	-	-	-
74.	Pridražić		"	12	14	50	40	90	90	-	-	-	-
75.	Priluka		"	180	182	515	471	986	986	-	-	-	-
76.	Prokošović		"	72	72	188	180	368	368	-	-	-	-
77.	Puračić		"	170	150	395	350	745	706	36	-	3	-
78.	Rapaće		"	6	6	30	18	48	48	-	-	-	-
79.	Rašljeva		"	56	56	171	121	292	292	-	-	-	-
80.	Repnik		"	64	62	186	165	351	351	-	-	-	-
81.	Ribnica		"	66	65	212	168	380	307	73	-	-	-
82.	Seona		"	105	105	303	289	592	592	-	-	-	-
83.	Sići		"	10	10	41	35	76	76	-	-	-	-
84.	Sikulja		"	67	67	179	172	351	267	84	-	-	-

	Tur.												
85.	Smoluća		"	74	74	277	249	526	23	503	-	-	-
86.	Ševar		"	16	17	40	43	83	66	-	12	-	5
87.	Tinja Tur.		"	44	44	161	136	297	161	136	-	-	-
88.	Treštenica		"	87	87	227	218	445	348	97	-	-	-
89.	Tulovići		"	57	55	152	135	287	287	-	-	-	-
90.	Turija Dol.		"	66	63	179	144	323	323	-	-	-	-
91.	Tušan mahala		"	20	19	63	51	114	114	-	-	-	-
92.	Tuzla Dolnja		grad	1290	1053	2593	2526	5119	3918	947	237	17	-
93.	Uroza		selo	26	26	74	73	147	147	-	-	-	-
94.	Usina		"	107	99	350	310	660	-	-	660	-	-
95.	Višća Dolnja (Požar)		"	42	45	130	106	236	160	-	76	-	-
96.	Višća Gornja		"	35	35	97	93	190	152	38	-	-	-
97.	Vrnjajević		"	13	13	33	35	68	-	68	-	-	-
98.	Živinice		"	54	59	170	153	323	-	-	323	-	-
99.	Živinice Tur.		"	165	175	425	387	812	812	-	-	-	-
100.	Dubrava	Dubrava	"	124	124	342	325	667	667	-	-	-	-
		Dubra	"	70	70	178	170	348	348	-	-	-	-
		Sabit Muradija	"	25	25	93	104	197	-	-	197	-	-
101.	Grabovica I	Grabovica	"	20	21	91	71	162	-	-	162	-	-
		Kolovrat	"	8	8	29	21	50	-	-	50	-	-
		Kosci	"	10	11	41	40	81	-	-	81	-	-
		Križaoni	"	15	15	39	46	85	-	-	85	-	-
		Solina	"	7	7	28	20	48	-	-	48	-	-
		Tetima	"	12	12	43	42	85	-	-	85	-	-
102.	Grabovica II	Slavinovci	"	12	15	46	33	79	27	-	52	-	-
103.	Gračanica	Bašibegovci	"	72	76	178	169	347	347	-	-	-	-
		Gračanica	"	58	59	167	156	323	323	-	-	-	-
		Kovači	"	21	21	47	50	97	97	-	-	-	-
		Lukavica Dol	"	47	57	125	130	255	255	-	-	-	-
		Lukavica Gor	"	50	53	124	108	232	232	-	-	-	-
		Nevrenča	"	12	13	27	31	58	40	18	-	-	-
		Svojat	"	25	28	59	52	111	111	-	-	-	-
		Zloselo	"	32	32	71	69	140	140	-	-	-	-
104.	Gvozdević	Crijevčić	"	11	11	26	29	55	52	3	-	-	-
		Dunajević	"	10	11	29	33	52	-	52	-	-	-
		Gvozdević	"	27	27	69	60	129	114	15	-	-	-
		Kišić	"	18	18	40	43	83	83	-	-	-	-
		Kuljen	"	25	26	67	81	148	148	-	-	-	-
		Matjević	"	15	15	49	49	98	-	98	-	-	-
		Zukić	"	20	20	50	40	90	90	-	-	-	-
105.	Hrasno	Hrasno	"	92	92	261	240	501	501	-	-	-	-
		Kikaći	"	39	39	135	126	261	261	-	-	-	-
		Seljublje	"	37	37	100	83	183	183	-	-	-	-
106.	Lipovice	Jeginovlug	"	29	30	102	92	194	-	194	-	-	-
		Lipovice	"	38	45	106	120	226	226	-	-	-	-
		Petrovice	"	47	52	148	139	287	287	-	-	-	-
		Soračić	"	25	26	76	66	142	142	-	-	-	-
107.	Požarnica	Čaković	"	30	30	113	117	230	-	230	-	-	-
		Konjiković	"	9	9	29	25	54	-	54	-	-	-
		Kolimor	"	26	26	78	65	143	-	143	-	-	-
		Potraš	"	9	9	32	28	60	-	60	-	-	-
		Požarnica	"	64	64	232	186	418	-	418	-	-	-
		Sviljevina	"	30	30	90	83	173	-	173	-	-	-
108.	Slavinovići	Slavinovići	"	16	30	40	34	74	67	-	7	-	-
109.	Tuzlaibeg	Grabovnica	"	12	12	30	30	60	60	-	-	-	-
		Vršani	"	16	16	52	47	99	99	-	-	-	-

110.	Tuzla Gornja	Čaklović	"	14	16	28	30	58	58	-	-	-	-
		tur	"	9	6	14	13	27	26	1	-	-	-
		Kolovrat	"	14	14	38	32	70	-	70	-	-	-
		Kovačica Tuzla Gornja	grad	315	329	763	615	1378	1371	6	-	1	-
111.	Vukovija	Tošić	Dorf	87	90	247	219	466	466	-	-	-	-
		Vukovija	selo	169	180	451	397	848	848	-	-	-	-
SVEGA:				8127	8047	22809	20686	43513	27615	13192	6326	21	84

Prilog br. 2

BROJČANI POKAZATELJI O STANOVNIŠTVU KOTARA TUZLA PO POPISU IZ 1910. GODINE*

Redni broj	Općina	Mjesto	Vrsta naselja	Kuća i stanova		Stanovništvo po spolu			Stanovništvo po vjeroispovjesti				
			grad - selo	kuća	stanova	muški	ženski	ukupno	muslimani	pravoslavci	katolici	izraličani	drugih vjera
1	Gradski i industrijski kotar Tuzla	Lukavac	selo	62	177	538	342	880	27	88	546	1	218
		Simin Han	selo	15	20	71	69	140	-	46	87	7	-
		Tuzla	grad	1976	2268	5941	5392	11333	5869	1842	3294	348	67
2	Banovići	Banovići	selo	110	108	272	220	492	489	3	-	-	-
		Grivice	selo	97	92	240	205	445	443	2	-	-	-
		Milići		9	8	17	7	24	24	-	-	-	-
		Podgorje tursko	selo	54	54	139	99	238	238	-	-	-	-
		Pribitković	selo	10	10	35	23	58	58	-	-	-	-
		Repnik	selo	96	83	246	202	448	448	-	-	-	-
		Tulović	selo	77	76	206	167	373	373	-	-	-	-
		Željeva (Podgorje srpsko)	selo	24	24	76	59	135	-	135	-	-	-
3	Bašigovci	Bašigovci	selo	85	90	241	201	442	442	-	-	-	-
		Donja Lukavica	selo	61	63	168	138	306	306	-	-	-	-
		Gornja Lukavica	selo	73	70	224	170	394	394	-	-	-	-
		Kovači	selo	19	20	56	62	118	118	-	-	-	-
		Nevrenča	selo	24	23	71	62	133	100	6	27	-	-
4	Bistarac	Bistarac katolički	selo	91	89	347	296	643	1	-	642	-	-
		Bistarac turski	selo	65	63	208	191	399	384	5	10	-	-
		Miljatovići	selo	12	12	69	50	119	119	-	-	-	-
		Plane	selo	39	37	112	99	211	208	3	-	-	-
		Šiće	selo	18	18	81	65	147	147	-	-	-	-
5	Bokavić	Bokavić	selo	47	44	139	135	274	274	-	-	-	-
		Poljana katolička	selo	32	35	106	87	193	-	-	193	-	-
		Poljana turska	selo	38	38	103	66	169	169	-	-	-	-
		Ševar	selo	30	30	106	77	183	154	-	29	-	-
6	Crijevčići	Crijevčići	selo	15	15	41	40	81	67	14	-	-	-
		Dunajevići	selo	10	12	30	29	59	-	59	-	-	-
		Gvozdović	selo	36	36	97	76	173	135	38	-	-	-
		Kršići	selo	10	20	39	41	80	80	-	-	-	-
		Kuljen	selo	30	30	76	72	148	148	-	-	-	-
		Matijevići	selo	24	23	75	71	146	-	146	-	-	-
		Zukići	selo	28	28	71	74	145	138	6	1	-	-
7	Dubošnica	Dobošnica-Čifluk	selo	101	103	262	244	506	470	7	29	-	-

* *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912, 118-126.

		Dobošnica-Garac	selo	55	56	133	111	244	244	-	-	-	-
		Dobošnica-Halilbašić	selo	90	89	228	213	441	441	-	-	-	-
		Smoluća	selo	153	153	434	406	840	40	800	-	-	-
8	Dobrnja	Čanići	selo	41	41	141	99	240	-	-	240	-	-
		Dobrnja	selo	100	97	278	251	529	529	-	-	-	-
		Marina Glava srpska	selo	12	9	29	24	58	7	46	-	-	-
		Marina Glava turska	selo	34	32	74	56	130	130	-	-	-	-
		Milešići	selo	19	19	58	52	110	110	-	-	-	-
		Mramor	selo	20	19	78	67	145	-	-	145	-	-
9	Dokanj	Breške	selo	78	78	244	252	496	78	-	418	-	-
		Crno Blato	selo	21	20	77	76	158	-	153	-	-	-
		Dokanj	selo	59	61	283	254	537	-	-	537	-	-
		Visori	selo	15	14	39	33	72	-	72	-	-	-
10	Dragunja	Donja Dragunja	selo	36	37	146	113	259	-	-	259	-	-
		Donja Jasenica	selo	78	77	240	237	477	35	135	307	-	-
		Drapnići	selo	20	20	60	55	115	10		105	-	-
		Gornja Dragunja	selo	42	39	193	161	354	-	170	184	-	-
		Gornja Jasenica	selo	93	93	414	302	716	127	573	16	-	-
		Osoje	selo	46	46	139	123	252	262	-	-	-	-
11	Dubrave	Donje Dubrave	selo	99	100	268	261	529	529	-	-	-	-
		Dubrave katoličke	selo	50	49	147	121	268	-	-	268	-	-
		Gornje Dubrave	selo	197	199	544	470	1014	1014	-	-	-	-
12	Falešić	Brnjičani	selo	45	47	127	100	227	227	-	-	-	-
		Donji Moranjci	selo	66	67	193	188	381	381	-	-	-	-
		Falešić	selo	44	44	112	105	217	217	-	-	-	-
		Gornji Moranjci	selo	75	73	222	190	412	412	-	-	-	-
13	Gnojnica	Barkovica	selo	29	29	112	108	220	220	-	-	-	-
		Gnojnica	selo	163	162	451	390	841	841	-	-	-	-
		Kruševica	selo	72	74	185	153	338	338	-	-	-	-
14	Gornja Tuzla	Čaklovići turski	selo	32	30	77	73	150	127	2	21	-	-
		Gornja Tuzla	selo	366	334	852	746	1598	1598	-		-	-
		Kovačevo selo	selo	22	20	68	63	131	-	129	3	-	-
15	Gornje Petrovice	Gornje Petrovice	selo	71	60	197	189	385	380	5	1	-	-
		Jeginov Lug	selo	50	43	136	130	263	-	265	-	-	-
		Svračić	selo	37	33	93	72	165	165	-	-	-	-
16	Đurđevik	Djedina	selo	27	25	69	49	118	118	-	-	-	-
		Đurđevik	selo	171	162	533	439	972	951	21	-	-	-
		Vrnojevići	selo	16	16	44	44	88	-	88	-	-	-
17	Hrasno	Hrasno	selo	150	139	318	320	638	612	26	-	-	-
		Seljublje	selo	70	62	147	154	301	301	-	-	-	-
18	Kikači	Babina Luka	selo	13	11	22	30	52	52	-	-	-	-
		Kikači	selo	85	74	207	176	383	383	-	-	-	-
		Lipovica	selo	63	51	170	136	306	306	-	-	-	-
19	Kolovrat	Grabovica katolička	selo	36	37	149	121	270	-	-	270	-	-
		Kolovrat	selo	12	13	46	40	86	-	-	86	-	-
		Kosci	selo	14	14	49	36	85	-	-	85	-	-
		Križaone	selo	29	30	93	86	179	-	19	160	-	-

		Slavinovići	selo	18	16	38	38	76	9	-	67	-	-
		Tetima	selo	17	17	59	38	97	-	-	97	-	-
20	Lipnica	Hudeć	selo	53	46	144	126	270	-	40	217	6	7
		Lipnica katolička	selo	152	140	500	400	900	-	-	900	-	-
		Lipnica turska	selo	75	73	197	169	366	356	-	-	-	-
21	Lisovići	Brezik	selo	21	20	81	66	147	147	-	-	-	-
		Lisovići	selo	33	33	162	135	297	297	-	-	-	-
		Podorašje	selo	32	31	119	104	223	223	-	-	-	-
		Potpeć	selo	92	89	353	305	658	12	646	-	-	-
		Tinja srpska	selo	38	38	104	96	200	-	200	-	-	-
		Tinja turska	selo	55	54	154	134	288	288	-	-	-	-
		Zahirovići	selo	31	31	78	69	147	147	-	-	-	-
22	Lukavac	Crveno Brdo	selo	65	64	182	156	338	330	-	8	-	-
		Lukavac srpski	selo	42	40	128	105	233	17	216	-	-	-
		Lukavac turski	selo	256	256	816	722	1538	1531	7	-	-	-
		Šikulja srpske	selo	18	18	53	56	109	-	109	-	-	-
		Šikulje turske	selo	77	75	216	164	380	380	-	-	-	-
23	Ljenobud	Cage	selo	40	41	128	104	232	232	-	-	-	-
		Donji Ljenobud	selo	63	62	186	150	336	336	-	-	-	-
		Gornji Ljenobud	selo	56	58	201	169	370	370	-	-	-	-
		Uroža	selo	41	40	117	86	203	203	-	-	-	-
24	Ljepunica	Brgule	selo	16	16	63	46	109	26	-	83	-	-
		Ljepunica	selo	40	41	141	121	262	-	-	262	-	-
		Pogorioci	selo	56	55	170	150	320	6	-	314	-	-
		Rapače	selo	16	16	57	45	102	-	-	102	-	-
25	Ljubače	Cerik	selo	14	14	37	35	72	72	-	-	-	-
		Husina	selo	159	158	571	509	1080	11	-	1069	-	-
		Ljubače	selo	74	77	294	272	566	22	-	544	-	-
26	Miričina	Miričina	selo	131	133	373	307	680	669	-	11	-	-
		Rašljevo	selo	74	83	218	180	398	398	-	-	-	-
		Seona	selo	159	157	464	386	850	850	-	-	-	-
27	Obodnica	Marinovići	selo	35	34	111	101	212	12	-	200	-	-
		Obodnica katolička	selo	71	69	238	204	442	-	-	442	-	-
		Obodnica turska	selo	74	67	217	199	416	416	-	-	-	-
28	Odorović	Brnjica srpska	selo	18	17	54	56	110	-	110	-	-	-
		Brnjica turska	selo	21	21	53	53	106	106	-	-	-	-
		Donja Višća katolička	selo	21	21	64	51	115	-	6	109	-	-
		Donja Višća turska	selo	48	46	147	112	259	259	-	-	-	-
		Gornja Višća srpska	selo	9	9	49	35	84	-	84	-	-	-
		Gornja Višća tuska	selo	37	37	105	78	183	183	-	-	-	-
		Odorović	selo	33	33	93	96	189	189	-	-	-	-
29	Pasci	Donje Petrovice	selo	33	30	99	72	171	171	-	-	-	-
		Orašje	selo	36	36	98	91	189	-	-	189	-	-
		Parselo	selo	67	68	229	220	449	-	1	448	-	-
		Pasci katolički	selo	44	44	148	127	275	-	9	266	-	-
		Parsci turski	selo	100	95	244	226	470	465		5	-	-
30	Poljice	Poljice	selo	19	17	47	43	90	-	90	-	-	-

		srpske											
		Poljice turske	selo	257	248	720	595	1315	1304	7	4	-	-
		Priluk	selo	135	136	344	286	630	627	3	-	-	-
		Šerići	selo	109	109	315	276	591	591		-	-	-
31	Požarnica	Cviljevina	selo	57	56	165	145	310	-	310	-	-	-
		Čaklovići srpski	selo	61	61	187	194	381	-	381	-	-	-
		Kolimir	selo	38	38	114	100	214	-	214	-	-	-
		Konjikovići	selo	20	19	34	27	61	2	57	2	-	-
		Kovačica	selo	27	27	79	55	134	24	110	-	-	-
		Potraš	selo	13	13	55	39	94	-	94	-	-	-
		Požarnica	selo	111	110	337	299	636	-	635	1	-	-
32	Puračić	Devetak	selo	137	133	360	338	698	698	-	-	-	-
		Modrac	selo	36	36	115	121	236	229	7	-	-	-
		Prokosović	selo	94	96	326	296	622	622	-	-	-	-
		Puračić	selo	267	238	646	616	1262	1101	129	12	18	2
33	Ribnica	Gosovica	selo	48	46	137	136	263	178	85	-	-	-
		Osječani	selo	73	71	238	197	435	435	-	-	-	-
		Predražić	selo	34	30	92	89	181	-	179	2	-	-
		Ribnica	selo	82	83	262	251	513	373	116	22	-	-
34	Solina	Brđani	selo	28	28	75	82	157	157	-	-	-	-
		Dolovi	selo	42	41	145	134	279	279	-	-	-	-
		Grabovica turska	selo	52	44	111	107	218	211	-	7	-	-
		Rasovac	selo	39	35	116	97	213	199		14	-	-
		Slavinovići turski	selo	42	34	82	79	161	145	5	11	-	-
		Solina	selo	46	30	92	85	177	162	-	15	-	-
		Svojtina	selo	14	14	45	47	92	-	-	92	-	-
		Vršani	selo	34	34	103	93	196	190	3	3	-	-
35	Tupković	Gračanica	selo	103	91	240	215	455	447	8	-	-	-
		Svojat	selo	43	35	98	89	187	179	8	-	-	-
		Tupković srpski	selo	34	27	85	84	169	-	169	-	-	-
		Tupković turski	selo	124	109	318	276	594	594	-	-	-	-
		Zloselo	selo	39	35	92	71	163	163	-	-	-	-
36	Turija	Babice srpske	selo	13	12	35	30	65	-	65	-	-	-
		Barice turske	selo	68	65	156	111	267	261	6	-	-	-
		Jaruške srpske	selo	18	18	48	57	105	2	103	-	-	-
		Jaruške turske	selo	58	57	198	147	340	340	-	-	-	-
		Treštenica srpska	selo	22	22	69	53	122	-	122	-	-	-
		Treštenica turska	selo	92	91	236	195	431	431	-	-	-	-
		Turija	selo	80	80	234	191	425	425	-	-	-	-
37	Vukovije	Donje Vukovije	selo	131	125	285	253	548	548	-	-	-	-
		Gornje Vukovije	selo	126	119	296	261	557	557	-	-	-	-
		Tojšić	selo	128	125	343	274	617	608	9	-	-	-
38	Živinice	Bučik	selo	48	48	142	98	240	240	-	-	-	-
		Omazići	selo	65	63	179	167	345	346	-	-	-	-
		Suha	selo	74	73	197	184	381	381	-	-	-	-
		Živinice katoličke	selo	94	113	351	301	652	4	21	614	8	5
		Živinice turske	selo	228	218	534	520	1054	1051	2	1	-	-
UKUPNO				**12707**	**12789**	**37247**	**32575**	**69822**	**45818**	**9269**	**14046**	**381**	**308**

Prof. dr. Omer HAMZIĆ
Izdavačka kuća „MONOS“ Gračanica
E-mail: hamzic.omer@gmail.com

Izvorni naučni rad

NEKE KARAKTERISTIKE POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE U BOSNI I HERCEGOVINI TRIDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA, SLUČAJ GRAČANIČKOG SREZA

Apstrakt: *Autor u radu daje širi osvrt na ekonomski položaj gračaničkog sreza u toku ekonomske krize tridesetih godina sa posebnim osvrtom na poljoprivredu i položaj sela. Sticajem okolnosti, ekonomska kriza je najviše i pogodila agrar, koji se najsporije oporavljao nakon krize. Poseban osvrt, na primjeru Gračanice odnosi se na takozvane „makaze cijena“ koje su razarajuće djelovale na agrar. Izneseni podaci karakteristični su za čitavo područje Bosne i Hercegovine i mogu poslužiti za bolje razumijevanje ekonomskih prilika u periodu između dva svjetska rata.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, ekonomska kriza, agrar, prinos, Gračanica*

Abstract: *In the paper, the author gives a broader overview of the economic position of the Gračanica county during the economic crisis of the 1930s, with a special focus on agriculture and the position of villages. Due to a combination of circumstances, the economic crisis hit the agrarian sector the most, which was the slowest to recover from the crisis. A special review, on the example of Gračanica, refers to the so-called "price scissors" that had a devastating effect on agriculture. The presented data are characteristic for the entire area of Bosnia and Herzegovina and can be used for a better understanding of economic conditions in the period between the two world wars.*

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, economic crisis, agriculture, yield, Gračanica.*

Uvod

Nakon stvaranja Kraljevine Jugoslavije 1. 12. 1918. godine, Bosna i Hercegovina više nije bila posebna privredna cjelina, već je dospjela u užu ekonomsku zavisnost od ostalih područja koja su integrirana u novoformiranu državu. Ulazak u novu državu donio je značajne promjene u društveno-političkom i privrednom životu zemlje. U sastav nove države ušla su historijska područja koja su se nalazila u različitim državama i razvijale u drugačijim političkim i ekonomskim prilikama. Osim etničkih i kulturnih razlika, bili su prisutni i različiti stepeni razvijenosti pojedinih krajeva i oblasti.

Privredni razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata nije bio u srazmjeru s njenim potencijalnim mogućnostima i socioekonomskim potrebama. Vlade nisu podsticale investiranje u privredne kapacitete, već su uglavnom iskorištavale naslijeđene pogone iz vremena austrougarske uprave. Zaostajanje je bilo naročito izraženo u industriji i saobraćaju. To je usporavalo i razvoj poljoprivrede i šumarstva. Iako su najjače industrijske grane (drvna industrija, rudarstvo, metalurgija i hemijska) u to vrijeme djelimično povećavale obim djelatnosti, uglavnom su ostale na nivou proizvodnje sirovina i polufabrikata.[1]

Političke i međunacionalne napetosti i permanentna politička kriza, otežavali su ili potpuno kočili privredne tokove u zemlji. Posljedice negativnih trendova u privrednom razvoju zemlje, posebno su došle do izražaja na području Bosne i Hercegovine. Među ekonomski zaostalim krajevima, Bosna i Hercegovina je pogoršala svoju poziciju u odnosu na prethodne periode.[2] U razdoblju od 1921. do 1931. godine povećano je učešće stanovništva koje je živjelo od prihoda s poljoprivrede i stočarstva s 80,86 na 84,1%, što nije zabilježeno ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji.[3] Stagnira-

[1] Ahmed, Hadžirović, Privredne prilike i položaj radnika u Bosni i Hercegovini 1929-1941, *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1980, 138.

[2] Omer, Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata – pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj,* Drugo izdanje, „Avicena“ Sarajevo, 2015, 173.

[3] Mustafa, Imamović, *Historija Bošnjaka,* Sarajevo, 1997, 526.

nje, pa i nazadovanje u privredi, neposredno poslije Prvog svjetskog rata bilo je posljedica odlaska kapitala i stručnjaka, ali i sužavanja i ograničavanja dotadašnjeg tržišta. Mnoge poslovne inicijative i veze su prekinute, postojeća proizvodnja ograničena, a trgovina se odvijala otežano.

Vodeća privredna grana bila je poljoprivreda. U periodu od 1919. do 1925. godine, mjere agrarne reforme uticale su na porast proizvodnje gotovo u svim granama poljoprivredne proizvodnje.[4] Agrarna reforma je podstakla proces ekonomskog raslojavanja na selu, koji je izazvao intenzivnu diobu kućnih zadruga i usitnjavanje posjeda, pa i smanjenje broja članova domaćinstva u Bosni i Hercegovini. Procenat zaposlenih u poljoprivredi bio je mnogo veći nego u ostalim jugoslavenskim zemljama. Demografski priraštaj stvarao je iz godine u godinu višak agrarnog stanovništva i dovodio do njegove pauperizacije.

Podaci o strukturi zanimanja stanovništva u Bosni i Hercegovini komparirani s ostalim zemljama Jugoslavije za 1931. godinu, pokazuju da je Bosna i Hercegovina bila u najnepovoljnijem položaju.[5]

Zemlja	Polj. šumar. ribolov u %	Indust, rud., zanatstvo u %	Trg., bankar. promet u %	Javne sl. i zan. vojska u %	Ostalo u %
Slovenija	66,6	21,1	5,79	4,9	7,7
Hrvatska	76,3	10,7	4,3	4,2	4,5
Srbija	79,3	8,9	3,4	4,5	3,9
Bosna i Her.	84,1	6,7	3,1	3,6	2,5
Jugoslavija	75,1	11,4	4,1	4,8	4,9

[4] Nusret, Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925.* Sarajevo, 1991, 52

[5] Kemal, Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1985, 129.

Gotovo sve potrebe domaćinstva podmirivale su se iz vlastite djelatnosti – od hrane, odjeće i obuće, pa do izrade i popravke poljoprivrednog alata. Industrijska roba gotovo se nije ni kupovala, osim soli i petroleja u vrlo malim količinama. Već 1926. godine javili su se prvi nagovještaji ekonomske krize koja se osjetila upravo u oblasti agrara, odnosno na bosanskohercegovačkom selu.

Poljoprivredna proizvodnja u Gračaničkom srezu

Opća kretanja u privredi Bosne i Hercegovine karakteristična su i za područje gračaničkog sreza. U srezu su se osjećali razni nacionalni i socijalni antagonizmi, posljedice komplikovanih političkih prilika i nemoć režima da potakne brži ekonomski oporavak izrazito nerazvijenih područja u zemlji, među kojima je bio i srez Gračanica. U privrednom pogledu Gračanica je ostala na nivou sličnih bosanskohercegovačkih mjesta, sa obilježjima opšte privredne i kulturne zaostalosti. Spadala je među 40, od ukupno 54 sreza u Bosni i Hercegovini koji su činili taj "primitivni milje", bez i jednog značajnijeg industrijskog preduzeća, ako se ne računa poneki motorni mlin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pecara rakije i slično.[6] Od privrednih kapaciteta na području sreza u dostupnim statistikama spominjala se samo jedna Strugara (pilana u Bosanskom Petrovom Selu), ciglane, kamenolomi, mlinovi, pecare rakije i izvoz šljiva. Gračanica je bila povezana željezničkom prugom do Karanovca i dalje prema Tuzli i Doboju.[7] Od većih trgovačkih radnji potrebno je pomenuti trgovine Tadić Jove, Žunić Ibrahima, Jokanović Petra i Božić Ranka. U Gračanici su postojale i dvije gostione sa prenoćištem koje su se negdje označavale kao hoteli.[8]

Poljoprivreda je, dakle, bila dominantna privredna grana na području gračaničkog sreza. Prema popisu iz 1931. godine, u poljoprivredi i šumarstvu na srezu je bilo 8.730 vlasnika i zakupaca sa 12.716 članova porodice

[6] Kemal, Hrelja, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata,* Institut za istoriju, Sarajevo (rukopis), 84-87.

[7] *Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Naklada Jugoslovensko Rudolf Mosse A.D., Beograd, 1928, 47

[8] Dr. A. Dekaris, *Kroz vrbasku banovinu (Vodič).* Banja Luka, 1936, 164-166.

koji su radili na imanjima i 1.098 radnika (najamnika i sluga). Svojim radom oni su izdržavali 28.841 lice. To znači da je na srezu od poljoprivrede živjelo 51.385 ili 92,15% stanovnika, što predstavlja blago povećanje u odnosu na period austrougarske uprave.[9] Podatak da je preko devet desetina stanovništva sreza živjelo od poljoprivrede, a ostatak od industrije, zanatstva, trgovine i ostalih privrednih djelatnosti, najbolje svjedoči o privrednoj stagnaciji ovog područja tridesetih godina dvadesetog stoljeća.[10]

I pored provedene agrarne reforme, i dalje je najviše zemlje bilo skoncentrisano u rukama ekonomski jačih domaćinstava. Prema dostupnim podacima od 20–30% domaćinstava u srezu raspolagalo je sa 5 hektara zemlje, od 6–20 hektara 60% domaćinstava, a preko 20 hektara 10% domaćinstava.[11] Nešto kasnije doći će do povećanja broja gazdinstava u kategoriji do 5 hektara zemlje. Prema podacima iz popisa 1931. godine, od ukupno 9.210 posjednika zemlje, 68,31% posjedovalo je ispod 5 hektara zemlje i spadalo u kategoriju takozvanih sitnih posjednika. Svega 28% posjednika imalo je od 5-20 hektara sa kojih su proizvodili uglavnom za vlastite potrebe. U strukturi posjeda preovladavali su sitni posjedi, na kojima se nije mogla zasnovati bilo kakva rentabilna proizvodnja. Od 31.015 stanovnika na srezu, po popisu iz 1921. godine, samo 915 nije bilo vezano za poljoprivredu, što znači da je od ukupno 30.954 hektara ziratne zemlje, na svakog stanovnika dolazio prosječno po 1 hektar. Na srezu je bilo popisano 5.400 zasebnih poljoprivrednih gazdinstava. Na jedno takvo gazdinstvo u prosjeku je dolazilo po 1,65 hektara ziratne zemlje.

Detaljniji prikaz veličine i broja poljoprivrednih gazdinstava na srezu Gračanica po popisu iz 1931. godine, donosimo u sljedećoj tabeli:[12]

---

[9] Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1921. godine bavilo se 80,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1%. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

[10] U 1933. godini na području gračaničkog sreza bilo je registrovano 205 zanatlija, u Gradačcu 221, Doboju 143 itd. (Dr. Božo, Madžar, *Privredne komore u Bosni i Hercegovini 1909–1945*, Sarajevo, 1984, rukopis).

[11] Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

[12] *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937*, 111.

Veličina gazd. u ha	Do 0,5	0,5–1	1–2	2-5	5–10	10-20	20-50	50-100	100–200	Ukup.
Broj gazdinstava	656	881	1.668	3.087	1.813	851	231	21	2	9.210
Ukupna površina	193	715	2.600	10.540	12.834	11.736	6.639	1.408	255	46.921

Obradivo zemljište dijelilo se na: oranice, vrtove, voćnjake, vinograde, livade, pašnjake i šume. Struktura sjetvenih površina u Bosni i Hercegovini bila je nepovoljnija od jugoslavenskog prosjeka. Blizu 75% svih oraničnih površina zasijavano je žitaricama iako oranice, izuzev manjih ravničarskih dijelova, ni po konfiguraciji, ni po kvalitetu zemljišta nisu bile povoljne za gajenje žitarica. U opredjeljenju proizvođača na selu u to vrijeme prirodan je bio nagon da se najprije osigura ljudska hrana. Pa ipak, više od polovine od ukupne površine oranica ostajalo je na ugaru, svega 25% zasijavano je kukuruzom, 12% pšenicom, 8% zobi, a na preostalih 5% uzgajano je povrće i svi ostali usjevi.[13]

Oranice su se obrađivale uglavnom 3–5 godina, što je zavisilo od prirodne plodnosti ili đubrenja. Nakon toga, u najviše slučajeva, zemljište se ostavljalo na ugaru tri do pet godina. U tom periodu je košeno kao livada ili se koristilo kao pašnjak. Uobičajeni plodored je bio sljedeći: prve godine kukuruz, druge godine pšenica, treće zob. Zatim se ponovo sijala zob ili kukuruz, koji se morao nađubriti, a dalje – prema prethodnom redoslijedu. Nakon zobi, u trećem ciklusu, oranica se ostavljala na ugaru, da bi se, nakon nekoliko godina, pošto prikupi dovoljnu količinu atmosferskih organskih materija, ponovo zasijavala. Ovaj plodored primjenjivao se gotovo na cjelokupnom obradivom zemljištu. Izuzetak su bile samo manje površine, koje su sijane svake godine takozvanim ostalim kulturama kao što su: djetelina, šećerna repa i lan.

Na poljoprivrednu proizvodnju naglašeno je uticao prirodni faktor. U pogledu prirodnih pretpostavki za razvoj poljoprivrede, gračanički srez dijelio se na dva rejona koje je razdvajala rijeka Spreča. S desne strane

[13] Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

prostirali su se stočarsko-zemljoradnički, a s lijeve voćarski predjeli.[14] Od poljoprivrednih grana, preovladavalo je ratarstvo, ali s obzirom na terenske i klimatske prilike i voćarstvo je bilo dosta rasprostranjeno, iako kvalitet voća nije bio zadovoljavajući, posebno za izvoz.[15]

Iako vodeća privredna grana poljoprivreda je bila na primitivnom nivou. Vršena je, uglavnom ekstenzivna obrada zemlje, samo ponegdje intenzivna. Svi poslovi obavljali su se ručno, mahom u okviru porodice. U brdskim krajevima, zemlja se obrađivala na primitivniji način. Nije bilo podesnih sprava i oruđa za obradu zemlje. Tek su se poslije 1920. godine umjesto rala počeli postepeno uvoditi fabrički plugovi kao najosnovnije oruđe za obradu zemlje. Vršidba se obavljala na guvnu sa konjima, a u slučaju potrebe i s volovima. „Na selu se nije proizvodilo za cijene, niti je ideja vodilja u privređivanju bila ekonomičnost i rentabilnost. Seljaci su nastojali da proizvedu svega pomalo, prvenstveno za potrebe svoje obitelji, a s viškovima, koji su bili skromni izlazili na tržište. U normalno rodnim godinama proizvodili su dovoljno žitarica i kukuruza za svoje domaćinstvo. Radilo se, dakle, o svaštarenju, bez specijalizacije za određeni proizvod ili agrikulturu.“[16] Skoro sve potrebe seoskog domaćinstva, od ishrane do odjeće, podmirivale su se mahom u kućnoj radinosti. Preradom lana i vune (pletenjem i tkanjem), pravila se odjeća, a prodajom stoke i voća obezbjeđivala su se novčana sredstva za plaćanje poreza i nabavku najnužnijih kućnih potreba (petrolej za rasvjetu, so, cigarete).

Agrarna proizvodnja bila je nedovoljna da se prehrani stanovništvo, čak i u najrodnijim godinama, pa se žito za ishranu moralo uvoziti.[17] Višak agrarnog stanovništva iznajmljivalo je svoju radnu snagu za minimalnu

[14] Milivoje, M., Savić, *Naša industrija, zanati, trgovine i poljoprivreda, VII deo.* Sarajevo, 1929, 231–233.

[15] Arhiv Republike Srpske (dalje: dalje: ARS), Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine Banja Luka (dalje: KBUVB BL), 9, III, 8–213, Referat sreskog poljoprivrednog referenta o stanju Sreza gračaničkog, a sastavljen je u vezi naređenja Kraljevske banske uprave broj 12226/31, prilikom saziva poljoprivredne konferencije juna 22. o. g. (1931. n. a.) u Banjoj Luci.

[16] Salkan, Užičanin, Osvrt na seoske prilike u gračaničkom srezu između dva svjetska rata, *Gračanički glasnik,* br. 51/XXVI, Gračanica, 2021, 29.

[17] Perko, Vojinović, *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*, Banjaluka, 1997, 41.

naknadu, jer nije moglo živjeti od izrazito zaostale poljoprivrede.[18] Međutim, radne snage je bilo na pretek tokom cijele godine, pa je cijena rada bila dosta niska. I pored toga, zbog pomanjkanja mehaničkih sredstava, poljski radovi najčešće se nisu mogli nikada u potpunosti i na vrijeme završavati. Osjećalo se pomanjkanje zaprega na selu za izvođenje ratarskih radova iako ih je, po broju zaprežne stoke u odnosu na broj domaćinstava, trebalo imati svako drugo domaćinstvo. Međutim, u 60% domaćinstava nije bilo zaprege, ili ako su je i imali, u velikoj mjeri je bila nesposobna za rad. Učinak joj je bio 20 do 30 ari uzoranog zemljišta za dan.

U grani stočarstva došlo je do opadanja broja grla, dok je voćarstvo dobilo na značaju kakav je ranije imalo. U isto vrijeme došlo je do izvjesnog smanjenja šumskog fonda. Tehnološki odnos između ratarstva i stočarstva bio je gotovo na srednjovjekovnom nivou. Uzročno-posljedične veze ekstenzivne proizvodnje u poljoprivredi djelovale su tako što je rastućem stanovništvu trebalo obezbijediti hranu. To se u uslovima primitivne obrade zemlje, moglo obezbijediti jedino proširenjem oraničnih površina na račun šuma i pašnjaka. Ostvarena proizvodnja žita jedva je podmirivala direktnu ljudsku ishranu, tako da nije skoro ništa ostajalo za ishranu stoke. To je uzrokovalo smanjivanje stočnog fonda, a time i đubriva za potrebe ratarstva. U tom lancu – kao posljedica – ostvarivali su se niski prinosi po jedinici mjere, koji su pokazivali tendenciju opadanja. Tako se veza između stočarstva i ratarstva sve više degradirala. Krug niske produktivnosti i sve težeg života na selu neumitno se zatvarao, a životni standard ljudi opadao. To je imalo za posljedicu opadanje stočnog fonda i učvršćivanje ekstenzivnog gospodarenja u čitavoj grani poljoprivrede.[19]

...

Teško privredno stanje pogoršala je Velika ekonomska kriza koja je zahvatila svjetsku privredu krajem 1929. godine izazivajući katastrofalne posljedice koje su se ogledale u: slomovima velikih banaka, obustavama

[18] Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1927. godine bavilo se 81,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1 %. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

[19] Ilijas, Bošnjović, Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju. *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1980, 140.

rada velikih industrija, nelikvidnosti i pomanjkanju novca kod velikih i malih, povećano nepovjerenje u cijelom svijetu, te postepenoj općoj pauperizaciji. Svjetska ekonomska kriza Kraljevinu Jugoslaviju zahvatila je sa izvjesnim zakašnjenjem (krajem 1930), snažno pogodivši agrarno bosanskohercegovačko društvo. Kriza se ponajprije ispoljila u poljoprivredi, oborivši cijene agrarnih proizvoda do te mjere da je njena rentabilnost bila ispod pariteta troškova. Cijene poljoprivrednih proizvoda u periodu krize pale su za 57%, a industrijskih za oko 31%, što je bio veliki disparitet. Državna privredna politika nije imala adekvatan odgovor na krizu, kao uostalom i većina država u svijetu.[20]

Slika ekonomskog položaja agrara na srezu upotpunjuje se uzmu li se u obzir suše, nerodice, poplave i razne bolesti koje su često desetkovale prinose. Posebno teška zima za poljoprivredu bila je 1931/32 godine. Usljed dubokog snijega i mećave nastupila je nestašica stočne hrane, što je dovelo do pomora stočnog fonda i do 50% na području gračaničkog sreza. Stoka se prodavala u bescijenje, a počeli su je i sami vlasnici klati, pošto je nisu imali čime prehraniti. Uslijedilo je i jako teško proljeće, glad je prijetila i stanovništvu i stoci koja je počela ugibati. Pomanjkanje stočne hrane uslijedilo je zato što je bilo sušno ljeto. Iako je bilo dosta trave u Sprečkoj dolini, novčana kriza je natjerala poljoprivrednike, koji su se pouzdali u kratku zimu, da prodaju viškove sijena vojnoj komisiji za otkup sijena u Karanovcu. Neočekivana poplava upravo u Sprečkom polju odnijela je i posljednje zalihe sijena. To je dovelo poljoprivrednike u situaciju „da su morali isterati svoju stoku u šumu i njive da sama luta i traži sebi hrane. Imade rejona gde je na čitavo selo ostalo samo 5 kuća koje raspolažu stočnom hranom samo još deset dana.“ Zatražena je hitna pomoć u stočnoj i ljudskoj hrani. Šest vagona kukuruza dodijeljeno Srezu Gračanica nije bilo dovoljno. Zato je zatražena hitna pomoć od 10 vagona stočne hrane, odnosno sijena od Banske uprave iz Banja Luke. Radi ublažavanja posljedica krize, formirano je i društvo od uglednih građana za hitnu pomoć,

[20] Opširnije o tome vidi u Zborniku: *Svetska ekonomska kriza 1929.–1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976.

odnosno za prikupljanje pomoći u novcu. Od tih priloga kupovala se stočna hrana i dijelila najsiromašnijim građanima.[21]

U aprilu 1932. godine došlo je do poplava koje su zahvatile 90% već zasijanih površina. Iz tih razloga, sjetva je tog proljeća bila dobro zakasnila. Nije bilo dovoljno sjemena pa je Sresko načelstvo preduzelo mjere da nabavi određene količine vlastitim sredstvima, a naređeno je i opštinama da iz svojih sredstava pomognu nabavku sjemena kukuruza koje je bilo potrošeno za ljudsku ishranu tokom prethodne duge zime.[22] Velika nepogoda pogodila je čitavo područje gračaničkog sreza 25. 7. 1932. godine, tako da ni jedno selo nije ostalo neoštećeno. „Led i orkan toliko su štete naneli usevima i voću da se može reći da od ovogodišnjeg prinosa nema ništa. Pšenica, ovas, raž i pasulj i bostan i povrće uništeni su 100%. Kukuruz i rano voće 75%…“[23]

Vlast je ipak pokušavala da na neki način motiviše i stimuliše poljoprivredne proizvođače. Tako je u proljeće 1930. godine Uprava Vrbaske banovine kao nagradu sedmorici uzor ratara sa područja gračaničkog sreza dodijelila 7 plugova i 7 lahkih drljača za učešće na jednoj poljoprivrednoj izložbi. Nakon toga, zapažen je povećan interes seljaka za nabavku plugova. Samo u toku aprila i maja 1930. godine, putem sreske pripomoćne zaklade prodato je 130 komada plugova.[24] U svom redovnom mjesečnom izvještaju za april 1932. godine, sreski načelnik je obavještavao Poljoprivredno odjeljenje Banske uprave u Banja Luci da se ukazala velika potreba za sijanjem jare zobi. Sa ogledima te kulture već se počelo u Gračaničkom srezu i to sa sortom "Lohov", također se eksperimentisalo sa pivarskim ječmom sorte "Hana" i "Voltava"[25]

[21] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–139, Izvještaj iz Gračanice od 15. - 31. 3. 1931. od 24. 3. 1931.

[22] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–10, Izvještaj Sreskog načelnika Gračanica poljoprivrednom odjeljenju KBU BL od 24. 4. 1932. godine.

[23] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7 - 10

[24] ARS, KBUVB BL, 9, I, III 6–55.

[25] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–137. Izvještaj sreskog načelnika Poljoprivrednom odjeljenju Banske uprave u Banja Luci od 9. 4. 1932. godine.

Ekonomska kriza izazvala je drastičan pad cijena poljoprivrednih proizvoda u zaostaloj agrarnoj Bosni i Hercegovini, gdje su posljedice krize bile teže nego u razvijenijim krajevima Jugoslavije. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je znatno veći u odnosu na cijene industrijske robe, što je seljake (poljoprivredne proizvođače) dovodilo u težak položaj.[26] Najniže cijene poljoprivrednih proizvoda zabilježene su 1933, stočnih proizvoda i pšeničnog brašna 1934, a kukuruznog brašna i mesa 1935. godine. To je slabilo kupovnu moć seljaštva, povećavalo njegovu zaduženost i ubrzavalo proces ekonomskog propadanja sela.[27]

Tokom krize selo i seljake posebno su pogađale „makaze cijena" između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda koje su bile šire otvorene na štetu seljaka. Tako je prije Prvog svjetskog rata jedan plug vrijedio dva tovara pšenice, a 1926. 4,5 tovara. Jedna zaprežna kola pred rat su se mogla kupiti za 909 kg pšenice, a 1925. godine za 1950 kg. Jedan par obuće neposredno prije rata mogao se kupiti za 50 kg pšenice, a 1925. za 145 kg.[28] Cijena goveda je „pri indeksu 1926 = 100, godine 1929. bila također 100, a 1933. godine samo 44,51." Cijene svinja pale su u istom periodu na 62,16. Pad cijena stoke bio je posebno izražen 1931. godine. Pored cijena stoke, padale su i cijene žitarica, povrća i pasulja. Od januara 1929. do aprila 1930. nivo cijenama pao je za 10%. Prema podacima koje je u to vrijeme objavljivalo Odjeljenje za istraživanja Narodne banke Jugoslavije, u decembru 1931, indeks takozvanih „biljnih" cijena (žitarice i povrće) bio je 70 (prema cijenama 1926 = 100), indeks „stočnih" cijena samo 58,6. „Biljne" cijene su početkom 1934. godine pale ispod 40. Ali, već avgustu 1934. godine osjetili su se neki znaci oporavka. „Biljne" cijene bile su na nivou

[26] *Statistički godišnjak Jugoslavije 1934, 1935*, Beograd, 1937, 230.

[27] Za ilustraciju navodimo samo neke karakteristične primjere: pred Prvi svjetski rat za kilogram ječma u Bosni i Hercegovini mogao se kupiti kilogram soli, a 1935. kilogram soli kupovao se za tri kilograma ječma; pred Prvi svjetski rat za jedan kilogram ječma u Bosni i Hercegovini mogla su se kupiti dva paketa šibica, a 20 godina kasnije, za dva paketa šibica seljak je morao dati 20 kilograma ječma; jedan kilogram eksera 1931. godine dostigao je cijenu jednog kilograma vune; prije Prvog svjetskog rata za jednu ovcu seljak je mogao kupiti 50 metara pamučnog platna (beza), a 1935. za tu količinu platna morao je platiti iznos u vrijednosti četiri ovce. (K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 131).

[28] S. Užičanin, *nav. rad,* 30.

od 49,3, dok su se industrijske cijene držale dosta visoko – 68,5 tako da seljaci sa smanjenom kupovnom cijenom poljoprivrednih proizvoda, nisu mogli nabaviti dovoljno industrijske robe.[29] Na siromašno i primitivno bosanskohercegovačko selo kriza je djelovala porazno. Oslabila je njegovu ionako slabu kupovnu moć, povećala zaduženost seljaka i ubrzala proces ekonomskog propadanja sela.[30]

Na selu je, inače, bilo malo novca, pa se i promet roba odvijao sa mnogo teškoća. Seljak se morao zaduživati pod vrlo nepovoljnim, gotovo lihvarskim uslovima. Umjesto novčanog, mnogi seljaci su bili prisiljeni da koriste naturalne, odnosno robne kredite, obično su ugovarali otplatu kredita u naturi ili radu. Takvi krediti često su se pretvarali u najteže oblike eksploatacije i lihvarstva i direktno su uticali na osiromašenje sela.

Ni intervencija Privilegovane agrarne banke nije bila od velike pomoći seljaštvu Bosne i Hercegovine iako se radilo o specijaliziranoj državnoj ustanovi za kreditiranje seljaka i njihovih zadružnih organizacija. U prvom redu, zaduženost seljaštva bila je prevelika, kamate za njih previsoke, mjere države nedostatne.[31] Ni u teritorijalnom pogledu, raspodjela tih kredita nije bila pravilna. Tako je, na primjer, Vrbaskoj banovini 1930. godine pripalo svega 5,1% tog kreditnog volumena. Takvi kriteriji zadržali su se sve do 1938. godine, što je, svakako, uticalo i na stanje poljoprivrede na gračaničkom srezu.

Seljaka su teretile i fiskalne obaveze. Osim državnog poreza, koji je dostizao čak i do 21,27% od poljoprivrednog prihoda, seljake su teško opterećivali i gradski posredni porezi koje je morao plaćati prilikom iznošenja svojih proizvoda na gradsku tržnicu. To je često poprimalo karakter unutrašnjih carina kojima su stanovnici gradova prebacivali terete poreza

[29] Vuk, Vinaver, Ekonomska kriza i kursevi industrijskih akcija u Jugoslaviji (1929–1935). *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae,* (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 12, Zagreb, 1985, 174.

[30] K. Hrelja, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini 1929–1940,* 50-52.

[31] Po podacima Privelegovane agrane banke, u 1932. godini, u Kraljevini Jugoslaviji bilo je je preko 700.000 zaduženih seljaka, što je činilo više od 30% njihovog ukupnog broja. Samo jedan godišnji iznos kamata na te kredite bio je jednak jednoj polovini od svih novčanih prihoda se tih zaduženih seljačkih imanja (Mustafa, Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* Četvrto izdanje, University press, Sarajevo 2014, 319

na selo. Razne takse kao što su trošarina, maltarina, mirija, behija i sl. zahvatale su od 10 – 40% vrijednosti robe koju je seljak iznosio na pijacu.[32]

Bez podesnog kredita seljak maloposjednik nije imao prilike da intenzivno iskoristi svoju raspoloživu radnu snagu. Jači posjednici, vlasnici zemlje radili su skroz ekstenzivno, nisu ulagali kapital, već su najčešće svoju zemlju davali kao „napolicu". Seljak je bio neprosvijećen i nije mogao racionalnije koristiti zemlju. Paradoksalno je da je na jednoj strani radne snage bilo do u bescjenje, dok je na drugoj strani bila premalo obrađena zemlja, što je imalo za posljedicu veoma nizak životni standard seljaka.[33]

Poremećeni odnos između zarade koju je zemljoradnik ostvarivao i troška koji je imao u svom snabdijevanju i održavanju, stvorio je deficit u njegovom budžetu. Dakle, usljed krize, nestručnosti, odsustva zemljoradničkog kredita koji je nadomještao zelenaški kredit (kamatna stopa preko 30%), nedostatka inventara, prevelikih poreskih nameta i sistematskog spekulativnog obaranja cijena poljoprivrednim proizvodima, cjelokupna seoska privreda našla se u teškom stanju. To je nepovoljno utjecalo na kupovnu sposobnost seljaka. Razumljivo da je zbog opadanje kupovne moći najbrojnijeg i najjačeg potrošača trpila i gradska privreda. Seljaci nisu izgubili samo kupovnu moć nego nisu mogli izvršavati ni svoje dužničke obaveze prema povjeriocima i bankama.

U nizu mjera koje je država preduzela na saniranju privrednih prilika na selu tokom krize, najvažnija je bila donošenje *Zakona o zaštiti zemljoradnika*, kojim je uredila pitanje zemljoradničkih dugova. Zakon je zaštitio seljaka od previsoke kamate i spriječio prodaju zemljoradničkih imanja u bescjenje. Kamata po ranijim zemljoradničkim dugovima bila je svedena na snošljivu visinu, a rok za otplatu glavnice produžen.[34] Ta vladina mjera bila je od velike pomoći seoskoj privredi.

---

[32] K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 132.

[33] Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

[34] Zakon je donijet 19. 4. 1932. godine, a odnosio se na dugove nastale prije 20. 4. 1932. godine. Nova kamata za dugove privatnim licima određena je na 3,54%, a 6,02% za dugove novčanim zavodima i bankama. Rok za otplatu duga iznosio je 12 godina. (Salkan, Užičanin, Privredne prilike u Gradačačkom srezu (1918-1941), *Kulturno-historijsko*

Pregled zasijanih površina žitaricama (zrnasto bilje) po općinama gračaničkog sreza u 1932. godini:[35]

R/B	Opština	Zasijano hektara							
		Pš. ozima	Pš. jara	Ječ. ozimi	Ječ. jari	Raž oz.	Raž jari	Zob	Kukuruz
1.	Gračanica	50	2,5	10	1	10		20	280
2	Karanovac	232	4	8		40		61	676
3	Stan. Rijeka	321		28		20		0,7	400
4	Doborovci	424	1	6	1			180	815
5	Lukavica	450		15	1	20		60	800
6	Osojnica	1300		30		89		130	1.900
7	Osječani	320		28		2		185	2.700
8	Zelinja	611,5		17,5		12,5		142	1.874
9	Srnica	340		5				105	1.690
10	Špionica	244		9				204	2.440
11	Orahovica	150	5	6	2	4	5	100	500
12	Bos. P. Selo	500				150	50	280	920
Ukupno uži srez		4.942,5	12,5	162,5	5	347,5	55	1468,4	14.995
Sr. ispost. Gradačac		2.954	45	155	37	63	9	1327	7.305
Sr. ispost. Maglaj		680	17	34	2	103	3	129	1.578
Uk. širi srez		8.576,5	74,5	351,5	44	513,5	67	3.024,4	23.878

naslijeđe Gradačca, Zbornik radova sa naučnog skupa Gradačac, 28. maja 2016, Gradačac, 2017, 84-85).

[35] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–177.

Prema podacima o poljoprivrednoj proizvodnji i površinama ziratne zemlje na području gračaničkog sreza, u periodu između dva svjetska rata, može se zaključiti da je najviše ziratne zemlje zasijavano kukuruzom. Polovinu ukupne proizvodnje žita činio je kukuruz, a drugu polovicu sva ostala žita. Od mahunastog bilja najviše se proizvodio grah, koji je zauzimao skoro ¾ proizvodne mahunastog bilja. Od korjenastog bilja, šećerna i stočna repa bile su kulture u opadanju u odnosu na period prije Prvog svjetskog rata, zato što je austrougarska vlast podsticala tu proizvodnju. Proizvodnja krompira je bila najveća u grupi krtolastog bilja, ali još uvijek nije mogla podmiriti domaću potrošnju, pa se krompir morao uvoziti. Lan i konoplja od industrijskog bilja sijani su samo za domaću potrebu. Od stočnog krmnog bilja zasijavana je crvena djetelina i lucerka, ali samo u neznatnim količinama. Stočna hrana dobijala se uglavnom sa prirodnih livada, koje su posebno u brdskim i planinskim predjelima davale odlično sijeno. Znatne površine zemljišta ostajale su pod pašnjacima, koji se nisu kosili, već su se koristili za ispašu stoke, koja je na njima provodila prosječno 6 mjeseci u godini. Neobično veliki procent zemljišta ostajao je pod ugarima koje se računalo u ziratno zemljište, ali se nije obrađivalo niti se zasijavalo usjevima svake godine nego se puštalo da preleži jednu godinu pa se onda zaoravalo i zasijavalo određenim kulturama. Veliki procenat ugara na području sreza (u Bosni i Hercegovini je bio 40–50% ukupnog ziratnog zemljišta) najbolje pokazuje ekstenzivnost poljoprivredne proizvodnje kao njenu glavnu karakteristiku.[36]

Prinos ljetine za 1934. godinu zvanično se cijenio kao "prosečno dobar", a rod kukuruza odličan. Sa 3.572 hektara zasijanih pšenicom, ukupan urod iznosio je 25.000 metričkih centi ili 7 metričkih centi po hektaru, sa 165 hektara zasijanih zobi, ostvaren je urod od 1.140 metričkih centi (7 mtc po hektaru), sa 517 hektara zasijanih raži ostvaren je urod od 3.600 metričkih centi (7 mtc po hektaru), sa 1626 hektara zasijanih zobi ostvaren je urod od 13.008 metričkih centi (8 mtc po hektaru), sa 13.209 hektara

[36] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1928*, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1928, 22-24.

zasijanih kukuruzom očekivao se urod od 198.135 metričkih centi (15 mtc po hektaru).[37]

I po veličini zasijanih površina i po prinosima žitarica koje su se uzgajale u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu bio je kukuruz. U izrazito nerodnim godinama, kakve su bile 1932., 1933., 1935. i 1939. čitavi krajevi Bosne i Hercegovine bili su osuđeni na gladovanje. U periodu od 1929. do 1939. godine prosječan prinos kukuruza bio je 12,5 mtc po jednom hektaru. U spomenutom razdoblju, prema statističkim podacima, proizvodnja žitarica dostizala je 300 kg po jednom stanovniku godišnje. Od toga se za sjeme moralo izdvojiti 100 kg, za ishranu stoke 50 kg. Ostatak od 150 kg po jednom stanovniku ili 0,41 kg na dan nije bilo dovoljno da se osigura nasušni hljeb. Prema nekim proračunima, u to vrijeme u kaloričnoj vrijednosti dnevne ishrane u Bosni i Hercegovini žitarice su učestvovale sa oko 70%. Što se tiče krompira, Bosna i Hercegovina je zaostajala za Slovenijom 6 puta po zasijanim površinama, a 4 puta po ostvarenom prinosu po jednom stanovniku.[38] O slaboj produktivnosti ove privredne grane govore i podaci o prosječnim prinosima po jedinici površina. U periodu 1932. – 1936. godina prosječan prinos kukuruza u Bosni i Hercegovini bio je 12,5, a pšenice 8,4 mtc po hektaru. U sjevernim krajevima zemlje prinosi pšenice kretali su se od 10–20 mtc, a kukuruza i do 30 mtc po hektaru.

Prinos po jednom hektaru bio je dosta neravnomjeran ne samo u širem okruženju (Bosna i Hercegovina, Vrbaska banovina), već i po pojedinim općinama gračaničkog sreza. Tako je na primjer prinos pšenice u 1930. godini po opštinama iznosio od 4 mtc po hektaru u Stanić Rijeci i Lukavici (brdski predio), pa do 12 mtc u Osječanima, Zelinji (plodne zaravni), 6 mtc u Gračanici i Karanovcu itd. Slično stanje vidimo i u 1931. godini. Prinos pšenice po jednom hektaru kretao se od 15 mtc u Stanić Rijeci do 5 u Karanovcu i Gračanici, 4 u Doborovcima i Lukavici, 10 u Osojnici, 8 u Osječanima, 11 u Gradačcu. Prosjek sreza u toj godini bio je 8 mtc po hektaru.[39] Razlike su vjerovatno stvar statistike. Nije realno da prinos

[37]ARS, KBU VB, I, 6/55.

[38] K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 130.

[39] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–35.

pšenice bude bolji na primjer u Stanić Rijeci (brdski kraj na Trebavi sa 15 mtc) u odnosu na Karanovac (u Sprečkoj dolini sa 5 mtc).[40] Iako se ukupna proizvodnja žita postepeno povećavala, zbog niskih prinosa po jedinici površine i stalnog porasta stanovništva, nije mogla podmiriti prehrambene potrebe Bosne i Hercegovine.[41]

U 1935. godini srez Gračanica raspolagao je sljedećim količinama ljudske hrane ukupno i po stanovniku: kukuruza 22.455.300 kg, pšenice 2.496.800 kg, raži 361.900 kg i ječma 114.000 kg ili ukupno 25.428.000 kg. Na srezu je bilo 10.186 domaćinstava i 55.759 stanovnika. U prosjeku je svako domaćinstvo raspolagalo sa 2.496 kg hrane ili 456 kg po jednom stanovniku. Prosjek Vrbaske banovine bio je 2.679 kilograma po domaćinstvu, odnosno 456 po jednom stanovniku, što znači da je Gračanica bila otprilike na prosjeku Vrbaske banovine.[42]

Statistički podaci o stanju usjeva, zasijanim površinama, nastalim štetama, urodu itd. moraju se uzimati sa dosta rezervi iz više razloga. Rasut teren i raštrkana imanja, loše komunikacije, neobučenost popisivača, nastojanje da se sakrije pravo stanje od strane vlasnika iz bojazni od povećanja poreza itd. Svemu tome doprinosili su i veliki administrativni zahtjevi, neprilagođenost obrazaca, definicija određenih pojmova (ponekad nerazumljiva), promjene obrazaca, administrativno-teritorijalne promjene – što je komplikovalo dolazak do stvarnog stanja ili nekih realnih podataka. U jednom izvještaju Načelstva sreza gračaničkog od 14. 2. 1935. godine, u obrazloženju nekih nelogičnosti u statističkim izvještajima o poljoprivrednoj proizvodnji, dato je objašnjenje da je "naslov" prethodne godine iz nepoznatih razloga smanjio površinu gračaničkog sreza za nekoliko hiljada hektara i naredio da se srez "prema tim ispravljenim podacima ravna i u godini 1934. To smanjenje nije odgovaralo podacima iz katastarske uprave, nastala je pometnja, pa su se morale proporcionalno smanjivati sve površine pod pojedinim kulturama, prema datim direktivama iako nisu odgovarale evi-

[40] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–35.

[41] I. Bošnjović, Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju, 140.

[42] ARS, KBUVB BL, 9, I, 31–21.

denciji Katastarske uprave. Nakon toga ponovo su sravnjeni podaci sa katastarskim knjigama, pa su oni od 14. 2. 1935. godine vjerodostojni.[43]

Od 1936. godine osjetilo se izvjesno poboljšanje prilika. Pripreme za rat u Evropi podstakle su izvoz poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, a samim tim i oživljavanje određenih grana privrede u zemlji (rudarstvo, topioničarski kapaciteti itd.). Donekle su poboljšane saobraćajne prilike, a oživjela je i trgovina i zanatstvo.

Prema podacima iz 1937. godine, obradive površine na srezu zauzimale su ukupnu površinu od 87.241,04 hektara. Od toga su oranice i njive bile na površini od 40.84,83 hektara, vrtovi i voćnjaci 4.546,11 hektara, vinogradi 2,44 hektara, livade 363,19 hektara, pašnjaci i planine 2.198 hektara, šume 36.224,81 hektara, zemljište oslobođeno od poreza 2.920,19 hektara, neplodna zemljišta 200,73 hektara.[44] Podaci nisu sasvim pouzdani jer su površine, nakon 1930. godine, bile znatno manje. Očigledno je da nisu uzimane u obzir administrativne promjene granica sreza koje su u međuvremenu izvršene.

U jednom službenom izvještaju Sreskog poglavarstva o stanju ratarske proizvodnje s početka 1940. godine konstatuje se skroman nivo tehničke opremljenosti proizvođača, ali da je „u toku godine unešeno (...) u narod nešto poljoprivredni sprava. U glavnom malih brdskih plugova, zatim 4 komada poljski plugova, veći broj kukuruznih sejačica i kopačica i sprava za vršaj. Privilegovano društvo A. D. poslalo je u ovaj srez 2 trijera sortirača. Ukupan broj trijera sortirača na području iznosi 9 komada. Najveća oskudica se osjeća još uvijek u vršaćim spravama i još uvijek znatan deo vršidbe se obavlja konjima. U novije vreme oseća se jaka potreba za vršaćim spravama za vršaj detelinskog semena. U toku godine podignuto je uz novčanu pomoć Banovine 4 betonske đubrenke, a odobrene pomoći za još tri đubrenke. Privatnom inicijativom izgrađena je jedna silo jama. Tako sad na području sreza postoje 2 silo jame i 2 amer. silo tornja, 14 đubrenki sagrađenih iz pomoći i 5 privatno sagrađenih. Proizvodnja, prikupljanje i

[43] ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–270.

[44] *Razvitak*, br. 3, Banja Luka, 1937, 72–73.

konzervisanje stajskog đubra slabo napreduje, jer stoka veći dio godine boravi izvan štale. Spremanje i slaganje đubra nije nikako uobičajeno."[45]

Zaključak

Visoka stopa agrarnog stanovništva bilo je obilježje kulturne i privredne zaostalosti gračaničkog sreza u promatranom periodu. Država nije vodila dovoljno računa o nerazvijenim dijelovima zemlje, niti je ulagala u njihov razvoj. Na području gračaničkog sreza nije zabilježena nijedna veća investicija tokom međuratnog perioda. Iako je većina stanovništva živjela od poljoprivrede, agrarna proizvodnja je usljed usitnjenosti zemljišnog posjeda, nestručnog rada, slabe agrotehničke opremljenosti, nedostatka povoljnih kredita, slabe primjene umjetnih gnojiva i savremenih vrsta sjemena, te nedovoljne materijalne podrške države, bila na niskom nivou. Nizak nivo poljoprivredne proizvodnje nije osiguravao dovoljno žitarica ni za prehranjivanje stanovništva. Na području sreza najviše se sijao kukuruz koji je bio osnovni prehrambeni proizvod, pa tek onda druge žitarice i agrikulture. Poljoprivreda nije bila u stanju stvoriti viškove pomoću kojih bi se osavremenila proizvodnja, pa je agrarni sektor ostao i dalje izrazito nerazvijen.

Teške ekonomske prilike u srezu dodatno je otežala Velika ekonomska kriza (1929 – 1934), koja je imala dalekosežne posljedice. Kriza je dovela do većeg opadanja cijena agrarnih u odnosu na industrijske proizvode, što je stvorilo tzv. makaze cijena, koje su urušile kupovnu moć seljaka do te mjere da su postali potpuno nelikvidni i da su se na već postojeće dugove morali dodatno zaduživati. Samo zahvaljujući intervenciji države spriječena je prodaja velikog broja zemljoradničkih imanja u bescjenje. Razorno djejstvo krize na cjelokupnu privrednu aktivnost sreza osjećalo se duži niz godina. Nerentabilna poljoprivredna proizvodnja imala je za posljedicu nizak životni standard stanovništva. Slaba kupovna moć sela kao glavnog potrošača suzila je unutarnje tržište, smanjila potražnju robe i trgovački obrt, te obim proizvodnje u svim privrednim granama.

[45] ARS, KBU VB, I, 6/55-5, Izvještaj Sreskog načelnika Gračanica Poljoprivrednom odjeljenju Kraljevske banske uprave u Banja Luci od 16. 1. 1940.

SOME CHARACTERISTICS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE THIRTEES OF THE 20TH CENTURY, THE CASE OF GRAČANICA COUNTY

Conclusion

The high rate of agrarian population was a feature of the cultural and economic backwardness of the Gračanica county in the observed period. The state did not take enough care of underdeveloped parts of the country, nor did it invest in their development. No major investment was recorded in the county of Gračanica during the interwar period. Although the majority of the population lived from agriculture, agricultural production was at a low level due to fragmentation of land holdings, unskilled labor, poor agrotechnical equipment, lack of favorable loans, poor use of artificial fertilizers and modern types of seeds, and insufficient material support from the state. The low level of agricultural production did not ensure enough grain even to feed the population. Corn, which was the basic food product, was mostly sown in the county, followed by other cereals and agricultural crops. Agriculture was unable to create surpluses with which to modernize production, so the agrarian sector remained extremely underdeveloped.

The difficult economic conditions in the county were further aggravated by the Great Economic Crisis (1929 – 1934), which had far-reaching consequences. The crisis led to a greater decline in agricultural prices compared to industrial products, which created the so-called price scissors, which collapsed the purchasing power of peasants to the extent that they became completely insolvent and had to take on additional debt on top of already existing debts. Only thanks to the intervention of the state was the sale of a large number of agricultural estates for nothing had been prevented. The devastating effect of the crisis on the entire economic activity of the county was felt for many years. Unprofitable agricultural production resulted in a low standard of living of the population. The weak purchasing power of the village as the main consumer narrowed the internal market, reduced the demand for goods and trade, and the volume of production in all economic branches.

Dr. sc. Salkan UŽIČANIN
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: salkan.uzicanin@gmail.com

Izvorni naučni rad

ŠLJIVARSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)

Apstrakt: *Šljivarstvo je u privredi Bosne i Hercegovine od davnina imalo zapaženu ulogu. Trgovina šljivom i njenim proizvodima donosila je svake godine značajna novčana sredstva iz inostranstva i aktivno utjecala na narodno blagostanje i trgovinsku bilansu zemlje. Iako se radilo o važnoj privrednoj grani, šljivarstvu između dva svjetska rata nije poklanjana potrebna pažnja. Zbog nemara stanovništva i nadležnih državnih organa, te šljivskih bolesti i štetočina došlo je do opadanja broja stabala, kvantitativnog i kvalitativnog opadanja roda i sledstveno tome novčanih prihoda od trgovine šljivom.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, šljiva, trgovina, šljivarstvo, izvoz.*

Abstract: *Plum farming has played a significant role in the economy of Bosnia and Herzegovina since ancient times. The trade in plums and its products brought significant financial resources from abroad every year and actively influenced the national welfare and the country's trade balance. Although it was an important branch of the economy, plum growing was not given the necessary attention between the two world wars. Due to the negligence of the population and competent state authorities, as well as plum diseases and pests, there was a decrease in the number of trees, a quantitative and qualitative decrease in the crop and, consequently, in monetary income from the plum trade.*

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, plum, trade, plum growing, export.*

Uvod

Ljudi su se od svog postanja hranili voćem i to onakvim kakvog im je davala priroda, tj. divljim koje je u šumama raslo. U krajevima gdje je bilo više voća, makar i divljega, ljudi su se prije nastanili i njihov napredak išao je brže, nego li ondje, gdje je voća bilo manje. Voćarstvo je i u privrednom životu stanovništva Bosne i Hercegovine igralo zapažanu ulogu. Ipak, najveći značaj imala je šljiva. Nigdje nije bilo pogodnijih klimatskih i pedoloških uvjeta za razvijanje šljive kao u Bosni, gdje su bez oplemenjivanja i njegovanja rasla po sedam metara visoka i lijepo razvijena stabla.[1] Šljiva je dominirala među bosanskim voćem u svakom pogledu: po prirodnim uvjetima za uzgoj, privrednom značenju i pažnji koju joj je narod poklanjao.[2] Ona je bila najrasprostranjenije voće i za Bosnu je bila ono što su žitarice za Vojvodinu ili vino i masline za Dalmaciju.[3] Od 47.000 hektara voćnjaka 1929. godine, otpadalo je 8/10 na šljivike.[4] Glavni šljivski rejon nalazio se u sjeveroistočnom dijelu Bosne, između rijeka Bosne, Spreče, Drine i Save, odnosno na prostoru srezova Zvornik, Bijeljina, Tuzla, Brčko, Gradačac, Gračanica, Doboj, Derventa, Tešanj, Bosanski Šamac, Maglaj, Žepče, Zenica, Prijedor i Prnjavor. Velikih šljivika bilo je i u bihaćkom okružju i okolini Sarajeva. Gajila se ponajviše (oko 90%) požegača, kasna sorta šljive, koja je bila dobra za potrošnju u svježem stanju, ali i za sušenje i preradu u pekmez i rakiju.[5] Uz požegaču gajene su još žuta (bijelica) šljiva i džanarika.

[1] Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, *Врбаске новине*, Год. V, бр. 76, Бања Лука, 9. фебруар 1933, 3.

[2] Šerif, Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo, 1938, 35.

[3] *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб, 1906, 239.

[4] Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (ABH S), *Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine* (*FTOK*), K–11, omot br. 9. *Privredne prilike u Bosni i Heregovini 1929*; Š. Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, 35.

[5] Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, *Врбаске новине*, Год. V, бр. 76, Бања Лука, 9. фебруар 1933, 3.

Šljiva se najviše (2/3) sušila, u manjim količinama pekla u rakiju i kuhala u pekmez, a najmanje jela svježa.[6] Kad je rod bio suviše obilan i vrlo sitan, onda je preovladavala upotreba za pekmez. Lošije i prezrele šljive skladištene su u velika burad, a od njih se pravila rakija – šljivovica. Još mnogo prije pojave industrije marmelade u Bosni se pravio pekmez, doduše u primitivnim kazanima, ali s puno uspjeha.[7] Ipak, najveći dio roda se, kako je naprijed navedeno, sušio. Svaka bosanska kuća imala je svoju sušaru i za kratko vrijeme šljive su bile osušene.[8] Što je sirova šljiva bila zrelija dobijala se veća količina suhe.[9]

Još u prvoj polovini 19. stoljeća suha šljiva figurira u vanjskoj trgovini Bosne. Pored drva i stoke unosila je najviše gotovog novca u zemlju. Značaj šljive za narodnu privredu nije ostao nezapažen osmanskim, a posebno austrougarskim vlastima. Obje su radile na proširenju šljivika i unaprijeđenju prerade šljive. Proizvodnja i izvoz šljive od 60-tih godina 19. stoljeća poprima goleme razmjere, a šljivarstvo zauzima visoko mjesto u privredi zemlje.[10] Pred kraj osmanske uprave činile su oko 1/4 ukupnog izvoza iz zemlje.[11] Austro-Ugarska okupaciona uprava posebno je unaprijedila preradu šljive koja je postala jedna od važnijih privrednih djelatnosti. S kulturom šljive razvile su se tri važne industrije, kojima je ta voćka pružala osnovnu sirovinu za preradu, a to su bile industrija sušenja, pečenja

[6] ABH S, *FTOK*, K–11, omot br. 2. *Zapisnik XVLII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god*.; Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, *Врбаске новине*, 6.

[7] Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 598.

[8] *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево, 1913, 12–13.

[9] Za jedan kilogram suhih šljiva trebalo je oko tri kilograma krupne svježe zrele šljive. Ipak, prosječno je za 100 kg suhe trebalo 400 do 410 kg sirove šljive. (Босанска шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, Год. LIII, бр. 22, Београд, 30. маја 1926, 171).

[10] Највећи шљивар у Босни, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, Год. XLI, бр. 8, Београд, 20. марта 1910, 1.

[11] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 628.

pekmeza i rakije.[12] Do početka industrijske obrade izvozile su se uglavnom u suhom, te neznatne količine u svježem stanju. Zbog njene važnosti za ukupnu privrednu bilansu, Zemaljska vlada zakonski je normirala uzgoj, preradu i promet šljive.[13]

Razvoj šljivarstva i trgovinu šljivom omeo je početak Prvog svjetskog rata (1914-1918).[14] Ratna kataklizma skoro u potpunosti je zaustavila izvoz, odnosno vanjsku trgovinu. Austro–Ugarska je tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom sa Njemačkom i Rumunijom.[15] Kako je rat odmicao promet i izvoz robe sve više je ograničavan.[16] Izvozne zapreke koje su uvedene tokom rata smetale su i unutarnjem prometu, nadasve i prometu svježeg voća između kotareva. Zabrana izvoza odnosno ograničenja koja su bila zavedena stvarale su trgovcima štetu, a s druge strane otežavale prehranu stanovništva u teškim ratnim vremenima.[17]

---

[12] Једна анкета о подлогама за калемњење шљива, *Тежак*, Год. LVI, број 15, Београд, 1. август 1929, 1-2.

[13] *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 240.

[14] Opširnije o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata vidi u: Salkan, Užičanin, „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao*, God. II, br. 2, Tuzla, 2016, 69–95.

[15] Neposredna trgovina Bosne i Hercegovine sa inostranstvom izvan Austro-Ugarske monarhije bila je neznatna, osim izvoza drveta u Italiju, Francusku i Afriku. Neposredno preko granica zajedničkog carinskog područja pored drveta izvozilo se i nešto duhana, šljiva i ćilima. Kod uvoza bila je upućena na Austriju i Ugarsku. Gotovo sav bosanskohercegovački uvoz poticao je iz ovih država ili je išao uz njihovo posredstvo. Čitav neposredni promet sa drugim državama, prema nekim procjenama, iznosio je 3% od ukupne vanjske trgovine Bosne i Hercegovine. (Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 1, Sarajevo, 1. 1. 1920, 8; Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 114).

[16] Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo, 1914, (dalje: *Glasnik zakona i naredaba za 1914*), 511–516.

[17] *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice trgovačko obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. godine u dvorani komore u Sarajevu*, Sarajevo, 1918, 75.

Razvoj šljivarstva (1918-1941)

Završetak Prvog svjetskog rata iznjedrio je tektonske političke, socijalne i privredne promjene u svijetu. S političke karte Evrope nestala su velika carstva, a pojavile se nove nacionalne države, među kojima 1. decembra 1918. godine i monarhistička Jugoslavija u čiji sastav je ušla i Bosna i Hercegovina.[18] Prirodno je bilo da kao jedna politička cjelina, novoformirana država bude i jedna privredna zajednica.[19] Međutim, nesređene poslijeratne političke i privredne prilike u zemlji onemogućavale su normalnu privrednu saradnju među jugoslavenskim narodima, koji su do ujedinjenja imali različita politička i privredna uređenja.[20]

Cjelokupna trgovina u monarhističkoj Jugoslaviji nakon njena formiranja, bila je ograničena mnogobrojnim teškoćama, pa i pravne prirode, što je trgovcima stvaralo silne probleme.[21] Dodatno su ih pojačavale partikularističke težnje pokrajinskih vlasti, koje su nastojale održati privredni separatizam zahvaljujući nadležnostima kojima su tada raspolagale. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine vodila je početkom 1919. godine prave „međunarodne“ pregovore sa narodnim vlastima u Vojvodini oko nabavke hrane. Slični pregovori vođeni su i oko izvoza bosanske soli.[22] Trgovački poslovi među pokrajinama obavljani su uglavnom sistemom kompenzacije.[23] Kas-

[18] Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine, kada je dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. oktobra 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U radu će se radi jednoobraznosti koristit naziv monarhistička Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

[19] Narodna ishrana, *Glas slobode*, God. IX, br. 28, Sarajevo, 5. februara 1919, 1.

[20] Драган, Милићевић, Југословенско питање и југословенска индустрија, Српски књижевни гласник, Књ. LXI, бр. 8, Београд, 16. децембар 1940, 605–607. Opširnije o ulozi države u privredi Kraljevine SHS vidi u: Драган, Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010.

[21] Uklonimo nedostatke, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, God. XI, br. 47, Zagreb, 4. lipnja 1919, 1.

[22] Aleksandar, R., Miletić, Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine, *Tokovi istorije*, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, br. 3–4, Beograd, 2004, 13.

[23] Nusret, Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991, 294–295.

nije je, do uspostave slobodne trgovine, od centralnih vlasti u Beogradu tražena dozvola za slobodnu kupovinu robe. Međutim, prevoz hrane do krajnjih konzumenata, zbog haotičnog stanja u saobraćaju, išao je otežano.[24] I pokrajinske vlasti u Bosni i Hercegovini pravili su ograničenja kod izvoza ili uvoza pojedinih artikala. Najmarkantniji primjer je poslijeratna zabrana uvoza suhih šljiva iz drugih jugoslavenskih pokrajina, gdje su bile znatno jeftinije. Zabranu uvoza Zemaljska vlada pravdala je ranijim obavezama vlasti nastalih ugovorom s Centralom šljiva, koje je ona morala izvršavati.[25]

S političkom konsolidacijom države, dolazi do uspostave slobodne trgovine i prometa u zemlji i do brže razmjene robe.[26] Ovu olakšicu remetio je stalni rast cijena usljed valutne nestabilnosti, skupog prevoza i nelegalne trgovine. Eksport robe u inostranstvo vršio se u ograničenim količinama, jer je izvoz sputavan raznim ograničenjima državne vlasti. Ipak, do 1922. godine ventil izvoza se polahko otvarao, a eksport povećavao.

Primitivna bosanskohercegovačka poljoprivreda i pored silnog napora stanovništva nije uspijevala proizvesti dovoljno proizvoda nephodnih za ishranu, pa se značajna količina hrane morala uvoziti iz inostranstva. Importovale su se uglavnom žitarice, dok je proizvodnja voća nadmašala potrebe stanovništva, a velike količine preostajale su za izvoz. Ipak, najveći prihod dolazio je od šljive koja je imala najvidnije mjesto u voćarskoj kulturi i vanjskoj trgovini zemlje.

Šljiva je među svim voćem bila najvažnija i najkorisnija voćka za domaćinstvo, a za voćarstvo najzahvalnije drvo. Doslovno da nije bilo seoske kuće iza koje nije bio šljivik, niti je bilo potoka, vlažne doline, gdje se nije uzgajalo ovo neugledno, no ipak tako korisno drvo. Uspijevale su dobro u nizinama kao i po bregovima, samo što su one u nizinama imale krupniji plod, nego one po bregovima i po dolinama, ali bilo je i obrnuto u za-

[24] Izvještaj o radu Narodnog vijeća iz XX. sjednice Glavnog odbora N. V. za B. i H. od 11. decembra 1918, *Glas slobode*, God. VIII, br. 99, Sarajevo, 18. decembra 1918, 2.

[25] Narodna ishrana, *Glas slobode*, God. IX, br. 28, Sarajevo, 5. februara 1919, 1.

[26] ABH S, *FTOK*, K–2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa prilozima)*; Jaša Grgašević, Trgovina Kraljevine SHS od 1919–1928. godine, u: Joso, Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava VI, Zagreb 1929, 2–3, *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo, 1920, 195.

visnosti od od tla, obrađivanja i đubrenja. Njihov uzgoj bio je prilično lagan i bez truda. Razmnažavale su se sjemenom, izdancima i kalemljenjem. Ipak, većina bosanskih šljivika bila je uzgojena iz izdanaka, jer narod nije znao da se šljiva može i kalemljenjem uzgajati. Izdanci su uzimani od stabala s dobrim, lijepim i krupnim plodom, jer su prenosili sva svojstva matice na novo stablo. Od njih su se dobijala lijepa i zdrava stabla s krupnijim plodom roda. Onaj koji „uzgoji više takovih stabala, ima cijeli imetak, jer takove se šljive kao prijesne dobro plaćaju, a suhe još bolje." Mjesta u kojima je bilo više šljivika, koji su se još i njegovali, bila su naprednija. Šljive su povećavale blagostanje mnogih krajeva, jer kad rode mogle su se svježe ili prerađene uvijek dobro unovčiti. Narod je od njihove prodaje podmirivao sve svoje daće i još mu je prostajalo za ličnu upotrebu.

Šljiva je prema statistici Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije i u periodu između dva svjetska rata dominirala među bosanskim voćem. Od oko 70 miliona voćnih stabala, koliko je registrirano u cijeloj državi 1936. godine, na područje Bosne i Hercegovine otpadalo je oko 13 miliona ili 16,6%. Od toga bilo je 9.941.126 stabala šljive, 1.072.802 jabuke, 810.680 oraha, 761.740 krušaka, 402.012 trešanja, 254.598 kestenova, 115.712 smokava, 58.117 breskvi, 56.666 višnji, 42.399 dunja i 15.988 stabala kajisije.[27]

Prinos šljive ponajviše je zavisio od vremenskih prilika, uslijed čega je bio nestalan. Kada se kulturi voćke posvećivala potrebna pažnja rezultat roda bio je povoljniji.[28] Prema podacima državnog Ministarstva poljoprivrede i voda prinos šljive u Bosni i Hercegovini po jednom stablu kretao se od 10,4 u Drinskoj do 17,2 kg u Vrbaskoj banovini.[29] Godišnji prinos sirove šljive u cijeloj državi kretao se od 35.000 do 80.000 vagona (po 100 mtc), što je zemlji donosilo prihod od oko 200 miliona dinara.[30] Prosječna

[27] Š. Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, 35.

[28] ABH, FTOK, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

[29] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у години 1934*, Сарајево, 1935, 45-46.

[30] Prema dostupnim podacima vrijednost izvoza šljive (suhe i sirove) iz Kraljevine Jugoslavije od 1924. do 1934. godine kretala se: 1924. – 189.791.743 dinara, 1925. – 204.698.577, 1926. – 252.185.744, 1927. 192.750.473, 1928. – 175.214.268, 1929. –

godišnja proizvodnja u Bosni i Hercegovini iznosila je oko 18.000 vagona sirove i 1.000-1.500 vagona suhe.[31]

Šljiva se iskorištavala u svježem stanju, prerađivala u rakiju, pekmez i sušila. Nijedno voće nije se iskorištavalo tako obilno. Kako se nije mogla čuvati duže vrijeme u svježem stanju, njena sezona kratko je trajala. Prije 1918. oko 2/3 roda koristilo se za sušenje, ostatak za pečenje rakije i pekmeza, a najmanje se upotrebljavalo u svježem stanju. Prvenstveni stepen prerade šljiva odvijao se u etivažama. Šljiva se prerađivala u 11 velikih i moderno sagrađenih etivaža u koje je bio uložen isključivo domaći kapital.[32] Od navedenog broja osam se nalazilo u Brčkom.[33] Etivaže su poslovale dobro, s obzirom na činjenicu da su bile na izvoru sirovina. Za vrijeme sezone zapošljavale su veliki broj gradske sirotinje. Pored toga od domaćih pilana nabavljale su drvene sanduke za pakovanje i time pomagale njihov rad.[34] Poteškoću u izvozu i radu etivaža stvarala su ograničenja koja su pravile zemlje uvoznice bosanske suhe šljive.[35]

Poslije drveta koje je donosilo oko 600 miliona dinara, šljiva je bila najvažniji izvozni artikal iz Bosne i Hercegovine. Ukupna izvozna vrijednost šljiva i drugog voća iz Bosne i Hercegovine iznosila je oko 120 miliona dinara.[36] Prema podacima Trgovačko obrtničke komore iz Sarajeva vrijednost izvoza šljive 1925. godine procijenjena je na 60.000.000 dinara.[37] Najpovoljnija bila je 1930. kada se izvezlo 31.360.319 kg šljive u vrijednosti od 67.045.546 dinara.[38] Eksport proizvoda od šljive 1932. godine priho-

120.349.488, 1930. – 112.588.694, 1931. – 102.316.658, 1932. – 167.569.945, 1933. – 141.550.987 i 1934. 134.563.487, što je za promatrani period iznosilo ukupno 1.793.580.067 dinara. (*Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1934*, 46-47).

[31] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, 44-45.

[32] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1926*, 71.

[33] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 57–58.

[34] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1926*, 71.

[35] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 57–58.

[36] Ljubomir, St., Kosier; Vaso, Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924, 80.

[37] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 58.

[38] Ivan, Radić, Šljiva, „*Napredak". Hrvatski narodni kalendar za 1939*, Sarajevo, 1938.

dovao je Bosni i Hercegovini iznos od 45 miliona dinara. Od tog kontigenta otpadalo je 13 miliona na sirove, 31 milion na suhe i milion dinara na pekmez.[39]

Trgovina šljivama obavljala su u raznim oblicima i donosila svake godine milione svježeg novca u zemlju.[40] Radilo se o unosnom poslu u kojem su glavnu ulogu igrale banke i krupni privatni kapital. Krupni izvoznici bili su: Filijala zemaljske banke, Ujedinjena centralna banka, Prva muslimanska banka, Hrvatska posavska banka, Agrarna i komercijalna banka, Muslimanska centralna banka i dr.[41] Među najjačim izvoznim središtima u Bosni i Hercegovini bilo je Brčko, centar cijele Bosanske Posavine, kraja na čijem teritoriji se prostiralo preko 500 sela s 250 općina.[42] Ležalo je na obali Save u središtu bosanskohercegovačkog šljivskog rejona, što je utjecalo da dobije ulogu glavnog centra za obradu i izvoz šljive. Prema nekim procjenama s brčanskog tržišta odvijalo se oko 90% izvoznog viška šljive.[43]

U dobrim godinama šljive su obilno rađale. Vrijeme berbe bilo je stvar ocjenjivanja, a zavisilo je uglavnom od iskustva i procjene domaćina. Čekalo se da plod sazrije, a potom se pristupalo berbi. Počinjala je s ubiranjem šljiva pravilne veličine i najbolje boje, a proces se ponavljao sljedećeg ili poslije nekoliko dana, jer plodovi na jednom stablu nisu istovremeno zreli.[44] Plodovi su brati rukom, drmanjem ili tresenjem stabla, a rjeđe mlaćenjem motkama, jer su se tako uništavali plodovi i plodonosne grančice. Branje pomoću otresanja vršlo se tako što su pod stabla prostirane: ponjave, hasure, slama ili se zemlja ispod stabla prekopavala, da se plod padanjem ne ošteti i da se lakše pokupi. Lijepe i krupne šljive za sušenje i prodaju u inostranstvo brate su ručno i obavezno s peteljkom, dok su bile

[39] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore 1932*, 48.

[40] Brčka, *Bosnischer Bote pro 1901*, Sarajevo, 1901, 212.

[41] ABH S, *FTOK*, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*

[42] Брчко је једно од наших најјачих извозничких места, *Правда*, Год. XXXV, број 123835, Београд, 3. мај 1939, непагинирано.

[43] Joso, Lakatoš; Aco, Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1924, 160–161.

[44] Salkan, Užičanin, Šljiva u privredi Bosne i Hercegovine (1861-1918), *Historijska misao*, 7, Tuzla, 2022, 123–124.

još poluzrele. Kao takve lakše su transportovane i nisu stradale tokom prevoza, nego su samo dozrijevale. Plodovi koji su iznošeni na mjesna tržišta brati su potpuno zreli. Sitnije šljive za pekmez i rakiju obično su skidane sa stabla drmanjem ili trešenjem. Slabiji i oštećeni plodovi tokom branja upotrijebljavani su za pekmez ili rakiju. Šljive su pakovana u voćne gajbice / sandučiće od 12 do 15 kg ploda. Osim gajbica kao ambalaža korištene su pletene korpice od vrbova prušća u koje je stajalo od 20 do 25 kg ploda.[45]

Detalj s brčanske pijace s izloženim pletenim korpama šljive

Ranije su za vrijeme berbe trgovci obično dolazili iz Beča i Pešte u sve bosanske šljivske krajeve i ostajali do kraja sezone. Svaki od njih imao je po jedno stovarište i držao po jednog kupca (posrednika), koji je na tržištu neposredno kupovao voće od seljaka.[46] Kako bi roba što bolje odgovarala ukusu inostranih mušterija i kvalitetom i načinom pakovanja, trgovci-izvoznici kupovali su od seljaka šljivu u voćnjacima, brali je i pakovali sa svojim radnicima (beračima) koje su sezonski zapošljavali i dovozili na željezničku stanicu.[47] Dakle, najvećom količinom šljive na tržištima ruko-

[45] Ivan, Radić, Šljiva, „*Napredak“. Hrvatski narodni kalendar za 1939*, Sarajevo, 1938.

[46] Босанска шљива, *Тежак*, 171.

[47] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u godini 1932*, Sarajevo, 1933, 138-139.

vali su lokalni trgovci, čije je glavno zanimanje bilo da kupuju manju kilažu i sastavljaju vagonske tovare i tako postižu bolje cijene. Oni su posjedovali velike magacine, gdje su skladištili i čuvali kupljene količine, dok se vagonski tovar ne sastavi ili ukaže pogodna prilika za izvoz.[48] U vrijeme sezone vojska nadničara i nadničarki, svih uzrasta i životne dobi, radila je i danju i noću na poslovima sa šljivom. Tada nisu vrijedile odredbe radničkih zakona. Važio je samo običajni način brze otpreme, koji je bio jači od pisanog. Da se na brčanskom otpremištu radilo na način desetosatnog radnog vremena, polovina šljiva bi propala prilikom transporta.[49] Od 1930. godine posao branja i sortiranja u potpunosti su preuzeli seljaci u svoje ruke, tako što su s porodicama brali voćnjake, sortirali plodove, dovozili na pijacu i prodavali kao i sve ostale proizvode. Promjena načina rada odgovarala je i trgovcima, jer im je bilo isplativije da od seljaka kupuju gotovu, obranu, sortiranu i pakovanu robu na pijaci. Nisu imali potrebe da angažiraju sezonske radnike za branja i pakovanja šljive.[50]

Kvalitet šljive određivao se po veličini ploda. Najčešće se trgovalo s tri utvrđene klase i to: velika garnitura 70-75, srednja 80-85 i mala 110-120 plodova u 1 / 2 kg. Merkantilna je bila najmanja klasa u kojoj šljive nisu brojane.[51] Godine 1933. 10% bilo je garnitura 70/75, 25% 80/85, 95/100 i 110/120, te 15% merkantilne. U godinama kada je rod bio nešto slabiji plodovi su bili krupniji pa je I klase 70/75 i 80/85 bilo za 5-10% više, a u godinama kada su šljive bolje rađale nije bilo uopće I klase, a od 80/85% bilo je 5-10% manje, a III i merkantilne za toliko više.[52] Nakon sortiranja lokalni preprodavci utvrđivali su cijene i time olakšavali i izvoznicima.

[48] Босанска шљива, *Тежак*, 171.

[49] Место које живи свега месец дана у години. Брчко највеће шљиварско место у Босанској Посавини, *Правда*, Год. XXXV, бр. 12516, Београд, 10. септембар 1939, непагинирано.

[50] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u godini 1932*, 139.

[51] Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353; Босанска шљива, *Тежак*, 195.

[52] *Извјештај о привредним приликама и раду Коморе 1934*, 55.

Posao ovih posrednika u prvom rukovanju voćem opravdavala je njihova vještina i razumijevanje posla i njihova uloga uopće bila je priznata.[53]

Prema pisanju štampe ko je želio „da upozna privredu (...) zemlje, taj treba bar jedan dan da provede u Brčkom na Savi u septembru – za vreme kampanje sveže šljive.“ Vrijeme berbe i početak sušenje bilo je normirano još tokom austrougarskog perioda. Sušenje je počinjalo 1. septembra[54] i trajalo do 15. septembra, koji se smatrao prvim pazarnim danom na berzi sa suhom šljivom. U vrijeme kampanje sve se odvijalo munjevitom brzinom. Veće ekspeditivnosti, neobične za Bosnu, od branja pa do transporta šljive, nije bilo ni u daleko naprednijim zemljama. U sezoni se na hiljade tovara šljive slijevalo na pijacu u Brčko, koja je u stvari bila formirana od dvaju ulica koje su vodile k železničkoj stanici. Cjenkanja nije bilo pošto je cijena dobila berzanski karakter i formirala se munjevitom brzinom. Zbog toga je jako fluktuirala u toku od nekoliko sati. Ukoliko su nalozi bili veći od količine robe na tržištu cijena je bila veća, ali ukoliko je ponuda bila veća od potražnje cijena je opadala.[55] Ipak, i kod šljive kao i kod drugih trgovačkih artikala važilo je pravilo „najbolje – najskuplje“.[56]

Interesantno razdoblje u trgovini šljivama nastupilo je poslije 1918. godine, kada počinje jači izvoz svježeg voća. U početku je izvoz svježe šljive išao u malom obimu i s velikim gubicima, ali se iz godine u godinu usavršavao i povećavao. Povećani obim trgovine svježim voćem omogućio je tehničko-tehnološki napredak i razvoj industrije rashladnih uređaja, čime su stvorene pretpostavke za transport svježih plodova na većim udaljenostima. Pri tome je usavršavanje načina pakovanja i funkcioniranje saobraćajnih sredstava bilo od posebne važnosti. U pogledu pakovanja učinjen je progres, kada je pored korpe počelo da se koristi i sanduče. Proizvodnja

[53] Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 599.

[54] Босанска шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, Год. LIII, бр. 22, Београд, 30. маја 1926, 171.

[55] V. Bajkić, „Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji“, *Народно благостање*, Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 599.

[56] Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353.

sanduka za izvoz svježih šljiva bila je najrazvijenija u Brčkom, gdje je postojala fabrika koja je izrađivala 300.000 sandučića godišnje.[57]

Najvažniji faktor u razvoju izvoza svježe šljive bilo je usavršavanje saobraćajnih sredstava. U tom pogledu Ministarstvo saobraćaja dalo je poseban doprinos. Treba napomenuti da su telefonski i željeznički saobraćaj između Brčkog i inostranstva također dobro funkcionirali. Svakodnevno u 13:00 sati u vrijeme sezone kretalo je iz Brčkog 100 vagona svježe robe (ubirane samo jedan dan ranije), koja se već idućeg dana prodavala u Beču i Pragu, a poslije dva dana i u Varšavi. Uzrok porastu izvoza svježe šljive ležao je i u tome što izvozna kampanja nije dugo trajala – šest do osam sedmica – a također i što su seljaci i trgovci imali najbolji profit od njene prodaje. Prodaja sirove šljive dakle, predstavljala je najbolje unovčenje, bolje no pri najboljoj cijeni za suhu šljivu i pekmez. Za nju su dobijali relativno visoku cijenu od 1,5 do dva dinara po kilogramu, dok su za jedan kilogram suhe mogli postići četiri dinara, a za njega je trebalo četiri kilograma sirove, ne uzimajući pri tome troškove sušenja i ostale izdatke. Prema tome trgovina svježom šljivom davala je dobre rezultate i dobitke, kako seljaku tako trgovcu i izvozniku. Međutim, u praksi se, prema tvrdnjama poslovnih krugova, nisu pokazali ovi povoljni rezultati, nego su se naprotiv pokazali znatni gubici u trgovini svježom šljivom. Konačan bilans poslovanja nije bio povoljan, jer od prometa koji je iznosio oko 25 miliona dinara za vrijeme kratkotrajne kampanje, niko nije osjećao veliku korist, nego se naprotiv skoro svake godine posao završavao s gubitkom koji se morao osjetiti u budžetima seljaka, trgovaca i izvoznika.[58]

Izvoz svježih šljiva imao je ekonomski, ali i kulturni značaj, koji se ogledao u činjenici da je bila smanjena proizvodnja rakije, a time i rašireni alkoholizam. Ekonomska povoljnost ogledala se u činjenici da je na međunarodnim tržištima kalifornijska suha šljiva bila sve veća konkurencija bosanskoj. Pritisak je bio toliki da je izgledalo da je toj grani bosanske

[57] Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 598.

[58] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

„privrede došao kraj.“ Međutim, bosanski proizvođači nisu imali potrebe da se bore s kalifornijskom šljivom, jer potonja nije mogla da se pojavi na evropskom tržištu u svježem, nego samo u suhom stanju. Posebna povoljnost bila je okolnost da je sirova šljiva bila najjeftinije voće, odnosno „voće sirotinje industrijskih gradova“, zbog čega su široke mase i pri smanjenoj kupovnoj snazi bile u mogućnosti da je nabavljaju i troše. Ostalo voće bilo je „tako skupo da mu je prođa“ bila otežana, dok se šljiva obilato konzumirala.[59]

Da bi izvoz voća i kvalitativno odgovarao zahtjevima potrošača, nadležne ustanova i privrednici preduzimali su razne mjere koje su bile određene Pravilnikom o kontroli svježeg voća namijenjenog izvozu, Pravilnikom o trgovini suhom šljivom i pekmezom i naređenjima u pogledu vrste i načina pakovanja voća koje se izvozilo.[60] Trgovina se obavljala prema uzancama za trgovinu suhom šljivom i pekmezom, koje su bile na snazi još od 4. jula 1913. godine. Kako su se prilike poslije rata izmijenile postojala je potreba za izvjesnim promjenama, a s druge strane za unifikacijom s drugim privrednim područjima, gdje se trgovalo ovim artiklom. Naime, trgovina šljivom imala je ozbiljne probleme radi neprofesionalnog rada tržišnih komisija, zbog čega je privremeno gubila svoja tržišta u inostranstvu koje je bilo osjetljivo u pogledu kvaliteta robe.[61] Zagrebačka berza, koja nije imala specijalne uzance za trgovinu šljivom i pekmezom, izrazila je 1924. želju da u sporazumu s Trgovačko obrtničkom komorom Bosne i Hercegovine i beogradskim interesentima izradi nove uzance koje bi bile jedinstvene za cijelu državu. Sarajevska komora je prihvatila ovaj prijedlog i 28. septembra 1924. godine sazvala konferenciju u Brčkom. Međutim, na konferenciju nisu došli beogradski delegati, zbog čega je rad na unifikaciji bio otežan. Na bazi starih sarajevskih uzanci na konferenciji su izrađeni prijedlozi koje su trebali usvojiti i beogradski interesenti. Beogradska berza nije prihvatila taj prijedlog, nego je uz saradnju stručnih referenata izradila uzan-

[59] V. Bajkić, „Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji“, *Народно благостање*, Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 599.

[60] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore 1932*, 47.

[61] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 40.

ce za produktnu berzu u kojima su pored općih izrađene i specijalne odredbe i uzanse za suhu šljivu i pekmez koje su stupile na snagu u augustu 1925. godine.[62] Sporazumom od 22. aprila 1926. godine kojeg su sklopile Trgovačko obrtnička komora iz Sarajeva i beogradska berza uzance su bile približene, ali su ipak, ostale određene razlike.[63]

Izvoz šljive obavljao se najviše željeznicom i parobrodom Savom i Dunavom.[64] Kako je naprijed već navedeno, omjer izvoza suhe i sirove šljive poslije 1918. godine značajno se promijenio, jer su glavni evropski kupci kupovali veće količine sirove šljive i prerađivali ih u svojim etivažama.[65] Ovdje se prvenstveno misli na Njemačku, koja je bila najveći uvoznik bosanske šljive,[66] a potom na Austriju i Čehoslovačku koje su etiviranje šljiva prenijele u svoja područja ograđujući se visokim uvoznim carinama na etiviranu bosansku šljivu u sanducima. Njemačka se ogradila s 15 rajsh maraka, a Čehoslovačka s 198 kruna uvozne carine na etiviranu šljivu u sanducima do 25 kg. Carina je, prema tvrdnjama Trgovačke komore iz Sarajeva, iznosila koliko i ukupna vrijednost robe. Bosanskohercegovačke etivaže, uz određene žrtve, pokušavale su da ublaže efekte carine na način da su uvele pakovanja od 30 i 33 kg na koje je carina bila nešto manja, ali ova mjera nije imala puni efekat.[67] Pored navedenih zemalja šljiva se izvozila u Poljsku, Englesku i Nizozemsku. Svoja stara tržišta u Skandinavskim državama bosanska šljiva je izgubila, jer monarhistička Jugoslavija s njima nije imala sklopljene trgovinske ugovore, za razliku od drugih velikih izvoznika. Veća potrošnja bosanskih šljiva bila je ovisna o kupovnoj snazi država koje su je uvozile, konkurenciji, te o carinskim mjerama.[68] Glavnu

[62] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1926*, 96-97.

[63] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 40.

[64] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 40.

[65] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 59.

[66] Босанске шљиве, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, Год. LIII, бр. 23, Београд, 6. јуна 1926, 180.

[67] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 58.

[68] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 40.

konkurenti na evropskom tržištu bile su Francuska i Sjedinjene Američke Države (SAD).[69]

Eksport šljive iz Brčkog, glavne izvozne luke, u periodu od 1919. do 1939. godine donosimo u sljedećoj tabeli:[70]

U sezoni	**Suha šljiva**	**Svježa šljiva**
	U metričkim centima (mtc)	
1919.	45.888,66	nepoznato
1920.	32.975,38	nepoznato
1921.	129.003,76	40.000
1922.	78.980,31	nije bilo izvoza
1923.	122.014,52	80.000
1924.	129.531,66	15.000
1925.	23.361,15	65.300
1926.	96.332,62	41.400
1927.	109.092,88	80.300
1928.	48.340,71	123.500
1929.	82.108,32	75.000
1930.	12.354	nepoznato
1931.	27.759	nepoznato
1932.	110.650	130.000

[69] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 40.

[70] Tabela sačinjena na osnovu: ABH S, *FTOK*, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*; ABH S, *FTOK*, K–11, omot br. 2. *Zapisnik XVLII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 59; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1926*, 17; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore 1932*, 48; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1933*, 39; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1934*, 48; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1935*, 28-29; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1936*, 34-35; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1937*, 62; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1938*, 39; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1939*, 39.

1933.	55.800	173.049
1934.	150.000	100.000
1935.	55.000 zajedno s Valjevom	95.649,22
1936.	105.000	165.000
1937.	35.000	37.360
1938.	35.110,38	47.659
1939.	100.000	132.800 ukupno Drinska banovina

Analizom podataka iz tabele uočava se da je izvoz fluktuirao i da se količina eksporta mijenjala u zavisnosti od roda. Statistika također pokazuje da je izvoz bio u padu i da je došlo do promjena količinskog omjera izvoza suhe i sirove u korist potonje. Također uočava se da je kultura šljive slabila i da su prinosi iz ranijih nerodnih godina kasnije predstavljali dobre rezultate.[71]

Opadanje šljivarstva

U voćarstvo, kao u malo koju privrednu granu, nije trebalo puno ulagati i raditi, a donosilo je dobar prihod. Kao izvoru narodnog blagostanja njezi šljive trebalo je posvetiti posebnu pažnju. Ona je kao i svaka druga biljka za svoj razvoj, dobar i obilan rod, trebala nužnu hranu i njegu. To je podrazumjevalo adekvatnu obradu zemljišta na kojem su bili šljivici, te obrezivanje, krečenje i đubrenje stabala. Međutim, i pored silne važnosti šljivi nije poklanjana briga i ono malo njege i ulaganja koji su joj bili potrebni. Posjednici nisu obraćali dovoljno pažnje regeneraciji svojih šljivika, pa je taj nemar, koji potiče iz perioda Prvog svjetskog rata, kasnije bio još izraženiji. Rijetko su čišćenje i krečenje voća obavljali samovoljno, već uglavnom pod prisilom.[72] Orezivanja i proređivanja roda skoro da i nije bilo, kao i đubrenja kojim se pojačavala plodnost tla, stablo opskrbljivalo

[71] АВН S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

[72] Voćarstvo Vrbaske banovine. Njega voćaka, *Врбаске новине*, Год. V, број 74, Бања Лука, 1. фебруара 1933, 5.

hranom, uvećavao prirod i voćka uzdržavala u snazi. Obrađivanje i đubrenje vršilo se uglavnom samo onda kad su se voćke sadile, a poslije su bile prepuštene same sebi. Stabla koja se nisu đubrila, ne samo da su manje rađala, nego su imala i slabiji kvalitet ploda.[73]

Zbog nemara šljivarstvo je poslije Prvog svjetskog rata konstantno opadalo. Prema statističkim podacima u Bosni i Hercegovini 1920. godine bilo je 12.394.880 stabala šljive od čega u: bihaćkoj 670.260, mostarskoj 147.700, sarajevskoj 1.040.000, travničkoj 865.600, tuzlanskoj 7.070.000 i vrbaskoj 2.601.320. Dakle, najbogatiji šljivarski kraj bila je Tuzla i njena okolina.[74] Za samo pet godina (1925) broj stabala smanjio se na 11.488.455 ili skoro za cijeli milion. Prema pojedinim oblastima bilo je u: bihaćkoj 511.680, mostarskoj 90.733, sarajevskoj 1.166.604, travničkoj 386.973, tuzlanskoj 6.933.732 i vrbaskoj oblasti 2.398.733 stabala šljive.[75] Trend opadanja nastavljen je i kasnije tako da je 1936. godine bilo 9.941.126 stabala šljive. Premda ovi statistički podaci nisu pouzdano tačni, ipak, radilo se o drastičnom padu od oko 2,5 miliona stabala ili smanjenju šljivskih kapaciteta za 20,17%.[76]

Javnost je ukazivala na maćehinski odnos nadležnih državnih organa i obrađivača prema voćkama, naročito onima koje su se iskorištavale u privredne svrhe. Posebno je upozoravala na propadanje šljivika, koje su usljed nemara uništavale bolesti i razne štetočine. Među njima najrasprostranjenije bile su rogač, lisne uši i potkornjak. Najobičnija pojava, koja se stalno i svuda sretala, bio je crvljiv plod. Uzrok raširenosti crvljivosti bio je nepažnja i nebriga voćara, koji nisu preduzimali ništa da suzbiju njene uzročnike, iako su mjere odbrane i suzbijanja bile vrlo jednostavne.[77] Štetočine i voćne bolesti pojavljivale su se svuda gdje se u Bosni gajila šljiva.

[73] Ivan, Radić, Voćke u zimi i u proljeće, *Napretkova božićna knjiga*, Sarajevo, 1938.

[74] J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 160–161.

[75] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1926*, Sarajevo, 1927, 13.

[76] Š. Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, 35.

[77] Jovo, Popović, Bolesti i štetočine voćaka i voća, *Kalendar Napredak*, Sarajevo, 1929.

Njihova pojava bila je češća i jača u koliko je njega šljive bila slabija.[78] Međutim, iako su umanjivale vrijednost voća, a često potpuno ometale njegovu prođu, naročito na stranim tržištima, mjere za njihovo suzbijanje nisu preduzimali ni težaci ni nadležni državni organi.

Najveća opasnost kulturi šljive od 1925. godine prijetila je od „štitaste uši" (Lecanium corni), koja je postepeno obuhvatala šljivike u sjevernoj Bosni, glavnom šljivskom rejonu i uništavala za uvijek njihovu životnu snagu.[79] Na stablu koje su okupirale dolazilo je do sušenja ogranaka, grančica pa i cijelog drveta, a osim toga davalo je kvantitativno i kvalitativno lošiji plod.[80]

Protiv zapostavljanja šljivika nije bilo efikasnijeg sredstva od dobre volje i savjesti posjednika da zlo odstrane boljom njegom ove plemenite voćke. U borbi protiv šljivske uši pored dobre volje, morala je postojati i izvjesna metoda u liječenju oboljelih stabala. Štitasta uš nevjerovatno brzo se razmnožavala i opasno prijetila šljivi. Napadala je tanje grančice voćke, postepeno ih zauzimala, sisala sok iz stabla i oduzimala mu hranu, a ono se postepeno sušilo.[81]

Stručnjaci su upozoravali na ekonomski značaj šljive i tražili da se preduzmu efikasnije mjere kako bi se spriječilo širenje štitatste uši i sačuvalo „nacionalno blago." Apelirali su na državne kulturne i obrazovne organizacije i institucije, kao i posjednike šljivika da svim silama pomognu akciju oko suzbijanja voćnih štetočina.[82] Među nadležnim i stručnim krugovima ova opaka voćna bolest bila je predmet mnogobrojnih konferencija. Najvažnija bila je konferencija održana 12. decembra 1928. godine u Beogradu na kojoj je donijeto više zaključaka, od kojih su najvažniji bili:

---

[78] Jovo, Popović, Bolesti i štetočine na gajenom bilju u godini 1938. – na terenu Bosne i Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije*, God. L, sv. II, Sarajevo, 1938, 8.

[79] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1927*, Sarajevo, 1928, 107.

[80] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, 44-45.

[81] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

[82] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, 44-45.

1. da se odmah donesu zakonske odredbe o općem i obaveznom uništavanju štetnih životinja i biljki,

2. da se akcija za suzbijanje šljivske uši izdvoji iz općih mjera za podizanje i gajenje šljive i

3. da se Ministarstvu poljoprivrede i voda stave na raspolaganje potrebni krediti kako bi moglo uzeti u svoje ruke organizaciju borbe protiv navedene štetočine, i da ono ustupi seljacima i ostalim posjednicima šljivika, bar za prvo vrijeme, besplatno prskalice i ostali potreban materijala za njeno suzbijanje.[83]

I pored uzbune u javnosti, nadležni međutim, konkretno nisu učinili puno u borbi protiv šljivske uši. Jedino je Ministarstvo poljoprivrede i voda početkom marta 1929. godine preko sreskih ekonoma razdijelilo uputstva za čišćenje i organiziralo održavanje predavanja stanovništvu o suzbijanju štetočina. Izdalo je i naredbu da držalac šljivika, bio on vlasnik ili zakupac, najdalje do 15. aprila 1929. godine sva stara i iznurena stabla koja su se osušila ili bila u stanju da se njegom nisu mogla oporaviti, te izumrle grane i grančice, odstrane i odlože na udaljeno mjesto od voćnjaka i što prije spale. Prodaja drveta oboljelih od ove opake bolesti, kao i njegovo prenošenje iz mjesta u mjesto, bila je strogo zabranjena. Sa šljive je poslije odsijecanja suhih dijelova trebalo odstraniti lišajeve, mahovinu kao i staru i oronulu koru i sve spaliti. Stabla je poslije ovakvog čišćenja trebalo okrečiti. Predlagalo je vlasnicima šljivika da po mogućstvu sve šljive koje su bile zaražene štitastim ušima prije kretanja vegetacije i beharanja tretiraju rastvorima koje su im preporučivali nadležni poljoprivredni referenti. Za praćenje izvršenja pomenute naredbe bile su nadležne općinske vlasti, koje su novčanom globom trebale kažnjavati vlasnike koji nisu postupali po naredbi.[84]

Radi saniranje prilika u šljivarstvu i Trgovačko obrtnička komora Bosne i Hercegovine preduzimala je mjere i podnosila brojne prijedloge nadležnim organima. Na anketi koju je 16. juna 1929. godine organizirala u Brčkom, a kojoj su prisustvovali predstavnici Ministarstva poljoprivrede i voda, Ministarstva trgovine i industrije, predstavnici Beogradske trgova-

[83] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

[84] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

čke komore, Udruženja izvoznika, te mnogobrojni izvoznici i trgovci gdje je bila razvijena trgovina šljivom, podnijeti su važni i dokumentovani referati. Učesnici ankete raspravljali su o mjerama koje je trebalo preduzeti za saniranje šljivika, povećanje proizvodnje i izvoza šljive.[85] Svi izlagači ukazivali su na značaj te privredne grane za stanovništvo, jer se vrijednost oko 60 miliona stabala šljive u zemlji, procjenjivala na preko 12 milijardi dinara. Prisutni su upozoravali da se uzgoju šljive nije pridavao potreban značaj, te ukazivali na pogubne posljedice takve politike. Posebno se raspravljalo o pojavi i suzbijanju štitaste uši. O tome je iscrpan referat podnio inžinjer Jovo Popović, šef Fitopatološkog zavoda u Sarajevu. Na kraju ankete donijeta je rezolucija kojom je traženo da država, pored donošenja Zakona o obligatornom suzbijanju šljivske uši, osigura novčana sredstva za izvršenje potrebnih mjera za njeno uništenje, te da organizaciju i tehničko rukovanje poslovima suzbijanja povjeri Fitopatološkom zavodu u Sarajevu.

Silne konferencije, ankete i sastanci, ostajale su mrtvo slovo na papiru, jer nadležni nisu preduzimali ozbiljnije mjere za rješavanja nagomilanih problema u šljivarstvu.[86] Posebno je Bosna, gdje je šljivarstvo bilo razvijeno i predstavljalo važnu privrednu granu, bila potpuno zanemarena. „Od jedan milijon Dinara koju [je] svotu Ministarstvo Poljoprivrede odredilo za akciju za suzbijanje šljivske uši i predalo je Srpskom Poljoprivrednom Društvu u Beogradu, Bosna nije ništa dobila.“[87] Poslije dugih i oštrih zima 1930. i 1931. godine zaraza štitaste uši počela je sama do popušta. To nije došlo samo zbog njene degeneracije, nego što su hladnoće uništile skoro sva stara i slabija stabla. Zaraza se kasnije pogoršala, jer su šljivogojci mislili da je zbog mrazeva potupno nestala pa su napustili čišćenje i prskanje stabala. Samo dvije godine kasnije ona se razmnožila i pojačala štetu u šljivicima.[88] I da srećom pošast šljivske uši nije prirodnim putem nestala sa

[85] Шљиварска конференција у Брчком, *Време*, Год. IX, бр. 2686, Београд, 17. јуна 1929, 5.

[86] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1930,* Sarajevo, 1931, 33-34.

[87] АВН S, *FTOK*, K-11, omot br. 9. *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini.*

[88] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934*, Сарајево, 1935, 45.

šljivarstvom bi, prema mišljenju stručnjaka, bilo „svršeno u najkraće vrijeme.“[89]

Problemi u trgovini sa šljivom

Rijetko je u promatranom periodu raspravljano o trgovini šljivom kao pred veliku ekonomsku krizu, kada je ova privredna grana s poljoprivrednog i komercijalnog gledišta preživljavala teške dane. Ovaj problem naročito je pogađao vanredno osjetljivu bosanskohercegovaču ekonomiju, s jedne strane, jer je šljiva zauzimala visoko mjesto u vanjskoj trgovini, a s druge što je i za proizvođače i za trgovce predstavljala skoro uvijek gotov novac, jer se mogla u svako doba prodati i unovčiti. Iz godine u godinu dolazilo je do kvantitativnog i kvalitativnog opadanja šljivskog roda. Količinsko opadanje pripisivano je oboljenju stabala od štitaste uši i nedovoljnoj pažnji koju su posjednici šljivika poklanjali njihovoj njezi. Kvalitativno opadanje roda, pored oboljenja stabla, bilo je posljedica slabe obrade, odnosno sušenja, te raznih nedozvoljenih manipulacija na štetu kvaliteta. S komercijalnog aspekta uzrok opadanja ležao je u nerentabilnosti posla, usljed potpune dezorganizacije u trgovini svježom šljivom. Sva nastojana išla su u pravcu da se što više robe izveze bez obzira na rentabilnost posla i mogućnost njegove realizacije, jer se on konačno efektuirao u inostranstvu kad se roba proda i unovči. Taktika uvoznika bosanske šljive bila je uvijek da pred početak kampanje vješto proture vijesti o visokim cijenama šljive u inostranstvu, „kako bi namamili našu robu“, što im je redovito polazilo za rukom. [90]

Za konsolidiranje i unaprijeđenje trgovine svježom šljivom, prema mišljenju stručnjaka, bilo je potrebno da nadležni državni organi izdaju jedinstvene odredbe za njen izvoz, koje su trebale važiti, ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego sve krajeve odakle se izvozila, a za osnovu su predlagali naredbu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 1. septembra 1914.

[89] Š. Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, 37.

[90] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*; *Извештај о раду привредне конференције Дринске бановине одржане у свечаној сали краљ. банске управе у Сарајеву дне 24. априла 1930. год*., Sarajevo, 1930, 14–15.

godine o uređenju i nadziranju trgovine i izvoza sirove i suhe šljive i šljivova pekmeza. Predlagali su da Ministarstvo poljoprivrede i voda putem oblasnih poljoprivrednih referenata i sreskih ekonoma, za svaku godinu odredi dan prije kojeg se svježa šljiva nije smjela brati, vodeći računa o sazrijevanju šljive u dolinama i brdskim krajevima, kako bi se spriječila ekspedicija nezrele šljive. Također, trebalo je odrediti uniformno pakovanje. Radi poboljšanja transporta, predlagali su da se renovira ili nanovo izgradi željeznička stanica u Brčkom, gdje se tokom sezone tovarilo 50-60 vagona dnevno, iako je kapacitet utovara ove stanice 1929. godine iznosio šest vagona, zbog čega ju je trebalo prilagoditi tim uvećanim potrebama. Tražili su da se uvedu redovni polasci kompletnih željezničkih kompozicija za prevoz svježeg voća iz Brčkog, koji bi osigurao brži transport ove lahko kvarljive robe.[91]

Velike količine šljive izvožene su u osušenom stanju, ali je i tu bila prisutna tendencija stalnog pada. U traženju uzroka potrebno je ukazati da su godinama poslije rata troškovi proizvodnje suhe šljive porasli za skoro dva puta. S druge strane pak, kupovna snaga potrošača bosanske suhe šljive bila je u padu. Ne manje važno bilo je i to da se plod šljive zbog oboljenja i nebrige smanjivao, a ujedno i kvalitet opadao. Jedan od najvažnijih uzroka opadanja bila je diskreditacija bosanske šljive u inostranstvu, jer su nesolidna načela bila uzela maha u trgovini. U kolikoj je mjeri bosanska šljiva izgubila dobar glas, a decenijama je zauzimala prvo mjesto na svjetskim tržištima, najbolje dokazuju brojne pritužbe koje su jugoslavenski konzuli dostavljali Ministarstvu vanjskih poslova, a ono Trgovačko-obrtničkoj komori u Sarajevo. Državni konzul iz Düsseldorfa izvijestio je 1928. da je jedna velika hamburška uvoznička firma uputila pritužbe njemačkom stručnom časopisu „Der Früchtenhandel“, s molbom da ih publicira kako bi upozorila ostali trgovački svijet na njeno loše iskustvo. U uvodu pritužbe navela je da je skandal kako su se kontrakti za liferaciju od strane jugoslavenskih izvoznika izvršavali.

[91] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

„Roba se rgjavo suši, jedino u cilju da se rgjavim sušenjem postigne broj komada, koji se prodaje, ali bezobzirno u svakom pogledu i njemački uvoznik krupnih šljiva n.pr. 70/75, u opšte nije u stanju da proda svojim klijentima jer mu jugoslavenski izvoznik liferuje šljive sa 81 i više komada.

Rekli smo već, da ne čine izuzetak ni prvoklasni izvoznici. Tako smo n.pr. u ovoj godini zaključili ugovor sa Izvoznom bankom u Beogradu o liferaciji bosansko-srpskih šljiva od 70/75 komada, tovarenje iz Jugoslavije šlepom do 15. oktobra.

Izvoznoj banci nije palo ni na pamet, da izvrši ugovor, već je telegrafirila njenom ovdašnjem zastupniku, da nije u stanju da ispuni kontrakt i traži od nas odstupnicu od ugovora, možda uz odobravanje jedne bagatele.

Mi smo ipak tražili liferaciju, i najzad je Izvozna banka 25. oktobra natovarila robu i tražila da joj se vrijednost robe isplati u gotovu i to za robu, koja nije odgovarala šljivama od 70/75, već 81 komada, a pokazao se pri tom jedan man[j]ak od više 2 1/2%, za vrijeme transporta od 8 dana, dok je roba stigla.

Ako već prvoklasne banke dozvoljavaju sebi ovakve bezvrednosne nekontraktne liferacije, možete da zamislite, kakvih diferencija imamo, sa drugoklasnim izvoznicima. Dve godine uzastopce liferovane su iz Srbije tako mizerne šljive, koje su delimično ovamo stizale sa 7-10% man[j]ka, a njemački kupac mora gubitak da plaća iz svoga džepa.

Svaka kalkulacija je iluzrona.“[92]

U nastavku pritužbe iznijeto je da su pojedini izvoznici dovozili šljive s manjkovima, što je prema njihovu mišljenju, bilo zato što su bile nedovoljno suhe. „Što se tiče kvaliteta, to su već prve partije prispjele u buđavom stanju, jedan totalni gubitak za nas, jer roba mora da se istrijebi. I to ima da se svede na rgjavo sušenje, t.j. na suviše vlažno tovarenje robe.

U njemačkom Rajhu postoji složno mišljenje, a na svaki način megju velikim izvoznicima o tome, da treba objesiti o klin bosansko-srpsku trgovinu sa šljivama, jer za stalno baš nije moguće da se radi sa tako nerealnim izvoznicima koji liferuju mizernu robu, koja se naravno uvjek unaprijed plaća gotovinom i – otvoreno da se prizna – sa izvoznicima, koji njemačku trgovinu prema svim pravilima varaju.“[93]

[92] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god*.

[93] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

I u nizu drugih zamjerki konzularni predstavnici su iznosili primjedbe na kvalitet bosanske šljive, odnosno da je namjerno slabo sušena kako bi bila teža, i da je već na samoj njemačkoj granici buđavila. Izvoznicima se također zamjeralo zbog nekorektnosti i nelojalnosti u izvršenju ugovorenih obaveza. Imajući u vidu ove izvještaje o suhoj šljivi iz inostranstva za 1927, već se 1928. mogla osjetiti rezervisanost njemačkih trgovaca koja se manifestirala kupovinom manjih količina bosanske šljive. Prema dostupnim statističkim podacima 1926. godine u Njemačku je izvezeno 225, u 1927. godini 196, a 1928. godine samo 80 vagona suhe šljive. Eksport se 1928, dakle, smanjio za polovinu u odnosu na 1927, a skoro za tri puta u odnosu na 1926. godinu.

Žalbe njemačkih trgovaca bile su upućene i na manipulacije s kvašenjem šljive, kojima su trgovci probjegavali kako bi joj fiktivno popravili izgled i težinu, a na očitu štetu njena svojstva da se na duže vrijeme konzervira. Ove vješte mjere prevare bile su dobro poznate seljacima, ali i trgovcima izvoznicima i oni su ih obilato koristili kao sredstvo za umjetno uljepšavanje, iako su dobro znali da su šljivama tako umanjivali kvalitet. Nedovoljno sušena, a naročito kvašena šljiva, kalirala je i gubila na težini i kvalitetu, odnosno veliči (broju komada), a naročito dugotrajnosti upotrebe.

Važan faktor u trgovini sa suhom šljivom bila je špekulacija, koja se najviše manifestirala u terminskom poslu. Naime, trgovci su poslove sklapali s proizvođačima znatno prije berbe, kada je bilo teško predvidjeti prinos šljive. Neke firme su se takmičile koja će ranije sklopiti terminski posao, pa su ga sklapale već u aprilu, odnosno 4-5 mjeseci prije berbe. Pri realizaciji unaprijed kupljenih količina, dešavalo se da je berba bila slabija i šljiva plaćana skupo, pa se pribjegavalo raznim manipulacijama da bi se izbjegli gubici. Ukidanje terminskih poslova bilo je teško, ali je traženo da se tačno fiksiraju datumi prije kojeg oni nisu mogli biti obavljani. [94]

Na naprijed navedenoj anketi u Brčkom jednoglasno je zaključeno da se trgovina šljivom nalazi u dezolatnom stanju. Radi preduzimanja mjera na regeneraciji i preporodu proizvodnje šljive, na anketi je donijeta Rezo-

[94] ABH S, *FTOK*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

lucija u kojoj je traženo: izjednačavanje uzansi za cijelu državu, strožija kontrola etiviranja, a svake godine, prema vremenskim prilikama i krajevima, trebalo je odrediti:

a) dan prije kojeg se šljiva nije smjela brati za izvoz u svježem stanju;

b) dan prije kojeg se šljiva nije smjela brati za sušenje i kuhanje pekmeza;

c) dan dovoza suhih šljiva na tržište i

d) dan prije kojeg se suha šljiva nije smjela izvoziti u inostranstvo. Također, ukazano je na potrebu da se ambalaži i pakovanju svježe šljive posveti veća pažnja i da se za vrijeme sezone uvedu direktne željezničke linije za njen transport. U rezoluciji je traženo i da se zakonski stane u kraj nelegalnoj trgovini šljivom. Da bi se ublažila špekulacija zahtjevano je od nadležnih da strogo ograniče terminske poslove koji se nisu smjeli sklapati prije određenog roka, te da se u cilju podizanja domaćih etivaža postigne snižena carina za uvoz etiviranih šljiva u pojedinim zemljama. U rezoluciji je naročito bila naglašena potreba za propagiranjem i reklamiranjem bosanske šljive u inostranstvu, kako bi ponovo stekla svoj renomirani glas.[95]

Kao rezultati ove ankete interesenti su posvećivali veću pažnju načinu rada tako da na liferacije iz 1930. godine nije bilo pritužbi iz inostranstva, nego pohvale o kvalitetu robe.[96] Međutim, izvozu šljive ispriječili su se novi problemi. Cjelokupna svjetska ekonomija zapala je u Veliku ekonomsku krizu (1929-1934) koja je imala katastrofalne posljedice. Kriza je, između ostalog, prouzročila slomove banaka, obustavu rada velikih industrijskih kompanija, nelikvidnost i pomanjkanje novca kod velikih i malih, povećano nepovjerenje u cijelom svijetu, zastoj u trgovini i međunarodnoj razmjeni roba, te postepenu pauperizaciju. I do tada se međunarodna razmjena dobara obavljala s teškoćama. Ali, problemi s kojima se izvozna trgovina susretala tokom krize bili su neuporedivo veći. Pošto je zbog krize došlo do zastoja u međunarodnoj trgovini, naročito među zemljama s nedovoljnim zalihama zlata i deviza za međusobna plaćanja, onda je Austrija,

[95] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, Sarajevo, 1930, 101-103.

[96] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1930*, Sarajevo, 1931, 33-34.

u sporazumu sa Jugoslavijom (1931), nastojala oživjeti međunarodnu razmjenu dobara klirinškim načinom plaćanja, tj. međusobnim podmirivanjem bez plaćanja zlatom i devizama. Takav način međusobnih podmirivanja ubrzo su prihvatile i druge zemlje u sličnom položaju.[97] Međutim, radi teškoća s naplatama po klirinškim obračunima, dolazilo je do zastoja izvoza i fluktuacije cijena.[98] Pored kliringa eksportnu trgovinu komplicirale su visoke zaštitne carine, kontigenti, preferencijali i strogi devizni propisi.[99] Eksport su otežavale i razne prohibitivne trgovačke mjere, koje su se uglavnom sastojale u kontigentiranju uvoza i deviznih organičenja. Takom krize potražnja je bila promjenjiva, a cijene izložene čestim oscilacijama.[100] Tim ekonomsko-političkim mjerama izvoz je bio stalno izložen, što je stvaralo nesigurnost u poslovanju.

Ozbiljna smetnja trgovini šljivom i prije krize bile su finansije, a tokom krize izvoznici su ostali u potpunosti bez kredita, jer je većina banaka bila nelikvidna. Zbog nedostatka novca morali su da usporavaju tempo izvoza, što je pričinjavalo štete proizvođačima, jer je šljiva brzo propadala. Jedina finansijska institucija koja je u tom periodu mogla kreditirati izvoz šljiva, bila je državna Narodna banka. Ali i ona je u to pogledu potpuno zakazala. Prema mišljenju stračnjaka, nije ni znala kakav se važan „po privredu posao odvija u septembru u Brčkom." Međutim, nikakve skrupule bankarsko-tehničke ni kreditno-političke prirode nisu mogle biti smetnja Narodnoj banci da kreditira robu čija se naplata obavljala u roku od 48 do 60 sati. Kreditiranje jednog dijela ekspeditirane robe pružao je maksimum likviditeta i sigurnosti. I ne samo da Narodna banka, kao jedini likvidan izvor kredita, nije ništa pomogla, već je svojom klirinškom politikom i otežavala izvoz. Naime, mnogo se sporije odvijalo plaćanje po kliringu

[97] U jugoslavenskom izvozu 1938. godine učestvovale su klirinške zemlje sa 67%, a neklirinške sa 33%, a u uvozu klirinške sa 69%, a neklirinške sa 31%. (*Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polugođu 1939*, Beograd, 1939, 26–31; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 96).

[98] *Извештај о привредним приликама и раду коморе у години 1934*, Сарајево, 1935, 44.

[99] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1935*, Sarajevo, 1936, 23.

[100] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore 1932*, 47-48.

Narodne banke, nego po klirinzima prije centralizacije kod privatnih banaka. Ranije je istoga dana privatna banka doznačavala izvozniku protivrijednost robe, položene u privatnoj banci u inostranstvu. Službenom kliringu Narodne banke, koji je ionako bio birokratiziran (nije radila poslije podne i ako je u sezoni trebala raditi i noću) – trebalo je više dana da doznači novac. Sporija cirkulacija kapitala putem njenog kliringa (a preko njega se odvija najveći dio izvoza), usporavalo je i izvoz robe.[101] Usljed nedostatka potrebnog kapitala kod domaćih, veće preimućstvo u izvozu imali su strani trgovci. I pored svih teškoća izvoz se ipak, obavljao. Sirova šljiva sačuvala je svoje pozicije na inostranim tržištima i uspjela prodrijeti i na nove pijace. Naročito se povećao izvoz u Čehoslovačku, Poljsku i Švajcarsku.[102]

Period od 1935. do 1941. godine obilježen je sporim oporavkom privrede i konsolidacijom finansijskog i kreditnog novčanog sektora. Ali od 1935. godine u svijetu su vladali narušeni politički odnosi, koji su za posljedicu imali pojačani tempo naoružavanja.[103] U međunarodnoj trgovini su nastale anomalije da su agrarne zemlje poljoprivredne proizvode prodavale iznad svjetskog pariteta cijena, a industrijske izvozile tvorničku robu pod damping cijenama i obratno.[104] Vladinom Uredbom od 16. septembra 1936. godine za izvoz šljive uvedena je državna intervencija, jednaka onoj koja se sprovodila za žito. Intervenciona cijena bila je određena na 280 dinara za običnu i 300 dinara za veliku garnituru, paritet Brčko.[105]

Usljed političke krize u Evropi, a naročito nakon izbijanja Drugog svjetskog rata u septembru 1939. godine nastupile su teškoće u privredi, a posebno u vanjskoj trgovini. Ponajprije se osjetila suzdržanost potrošačkih redova kao i opće opadanje prometa trgovačkom robom radi događaja na

[101] Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање,* Год. V, бр. 38, Београд, 16. септембар 1933, 599.

[102] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, Сарајево, 1934, 38-40.

[103] ABH S, *Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu* (*FRKBiH*), K–3, dok. br. 156/9. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

[104] ABH S, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 158/14. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

[105] Privilegovano izvozno A. D. Beograd, *Анализа биланса додатак „Народном благостању“*, Год. IX, бр. 51, Београд, 18. децембар 1937, 182.

međunarodnoj političkoj sceni, tako da se i trgovina obavljala u znaku neizvjesnosti i nesigurnosti. Cjelokupno poslovanje bilo je izloženo riziku. Izvoz se nije mogao obavljati bez smetnji, zbog čega je i unovčenje velikih viškova roda šljive u 1939. godini bilo skopčano s teškoćama. Proizvođači su bili prinuđeni da znatan dio roda prerade sušenjem, te ispeku u pekmez i rakiju. Eksport je bio upućen uglavnom na klirinške zemlje u koje se eksportovalo svega 20% od uroda. Ministarski savjet je na osnovu čl. 113 Finansijskog zakona za budžetsku 1939/1940. godinu, a na prijedlog Ministra trgovine i industrije donio Uredbu o izvozu suhih šljiva, u kojoj je čl. 1 njen izvoz stavljen u nadležnost države. Vlada je to svoje pravo vršila preko Privilegovanog a. d. za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije. Navedeno akcionarsko društvo je izvoz moglo obavljati neposredno ili posredno preko izvoznika voća, uz prethodo izdavanje izvoznog ovlaštenja koje je moralo odobriti Ministarstvo trgovine i industrije.[106]

Zaključak

U bosanskohercegovačkom siromašnom agrarnom društvu i zaostaloj privredi šljivarstvo je imalo važnu ulogu, jer je svake godine donosilo značajne prihode. Posebno je bilo važno što je šljiva uspijevala u krajevima sa zemljištem lošijeg kvaliteta i niskog prinosa, gdje su poljoprivrednici slabiji rod žitarica mogli nadomjestiti prodajom njenih proizvoda. Šljiva je predstavljala skoro uvijek gotov novac, jer se mogla u svako doba prodati i unovčiti. Od nje su imali koristi proizvođači, trgovci i država, jer je njen izvoz aktivno uticao na trgovinsku bilansu zemlje.

I pored iznimne važnosti za stanovništvo i privrednu aktivnost zemlje, šljivarstvu, za čiji razvoj nije trebalo puno ulaganja niti rada, nije pridavana potrebna pažnja. Nekada jako razvijena i pravno uređena privredna grana počela je da opada. To se manifestiralo smanjenjem šljivskih kapaciteta, te kvantitativnim i kvalititativnim opadanjem roda i sledstveno tome manjim novčanim prihodima od prodaje. Više je faktora koji su na to uticali. Među najvažnijim bili su nepismenost stanovništva, razne manipulacije,

[106] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, Сарајево, 1940, 36-38.

slaba briga posjednika šljivika o voćkama, bolesti i razne štetočine, te nedovoljna zainteresiranost nadležnih državnih organa da se aktivno uključe u rješavanje tih problema. Zapostavljanje kulture šljive i navala šljivskih bolesti svojim destruktivnim djelovanjem polagano su uništavale ovu važnu privrednu granu.

PLUM FARMING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN TWO WORLD WARS (1918-1941)

Conclusion

Plum growing played an important role in Bosnia and Herzegovina's poor agrarian society and backward economy, as it brought significant income every year. It was especially important that the plum thrived in areas with poorer quality and low-yielding soil, where farmers could compensate for a weaker grain crop by selling its products. A plum almost always represented cash, because it could be sold and cashed in at any time. Manufacturers, traders and the state benefited from it, because its exports actively influenced the country's trade balance.

Despite the exceptional importance for the population and economic activity of the country, plum growing, the development of which did not require much investment or work, was not given the necessary attention. The once highly developed and legally regulated economic branch began to decline. This manifested itself in the reduction of plum capacities, as well as in the quantitative and qualitative decline of the harvest and, consequently, in lower monetary income from sales. There are several factors that influenced it. Among the most important were the illiteracy of the population, various manipulations, poor care of plum owners about fruit trees, diseases and various pests, and insufficient interest of the competent state authorities to actively get involved in solving these problems. The neglect of plum culture and the onslaught of plum diseases slowly destroyed this important economic branch with their destructive effects.

Mr. sc. Šefik ČIMPO
Društvo historičara Tuzla
E-mail: sefik.cimpo@hotmail.com

Stručni rad

EVROPSKA UNIJA – ZAPADNI BALKAN, RETROSPEKTIVE I PERSPEKTIVE

Apstrakt: *Odnosi Evropske unije i Zapadnog Balkana u smislu evropskih integracija aktualno je pitanje u posljednjih dvadesetak godina i kao takvo zaokuplja pažnju i sigurno izaziva različite percepcije javnog mnijenja. Radi lakšeg i potpunijeg razumijevanja teme, koja je u neposrednoj vezi s evropskim integracijama u radu je analizirana retrospektiva historijskog razvoja, privredni potencijal, te perspektive budućih odnosa. Svakako da takva pitanja nisu izolovana od drugih političkih i ekonomskih procesa na globanom nivou.*

Ključne riječi: *Evropska unija, Zapadni Balkan, retrospektive, ekonomija, integracija, dezintegracija, globalizacija, ideologije, perspektive.*

Abstract: *The relations between the European Union (EU) and the Western Balkans (WB) in terms of European integration has been an actual issue for the last twenty years and as such it has been attracting attention and certainly causing different perceptions of public opinion. For an easier and more complete understanding of the topic, which is directly related to European integration, the paper analyzes the retrospective of historical development, economic potential, and perspectives of future relations. Certainly, such issues are not isolated from other political and economic processes at the global level.*

Keywords: *European Union, Western Balkans, retrospectives, economy, integration, disintegration, globalization, ideologies, perspectives.*

Opće napomene

Evropsku uniju čini 27 država članica[1] sa zajedničkim tržištem (bez

[1] Članice EU prema godinama pristupanja: Belgija, Francuska, Italija, Luksemurg, Nizozemska, Njemačka, (01. 01. 1958), Danska, Irska, Velika Britanija (01. 01. 1973. uz

carina) koje doprinosi zajedničkom interesu i boljitku njenih članica. U svom višedecenijskom postojanju, države članice su stvorile nadnacionalne institucije koje imaju izvršne i pravosudne nadležnosti nad članicama, a od suštinskog značaja za razumijevanje Evropske unije (EU) jeste da je ona zajednica koja je primarno bazirana na ekonomskim interesima, a da ostale njene vrijednosti predstavljaju nadgradnju. U konačnici, u percepciji javnog mnijenja zemalja Zapadnog Balkana (ZB) dominira razumijevanje EU kao ekonomski snažne i razvijene regije sa izrazito visokim životnim standardom.

U jednom širem geografskom smislu ZB podrazumijeva područje zapadno od Grčke i južno od Slovenije, a u užem smislu obuhvata područje: Albanije, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Sjeverne Makedonije i Hrvatske. Termin Zapadni Balkan je ispolitiziran i umjetni je pojam[2], koji je ukorijenjen u terminologiji zemalja članica EU na početku 21. stoljeća i kao takav ima geopolitički karakter. Pod pojmom ZB u ovom radu se podrazumijeva geopolitički prostor na kojem egzistiraju države koje su sa aspekta ekonomske razvijenosti najsiromašnije zemlje u Evropi, a to su: Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija.

Sintagmu „meka moć“ osmislio je i prvi upotrijebio harvardski profesor Joseph Samuel Nye Jr.[3] i to kao sposobnost uticaja u međunarodnim odnosima bez primjene sile i prijetnji. „Meka moć“ se temelji na kulturi i sličnim vrijednostima i u pravom smislu predstavlja

napomenu da je Velika Britanija izašla 31. 01. 2020), Grčka (01. 01. 1981), Portugal, Španija (01. 01. 1986), Austrija, Finska, Švedska (01. 01. 1995), Češka, Estonija, Kipar, Latvija, Litvanija, Mađarska, Malta, Poljska, Slovačka, Slovenija (01. 05. 2004), Bugarska, Rumunija (01. 01. 2007) i Hrvatska (01. 07. 2013).

[2] Austrijska ministrica vanjskih poslova Karin Kneissl u intervjuu za DW je istakla sljedeće: „izbjegavam pojam zapadni Balkan, jer je to čudan pojam i za mene su gradovi poput Sarajeva ili Beograda u svakom slučaju europski gradovi.“ U: https://www.dw.com/hr/zapadni-balkan-je-%C4%8Dudan-umjetni-pojam/a-44083856 (pristupljeno: 13. 09. 2021); Anđelko, Milardović, *Zapadni Balkan, pojam, ideje i dokumenti o rekonstrukciji Balkana u procesu globalizacije,* Osijek-Zagreb-Split, 2000, 9.

[3] Poznati američki politolog, rođen 19. 01. 1937. godine. Član je Američke akademije nauka i Akademije za diplomatiju. Svrstava se u red najuticajnijih naučnika u području međunarodnih odnosa i vanjske politike u posljednjih dvadesetak godina.

„propagandu bez propagande“ i kao takva prisutna je u međunarodnim odnosima, a u današnje vrijeme je potpomognuta mas medijima gdje važnu ulogu imaju i društvene mreže.

U dijelu rada pod nazivom retrospektive historijskog razvoja poseban osvrt dat je na ekonomiju kao jednom od najprivlačnijih elemenata “meke moći” uz napomenu da su se u tom periodu odvijala dva dijametralno suprotna procesa: integracijski i disolucijski. Pod integracijskim procesima podrzumijevali smo stalno širenje i jačanje zemalja EU, a pod disolucijskim procesima raspad bivše Jugoslavije.

Pitanja na koja smo pokušali dati odgovor, a koja imaju prvorazredan značaj u perspektivi odnosa EU i ZB su: da li članstvo u EU istovremeno znači i članstvo u NATO-u, da li EU želi zemlje ZB, da li zemlje ZB imaju alternativu, te kako i na koji način ostvariti svoj strateški cilj na putu k evropskim integracijama.

Retrospektive historijskog razvoja

Historijski razvoj EU i ZB ima prvorazredan značaj za diskurs ove teme i interesantno je primjetiti da crvenu nit historijskog razvoja EU čine integracijski procesi, dok s druge strane ZB karakterišu dezintegracijski ili tzv. disolucijski procesi.

Ključna riječ koja se može upotrijebiti za nastanak i historijski razvoj EU je ideja liberalizma, čija je bitna karakteristika zalaganje za kapitalističko državno uređenje u kojem su slobode pojedinca temelj društvene jednakosti i stabilnosti. Suštinsko pitanje je bilo kako onemogućiti ponovni rat između Francuske i Njemačke, a odgovor na to pitanje dat je u Šumanovoj deklaraciji, koja je potpisana 09. 05. 1950. godine i od tada se taj datum obilježava kao Dan Evrope. Dakle, pokretački motiv osnivača EU bio je trajni mir, a povjeravanje nacionalnog dijela svog suvereniteta nadnacionalnoj organizaciji postala je suština evropskog ujedinjenja. U relativno kratkom historijskom razvoju EU karakterišu integracijski procesi, a ekonomski prosperitet i druge karakteristike

blagostanja[4] su u stalnoj uzlaznoj putanji. Sve su to bili razlozi da predsjednik Evropske komisije *José Manuel Durão Baroso* EU nazove „neimperijalnom imperijom“.[5] Period 2000–2009. godine obilježila je nova valuta „euro“, novi talas proširenja EU, ali i jedna vrsta „uljuljkanosti“ zemalja članica s dostignutim blagostanjem. U ovom periodu došlo je do događaja (rušenje svjetskog trgovinskog centra – *Twins Towers* u SAD, 11. 09. 2001), čije su posljedice snažno uticale na cjelokupan svijet, a posebno na zemlje EU. Zbog navedenog događaja ovaj period dobija i naziv „rat protiv terorizma“, a njegova osnovna karakteristika je ponovno jačanje podjela između istoka i zapada. Vrijeme nakon 2010. godine do danas, okarakterisano je kao vrijeme izazova i u tom periodu desilo se samo jedno proširenje EU[6], a osnovne karakteritike su mu ponovna dominacija realističke nad liberalnom politikom.

Osim evidentnih problema na planu bezbjednosne politike, EU se dodatno suočavala sa izazovima među kojima su preovladavali: *BREXIT*[7], migrantska kriza i pandemija *Covid-19,* a od 2022. godine i energetska kriza izazvana agresijom Ruske Federacije na Ukrajinu. Svako pojedinačno tumačenje i gledanje na ove procese[8] iz perspektive EU, predstavlja parcijalno rješenje i kao takvo ima pogrešan pristup. Važno je napomenuti da i u takvim okolnostima i nagomilanim problemima EU

[4] Afirmisanje vlastitog identiteta na međunarodnoj političkoj sceni, razvoj slobode kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga itd., a od vrijednosti: poštovanje prava čovjeka i građanina, očuvanje zdrave životne sredine, stvaranje novoga poretka slobode, zaštite poretka i sigurnosti, poštovanje kulturne različitosti, pravo da biraš i da budeš biran itd.

[5] https://www.danas.rs/drustvo/eu-ima-dimenziju-imperije/#:~:text=Evropske%20komisije%20%C5%BDose,da%20upore%C4%91ujem%20Uniju (pristupljeno: 20. 09. 2021).

[6] Ulazak R. Hrvatske u EU (01. 07. 2013).

[7] Ovaj naziv se koristi za obilježavanje izlaska Velike Britanije iz EU.

[8] Eklatantan primjer je pitanje migrantske krize. S tim u vezi Mađarska je prva postavila žicu za sprečavanje prolaska imigranata, Češka i Austrija su uvele privremenu pograničnu kontrolu, Slovačka je izrazila spremnost da primi samo imigrante hrišćanske vjere pod izgovorom da bi ostali imali problem da se integrišu u slovačko društvo, Velika Britanija je prisilnim putem vraćala imigrante koji su pokušali proći kroz tunel Lamanš, Hrvatska također koristi metode prisile itd. Usporedi sa: Irina Žarin, „Da li je sadašnja Evropska unija budućnost za Zapadni Balkan"“, *Spoljnopolitičke sveske*, br. 3, Budućnost EU i Zapadni Balkan – pogled iz Srbije, Beograd, 2016, 20.

pokušava pronaći jedinstveno rješenje problema kroz tzv. „comprehensive approach“, što mora se priznati nije nimalo lako. Bez obzira na navedene probleme i izazove, EU i dalje predstavlja uzor internacionalnog integrisanja i organizovanja gdje u prvom planu nije politika već ekonomija. Glavni ciljevi EU prepoznati su kao njene glavne vrijednosti[9] i kao takve su naišle na široko prihvatanje[10] i odobravanje širom svijeta, a posebno na području ZB.[11]

Britanski publicista Misha Glenny, u svojoj knjizi *Balkan 1804-1999, nacionalizam, rat i velike sile*, napisao je da Balkan proizvodi više historije nego što je može apsorbovati. Bez namjere da ulazimo u istinitost navedene tvrdnje, a gledajući kontekst teme, ne možemo se oteti utisku da ona na izvjestan način predstavlja njegovu anahronost.[12] Čini se da su upravo brojni i učestali ratovi[13] u značajnoj mjeri oblikovali Balkan i na taj način doprinijeli da vječito zaostaje za naprednim dijelom Evrope i izvan relevantnih procesa.

U višestoljetnoj vladavini Osmanlija ovim prostorom i civilizacijskim sudarom sa Austro-Ugarskom monarhijom ZB je ne svojom voljom bio na margini društvenih zbivanja i podložan uticajima velikih sila. Završetkom Prvog svjetskog rata (1914–1918) i raspadom tri velika carstva (Njemačko, Austor-Ugarsko i Osmansko carstvo) započeli su integracijski procesi, koji

[9] Ciljevi: ekonomsko povezivanje (stvaranje zajedničkog tržišta, jedinstvene carinske i monetarne unije), podsticanje uravnoteženog privrednog i društvenog napretka, afirmisanje vlastitog identiteta na međunarodnoj političkoj sceni, razvoj slobode kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga itd. Vrijednosti: poštovanje prava čovjeka i građanina, očuvanje zdrave životne sredine, stvaranje novoga poretka slobode, zaštite poretka i sigurnosti, poštovanje kulturne različitosti, pravo da biraš i da budeš biran itd.

[10] Evidentna su migraciona kretanja stanovništva sa Istoka na Zapad (EU), čiji je pokretački motiv ekonomija i ljudske slobode.

[11] Strateški cilj svih zemalja ZB je integracija – članstvo u EU.

[12] „(…) nesuvremenost, zanemarivanje onoga što odgovara duhu i prilikama vremena (…)“ u: Šime, Anić, Nikola, Klaić, Želimir, Domović, *Rječnik stranih riječi – Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze,* Zagreb, 2002, 72.

[13] Sukobi civilizacija, a iz novije historije: Prvi i Drugi balkanski rat, atentat kao povod za Prvi svjetski rat i sam rat, Drugi svjetski rat, bune, ustanci itd.

su nastavljeni nakon Drugog svjetskog rata.[14] Bila je to epoha nade, koju su balkanski narodi itekako priželjkivali. Međutim, kraj hladnog rata donio je potpuni obrat situacije, a obilježen je disolucijom i krvavim ratovima na području SFR Jugoslavije. Obrazac pomirenja i približavanja stavova od Njemačke i Francuske nisu iskorišteni, a s druge strane mišljenja i stavovi o pravim uzrocima i razlozima su podijeljeni. Historija se „ponovila", ali na način da su zemlje ZB ovaj put svojom voljom, vođeni balkanskim mentalitetom, ostale na marginama društvenih zbivanja – integrisanja u zajednicu EU.

Historijski razvitak ZB i tumačenje historijskih događaja „svako na svoj način" jedan su od ključnih problema na putu ka evropskim integracijama. Zabrinjavajuća je okolnost da se stanje konfuzije i animoziteta prenijelo i na mlade ljude, te da kao takvo u dugoročnom smislu blokira pomirenje i normalizaciju stanja. Svi su saglasni da ovakvo stanje nije dobro, te da se njegovo prevazilaženje mora temeljiti na historijskoj istini.[15]

Prema mišljenju stručnjaka ukupna ekonomska aktivnost na teritoriji jedne države (razvoj i stepen rasta ekonomija) može se predstaviti kroz bruto domaći proizvod (BDP). S tim u vezi, BDP predstavlja zbir vrijednosti svih proizvedenih dobara i usluga i jedan je od pokazatelja vitalnosti privrede unutar jedne ekonomije, a po paritetu kupovne moći smatra se jednim od najrelevatnijih indikatora bogatstva građana neke države.[16] Koristeći se dostupnim i zvaničnim statističkim podacima nastojali smo na jedan efikasan način predstaviti privredu ZB i uporediti je sa zemljama EU.

Prosječni BDP ZB za 2018. godinu iznosio je 16.299 ($)[17] dok je

[14] Kraljevtsvo SHS, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, Demokratska Federativna Jugoslavija, Federativna Narodna Republika Jugoslavija i Socijalstička Federativna Republika Jugoslavija.

[15] O tome više u: Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, *Zbornik radova*, Beograd, 2017.

[16] Paritet kupovne moći uzima u obzir razlike u cijenama između zemalja, pa se tako u manje razvijenim zemljama za jedan dolar (jedinica mjere) može kupiti više robe i usluga nego u razvijenim zemljama u kojima su cijene više.

[17] Zapadni Balkan, *Redovni ekonomski izveštaj*, br.15, proleće 2019.godine, World

prema istom izvoru BDP po stanovniku u EU-27 iznosio 31.100 EUR. Potrebno je napomenuti da BDP ZB nije rezultat razvoja privrednih grana, već usluga i da je u značajnoj mjeri potrošnja bila veća od privrednog rasta dolazi se do zaključka o poražavajućem stanju ekonomije. Zajednička poveznica zemalja ZB je da se ne može govoriti o uspješnoj privrednoj i društvenoj transformaciji, odnosno da nikako ne mogu da izađu iz začaranog kruga siromaštva, korupcije i enormnog bogaćenja privilegovanih pojedinaca. Naspram učestalih medijskih istupa političkih elita o „procvatu i uzlaznoj putanji ekonomije", stoji činjenica da su zemlje ZB na dnu evropske ljestvice po svim pokazateljima razvoja i kvaliteta života. Očigledno je da regionalne elite nisu sposobne, a upitno je i da li su voljne da preduzmu sveobuhvatne reforme kojima bi se oslobodio potencijal društva i omogućio nastanak sistema kompatibilnog sa evropskim tokovima. Svaka promjena ima „defanzivan" karakter u smislu da se mijenja samo ono što je nužno i neophodno pri čemu suština ostaje ista.[18] Osnovna svrha i smisao predstavljenih podataka je da na ilustrativan način pokažemo zašto je ekonomija, kao "meka moć" EU najprivlačniji element za ZB. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da su na percepciju javnog mnijenja, o postojanju mjêsta sa većim mogućnostima zarade, bolje plaćenim poslom, većim životnim standardom i sl., nisu uticale statistike već dostupnost informacija o boljem životu, a posebno preko društvenih mreža. U konačnici, stagniranje privrede i njena nemogućnost za otvaranje šire društvene transformacije su ključni razlozi[19] za odlazak mladog i kvalifikovanog stanovništva u zemlje EU pri čemu nesvjesno slijede Kantov postulat „(…) nitko me ne može prisiliti da na njegov način budem sretan, jer svatko sreću smije tražiti na putu koji se njemu samome čini dobrim, samo ako pritom ne nanosi štetu slobodi drugih (…)."[20]

bank group, 52.

[18] Srđan, Milošević, Milivoj Bešlin, „Problemi društvene transformacije", Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, *Zbornik radova*, Beograd, 2017, 518-519.

[19] Ne treba zanemariti ni faktore kao što su: korupcija, demokratija, prava manjina, slobode itd.

[20] Kant, Immanuel, *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000, 70.

Perspektive u odnosima EU i ZB

Strateško opredjeljenje zemalja ZB je integracija u EU, koja po nekima podrazumijeva i pristupanje NATO, o čemu su svakako podijeljena mišljenja i stavovi.[21] Mnogi analitičari smatraju da EU i NATO predstavljaju „spojene posude“, a posebno zbog zajedničke spoljnje i bezbjednosne politike. Međutim, valja istaći da sve zemlje članice EU do pisanja ovog rada nisu u NATO-u, pri čemu prvenstveno mislimo na Finsku, Švedsku[22] i Austriju[23]. Dakle, postati članicom EU je moguće, a da pri tome zemlja članica istovremeno nije u NATO-u. Zašto je ovo pitanje uopšte važno? Jedan od odgovora je da NATO predstavlja neizbježan faktor u regionalnim i globalnim okvirima, ali je mnogo važnija geostrateška pozicija ZB u smislu da se baš na ovom području sudaraju interesi SAD i Ruske Federacije. Koliko je to važno i za jednu i za drugu stranu, objasnit ćemo kroz primjer prijema Sjeverne Makedonije u NATO.[24] S obzirom da Sjeverna Makedonija zauzima centralnu poziciju na području ZB Američki senat je sa 91 glasom ZA i 2 glasa PROTIV glasao za ratifikaciju prijema u NATO. S druge strane, ruski predsjednik Vladimir Putin je skoro istovremeno na sastanku ruskih vojnih čelnika u Sočiju, a netom nakon prijema Sjeverne Makedonije u NATO, upozorio da „širenje NATO-a predstavlja prijetnju za Rusiju“.[25] Očigledno je da ZB i za SAD i

[21] Mada su u Bosni i Hercegovini usvojeni neophodni zakoni kojima je trasiran pute za pristupanje NATO-u, u posljednje vrijeme izraženo je političko protivljenje tome od strane političkih struktura iz entiteta Republika Srpska koje su učestovale u njihovom donošenju. Crna Gora i Albanija žele u NATO, dok Republika Srbija želi integraciju u EU, ali da ostane vojno neutralna.

[22] Stav da članstvo EU i NATO idu zajedno iznešen je od strane Generalnog sekretara NATO Japa de Hop Shefere tokom 2011.godine, a u prilog tome ide i činjenica da su Švedska i Finska tokom 2022. godine podnijele zahtjev za članstvo u NATO. Usporedi sa: Milan, Milenković, „Zašto je Rusija protiv članstva Srbije u NATO“, *Beogradski centar za bezbednosnu politiku-Analiza*, Beograd, 2012, 2.

[23] Deklaracija o vojnoj neutralnosti Austrije datira od 15. 05. 1955, a ustavna kategorija je od 26. 10. 1955. godine.

[24] Sjeverna Makedonija je članica NATO-a od 27. 03. 2020. godine;

[25] https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/4/3/sjeverna-makedonija-u-nato-u-rusija-spala-na-srbiju-i-entitet-rs (pristupljeno: 29. 09. 2021); Veljko, Blagojević, „The Geostra-

Rusku Federaciju predstavlja sredstvo za ostvarenje većeg cilja, važno geostrateško "čvorište" i da velike sile čine napore kako bi ga "odriješile".

U hipotetičkoj pretpostavci, da sve zemlje ZB žele biti u NATO-u, proces priključenja zemalja ZB u EU bi bio ubrzan. Ključni razlog za takvo shvatanje je pretpostavka da bi SAD kao predstavnici "tvrde" moći izvršile dodatni pritisak na EU – produženu ruku SAD[26] u smislu proširenja (prijema u članstvo) i zaokruživanja bezbjednosne politike. Razloge za ovakvo djelovanje i opredjeljenje SAD temeljimo na činjenici o ograničavanju ruskog uticaja na područje ZB, a samim tim i EU. S druge strane, prisustvo NATO-a u punom kapacitetu na području ZB značilo bi smanjenje prostora za političko, ekonomsko i drugo djelovanje (uslovljavanje) Ruske Federacije. Svakako da je to jedan od strateških ciljeva SAD, ali istovremeno i strateško protivljenje Ruske Federacije. Bez obzira što ulazak – protivljenje u NATO predstavlja svojevrstan politički pritisak, ono bi u realnom hipotetičkom smislu značilo mir, stabilnost i sigurnost.

Preokupiranost EU sa izazovima savremenog doba (migracije, terorizam, pandemija Covid-19, agresija Ruske Federacije na Ukrajinu i dr.) i različito gledanje njenih članica na iste probleme, ne znači da je EU u slijepoj ulici i da ne želi nastaviti sa politikom proširenja na zemlje ZB. U posljednjih dvadesetak godina osnovan je značajan broj „organizacija" i održano je mnoštvo skupova, samita, konferencija itd., sa osnovnom namjerom izgradnje trajnog mira, sigurnog okruženja i međusobnog povjerenja na području ZB. Očigledno je da je pitanje sigurnosti ZB prepoznato kao pitanje od prvorazrednog značaja i da su upravo povjerenje i regionalna bezbjednost – stabilnost najmanji zajednički sadržilac ili zadate veličine u međusobnim odnosima zemalja ZB. U jednom takvom kontekstu može se promatrati i izjava Josepha Borella, visokorangiranog funkcionera EU, o neodustajanju EU od zemalja ZB „(…) ako EU, kao do sada najveće političko i demokratsko postignuće ljudskog uma uopšte, nije

tegic Significance of the Balkans in the Geopolitical Conceptions of Great Powers", *BAŁKAŃSKA SZACHOVNICA*, Torun, 2019, 157.

[26] Usporedi sa: Ljubomir, Kljakić, „Evropska unija kao *meka* imperija i Srbi", *Nacionalni interes,* Godina VI, Vol. 9, broj 3/2010, 427-468.

u stanju rješavati probleme u svom najbližem susjedstvu, ne možemo se kredibilno baviti ni drugim globalnim izazovima, niti možemo očekivati uvažavanje od glavnih globalnih aktera. Još preciznije: ako zajedničke evropske vrijednosti ne možemo primijeniti u bliskom susjedstvu, nema smisla da se pokušavamo dokazivati globalno“.[27]

Prateći brojne izjave evropskih političara nesumnjivo se može zaključiti da EU želi zemlje ZB u svom sastavu. Razlozi su brojni, ali se prema našem mišljenju izdvajaju: Bizmarkova percepcija Balkana o „buretu baruta“ koji može svaki čas da eksplodira, geostrateški položaj ZB na način da predstavlja „meki trbuh“ Evrope i da je most između Evrope i Azije, te strah EU od balkanizacije. Sigurno je da „bure baruta“ dominira nad pitanjem geostrateškog položaja, jer je u direktnoj vezi sa mirom i stabilnošću u Evropi. Već smo naglasili da je u tom pravcu EU inicirala i da značajno podržava projekte kao što su: sporazum o subregionalnoj kontroli naoružanja, RACVIAC – centar za sigurnosnu saradnju, Američko – jadranska povelja (A5), Regionalna saradnja Načelnika GŠ zemalja regiona itd. Osim navedenih aktivnosti valja istaći i regionalni napredak u međusobnoj saradnji po pitanju suzbijanja kriminaliteta, trgovine drogom, ljudima, proliferaciji oružja itd. Međutim, sve te mjere očigledno još uvijek nisu dovoljna garancija da bi se konstatovalo da je “bure baruta” bezopasno.

U percepciji javnog mnijenja zemalja ZB preovladava mišljenje da je neodlučnost SAD i EU u značajnoj mjeri doprinijela postojećem stanju i stagnaciji Balkana. Ovakva konstalacija odnosa dovela je do direktnog i snažnog uticaja (ekonomski, politički, vojni, vjerski itd.) zemalja poput Rusije, Turske, Kine i Saudijske Arabije[28], a interesantno je primjetiti da su

[27] https://balkans.aljazeera.net/opinions/2019/10/9/zapadni-balkan-na-prvom-mjestu-retoricka-akrobacija -ili-novi-pocetak (pristupljeno: 14. 09. 2021). Svakako da u politici proširenja EU ne treba isključivati ni američke interese, za koje je Evropa (uključujući i ZB) „mostobran i odskočna daska“ za ostvarivanje svojih interesa i odnosa sa Evroazijom (vidi: Zbignjev, Bžežinski, *Velika Šahovska tabla,* Podgorica, 1999, 132).

[28] Rafal, Woźnica, „Soft power w polityce Turcji wobec Bałkanów“, *Bałkańska szachovnica*, Torun, 2019, 197-215; Justyna, Kędziora-Płachciak, „The place of the Balkans in the Russian Foreign Policy“, *Bałkańska szachovnica*, Torun, 2019, 219-238 (dalje: J. Kędziora-Płachciak, *The place of the Balkans in the Russian Foreign Policy*); Jelena,

se pri tome koristili instrumentima „meke“ moći. Navedene zemlje su jasno pokazale da imaju svoj interes na Balkanu čime su EU stavile do znanja da postoji i svijet van Evrope. Ovakvo stanje navodi da EU nema jasno definisane geopolitičke ciljeve niti odluke koje bi iz njih proizašle.[29] Ključni je problem što se EU ne bavi u dovoljnoj mjeri geopolitikom, a kao imperativ joj se nameće potreba da periferne zone ZB učini stabilnim. S tim u vezi, očigledni su napori Njemačke (najviše izraženi) da kroz bilateralne odnose sa zemljama ZB unaprijedi i popravi stanje po pitanju stabilnosti, ali ostaje upitno koliko su ti napori dovoljni i efikasni.

Strah EU od balkanizacije u slučaju prijema zemalja ZB, prema našem mišljenju, isuviše je preuveličan i kao takav sigurno nije razlog politike proširenja EU. Ovakva hipoteza zapravo vrši dodatni pritisak na EU, a s druge strane zaboravlja se na činjenicu da li zemlje ZB ispunjavaju svoje uslove za prijem u EU. Ne treba zanemariti ni principijelni stav EU, da ne dozvoli pristup zemljama ZB, koje nisu ispunile dio dogovorenih obaveza (jačanje demokratije, sloboda, borba protiv korupcije itd.), jer bi na taj način dodatno opteretila svoj ionako težak položaj. U tom kontekstu treba posmatrati i segment strateške kulture[30] zemalja ZB, odnosno koji su to njihovi dominatni stavovi i oblici ponašanja. Ne možemo se oteti dojmu da među ključnim činiocima strateške kulture u zemljama ZB dominiraju politički (historijsko iskustvo, politički sistem, vjerovanje političke elite itd.) u odnosu na fizičke činioce (geografski položaj, klima, prirodni resursi itd.).[31] U konačnici, ne treba gubiti iz vida niti činjenicu da drugi prate i analiziraju ponašanje ZB i da ulazak u EU nije ni lak i ni jednostavan problem.

Vukoičić, „The geoplitics of Islam in the Balkans: Culturl. Economic and Security Influence of Saudi Arabia in Bosnia and Herzegovina“, *Bałkańska szachovnica*, Torun, 2019, 243-259.

[29] Dušan, Proroković, „Budućnost EU iz ugla geopolitike: između kontrolisane atrofije i kontrolisane konsolidacije“, *Spoljnopolitičke sveske,* br. 3, *Budućnost EU i Zapadni Balkan – pogled iz Srbije*, Beograd, 2016, 13-14.

[30] O tome više u: Veljko, Blagojević, „Strateška kultura i nacionalna bezbednost“, *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, LXX, br. 170, (2/2019), Beograd, 2019, 163-178.

[31] Uporedi sa: V. Blagojević, *Strateška kultura*, 171.

Postoje mišljenja da EU nije jedina alternativa za zemlje ZB, a ono se temelji na brojnim primjerima međunarodnih sporazuma poput EEA, EFTA, CEFTA itd.[32] i pokazuju da i drugi oblici saradnje mogu biti uspješni. Međutim, valja istaći da regionalni okviri, a pogotovo oni koji se tiču samog Balkana stvaraju nelagodu kod određenih zemalja ZB, jer podsjećaju na okvir koji je postojao u formi bivše SFR Jugoslavije.[33] Najeklatantniji primjer jedne vrste takve saradnje je projekat „Mali šengen" (kasnije „Open Balkan"), koji je objelodanjen u Novom Sadu tokom 2019. godine od strane predsjednika Srbije, Sjeverne Makedonije i Albanije, čije su zemlje ujedno i njegove potpisnice. "Open Balkan" u biti podrazumjeva slobodu kretanja ljudi i bolji protok roba s ciljem boljeg privrednog razvoja među zemljama ZB, a u javnosti je izazvao polemiku da li je potreban, jer već postoji CEFTA sporazum.[34] "Gledano iz perspektive EU, "Open Balkan" dobio je podršku iz jednostavnog razloga što bi neposrednija saradnja i vođenje politike kompromisa među zemljama ZB olakšala posao evropske administracije. Smatramo da inicijativa Open Balkan ukazuje da zemlje ZB do sada nisu izgradile potreban nivo međusobnog povjerenja i da je upravo to razlog da se ova ideja nalazi u fazi „stand by". S druge strane, administracija i vodeće zemlje EU upravo čekaju da im se jasno pokaže kako su lideri i zemlje ZB sposobni da vode zajedničku ekonomsku politiku i da na taj način još više naglase svoju evropsku orijentaciju. Ključni problem i kamen spoticanja projekta "Open Balkan", predstavlja teza "srpski svet" ili makijavelističkim rječnikom kazano da li je "Open Balkan" sredstvo ili cilj politike.

Jedan od mogućih pristupa u daljem toku proširenja EU moguć je u

[32] EEA= European Economic Area; EFTA=European Free Trade Area; CEFTA=Central European Free Trade Agreement.

[33] Uporedi sa: Irina, Žarin, „Da li je sadašnja Evropska unija budućnost za Zapadni Balkan?", *Spoljnopolitičke sveske,* br. 3, *Budućnost EU i Zapadni Balkan – pogled iz Srbije*, Beograd, 2016, 22.

[34] CEFTA sporazum potpisan je 2006. godine u Bukureštu od strane: Albanije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, Hrvatske, Moldavije, Sjeverne Makedonije, Rumunije, Srbije i Privremene administrativne misije UN na Kosovu u skladu sa UN Rezolucijom Savjeta bezbjednosti 1244.

vidu tzv. koncentričnih krugova. U takvom scenariju prvi krug bi činile države članice EU plus osnivači. Drugi krug bi pored država prvog kruga činile članice EU koje žele da nastave sa ekonomskom integracijom, ali ne i političkom. Treći bi uključivao države članice iz prethodna dva kruga i druge evropske zemlje koje ne bi željele da budu dio političke i ekonomske integracije, već su samo zainteresovane za međuvladinu saradnju sa članicama EU i za jedinstveno tržište. Ovakav način ustroja i "prekomponovanja" bi stvorio više tzv. različitih osovina, a zemljama kandidatima bi dao više mogućnosti izbora u koji od krugova se žele integrisati.[35] Iako ovaj koncept u sebi sadrži liberalnu ideju i daje mogućnost izbora zemljama kandidatima nismo sigurno da je u potpunosti prihvatljiv, jer ne daje odgovor na izazove iz oblasti bezbjednosne politike. Dodatni razlozi su da ovakva ideja nije u duhu ideje EU, njene tradicije, a dodatno bi formalizovala "podjelu" EU i na taj način stvorila dodatni jaz među državama članicama.

S obzirom na već spomenutu prisutnost Rusije, Turske, Kine i Saudijske Arabije na području ZB, koje imaju karakter relativno dugog trajanja u kratkim crtama ćemo analizirati percepcije javnog mnijenja o njihovoj ulozi u zemljama ZB. Zajedničko za sve je da su prepoznali historijsku povezanost, religijsku osnovu, kulturne sličnosti, ekonomsko ulaganje, specijalne statuse prilikom izvoza određenih roba, srdačnost u bilateralnim odnosima itd. Sve to govori da su se navedene zemlje dobro pozicionirale u regionu ZB i da uz neke manje izuzetke uživaju status prijateljskih i dobronamjernih zemalja. Jedno od ključnih pitanja je kako te zemlje u svom geostrateškom pohodu na ZB ne smetaju jedni drugima, a najjednostavniji odgovor je da imaju zajednički cilj. S tim u vezi, najveći broj autora koji se bavi pitanjima geostrategije i geopolitike se slaže da je ZB prepoznat kao važno čvorište i tranzitna ruta za snabdijevanje najvažnijim proizvodom 21. stoljeća – prirodnim gasom. U tom kontekstu treba posmatrati i činjenicu da je Rusija već stekla monopol nad naftnom industrijom u Srbiji[36] i da neuzastavljivo napreduje prema zapadu preko

[35] I. Žarin, *Da li je sadašnja Evropska unija budućnost za Zapadni Balkan?,* 22.

[36] J. Kędziora-Płachciak, *The place of the Balkans in the Russian Foreign Policy,* 235.

Bosne i Hercegovine, pa i Hrvatske.

Međutim, takvim posmatranjem zanemarili bi i druge, možda značajnije ciljeve navedenih zemalja i njihovih interesa u regionu ZB. To se u prvom redu odnosi na futurističku "igru" oko Balkana u kontekstu ideje o Euroaziji, gdje bi Rusija, kao centralna država imala ključnu ulogu. Balkan bi služio kao krajnja karika pomorskog lanca od južne Euroazije, ali isto tako i polazna tačka za kopnenu rutu prema Srednjoj i Centralnoj Aziji. Imajući u vidu navedeno, geostrateški položaj ZB dobija poseban značaj, a korak u realizaciji te ideje predstavlja ugovor o izgradnji željeznice (2014) potpisan od strane Kine, Srbije, Sjeverne Makedonije i Mađarske.[37] U takvom svijetu i Turska vidi svoje mjesto i ulogu na Balkanu kroz stvaranje "strategijske dubine" i kroz tzv. politiku "neosmanizma"[38]. Svakako da ovakvi odnosi u multipolarnom svijetu daju interregionalni značaj Balkanu u kojem se pojačala uloga SAD nakon odlaska administracije *Donalda Trumpa*.

Kako i na koji način ostvariti strateški cilj na putu ka evropskim integracijama?

Sve do 2013. godine preovladavalo je mišljenje među zemljama ZB da će zemlje sa područja bivše Jugoslavije (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija) uključujući i Albaniju zajedno ući u EU. Smatramo da je to bio jedan od ključnih razloga da je Hrvatska primjenila tzv. „getaway state" strategiju s ciljem izvlačenja iz regije ZB, jer su očigledno prepoznali da će na taj način biti prije integrisani u sastav EU.[39] Slijedeći analogiju posljednjeg ulaska u članstvo EU, smatramo da će takva politika priključenja biti nastavljena, pri čemu ne treba odbacivati ideje o zajedničkom ulasku regije ZB u EU. Ključnim razlogom o mogućem regionalnom priključenju, bez obzira na

[37] Veljko, Blagojević, *The Geostrategic Significance of the Balkans in the Geopolitical Conceptions of Great Powers*, 159-161.

[38] Vuk, Lazić, „Politički, ekonomski i kulturni aspekti prisustva Turske u BiH od 2003. godine", *Međunarodna politika*, br. 1166-67, Beograd, april-septembar 2017, 56-76; Ahmet, Davutoğlu, *Strategijska dubina*, Beograd, 2015.

[39] A. Milardović, *Zapadni Balkan*, 11.

različite nivoe realizovanih ciljeva i dostignutih pozicija u pregovorima sa EU, vidimo u izbjegavanju politike revanšizma i uslovljavanja među zemljama bivše Jugoslavije, ali i u širem regionalnom kontekstu. Kao primjer takvog mogućeg scenarija mogu se navesti primjeri međusobnog neslaganja zemalja ZB oko niza pitanja iz skorije prošlosti – disolucije Jugoslavije i postdisolucijskom periodu. U biti regionalizacija nije u suprotnosti sa evropeizacijom i kao takva može doprinijeti integracionim procesima na nivou EU.

Bez obzira na zajednički ili pojedinačni ulazak u članstvo EU zemlje ZB ne bi smjele biti fokusirane samo na jednu ideju (npr. "Open Balkan"), jer bi to značilo ulazak u jednosmjernu ulicu. Smatramo da zemlje ZB (trenutno i u bližoj budućnosti) ne mogu koristiti vanjsku politiku i unutrašnje političke vrijednosti kao izvore "meke moći". Takvo mišljenje dodatno utvrđuje i činjenica o nedovoljnoj ekonomskoj razvijenosti i vjerovanju da će se promjena stanja desiti preko noći. Iznenađujuće je npr. da je u strateškom djelovanju zemalja ZB evidentna apstinencija od "kulturne moći", jer jedino kultura ima sposobnost promocije univerzalnih vrijednosti. S tim u vezi, smatramo da bi zemlje ZB ostvarile značajniji zamah na putu ka evropskim integracijama kroz jednu vrstu kulturne diplomatije.[40] Osim djelovanja kroz tzv. vladin sektor skoro da je ostalo neiskorišteno djelovanje nedržavnih aktera, mladih ljudi, poznatih ličnosti iz oblasti kulture, sporta, muzike itd. "Meka moć" usmjerena prema EU je velika šansa, ali je na žalost sve do sada ostala neiskorištena. U tom kontekstu treba posmatrati npr. Oktoberfest, koji se svake godine održava u Minhenu i koji privuče oko 6 miliona uglavnom mladih ljudi iz različitih dijelova svijeta. Ne treba zanemarivati ni činjenicu da se u percepciji zemalja EU pod pojmom Balkanac podrazumjeva neko ko je sklon konfliktu, korupciji, osvetoljubivošću, lukavstvu, prevrtljivosti, nedostatku ponašanja u skladu sa zakonima itd. Ovakvo stanje u mnogome otežava situaciju za djelovanje u suprotnom smjeru, ali kroz historiju postoje brojni primjeri koji su to pokazali na pravi način (primjer: nobelovci Ivo Andrić i

[40] Uporedi sa: Musa, Miljenko, „ULOGA KULTURE KAO MEKE MOĆI, Bosna i Hercegovina na putu prema europskim integracijama", *South Eastern European Journal of Communication,* Vol. 2 No 2, Mostar, 2020, 77-84,

Ivan Prelog, Mihajlo Pupin, Nikola Tesla, Majka Tereza i brojni drugi).

Cijeneći historijski razvitak, geopolitičku pripadnost EU, bezbjednosni koncept, usmjeravanje i oslanjanje jednih na druge kroz „politiku kompromisa“ itd. smatramo da ZB nema drugu alternativu i da je najbolje za njegove već pomalo umorne građane da uporno čekaju u „čekaonici“ sve dok ne dođu na red. Ključni razlog za čekanje je što EU predstavlja najprogresivnije – najnaprednije socijalno društvo na svijetu i što je uzor u ljudskim, ekonomskim, građanskim pravima i jednakim šansama. Vodeće političke elite će, za vid nabrojanih vrijednosti i interesa naroda koje predstavljaju, argumentaciju držanja zategnutog stanja i rješênja sa kompromisom jedne (slabije) strane morati eliminisati iz svojih strateških djelovanja, jer kompromisi bilo koje vrste ne smiju biti na takvoj osnovi. Put ka EU, u teorijskom i širem filozofskom smislu mora predstavljati kombinaciju Kantove deontološke etike, teleološke etike i Millovog[41] utilitarizma (dužnost – svrha – maksimalna korisnost) pri čemu će Kantov kategorički imperativ biti gradivni element principa civilizacije – EU. U praktičnom i ekonomskom smislu to bi predstavljala tzv. “cost – benefit” (trošak – dobit) analiza integracionih procesa.

Pred političkim elitama je imperativ sprovođenja istinskih reformi na svim poljima, a posebno u oblasti zakonodavstva, ekonomije, vanjske politike, vladavine prava itd. Osnova strategije zemalja ZB mora biti u pobjedi koja zaobilazi ili marginalizira sukobe. Istovremeno, nacionalno izolirane države nisu alternativa i one su “kamen spoticanja” na putu ka EU i predstavljaju samoizolaciju i nastavak politike „sukobljavanja i animoziteta.“

Zaključak

Kroz dugogodišnju historiju područje ZB bilo je vještačka granica između istoka i zapada, kao i područje na kojem su se prelamali interesi velikih sila. U periodu nakon Drugog svjetskog rata na dobrom dijelu ZB završeni su integracijski procesi (SFR Jugoslavija), a paraleno sa njima

[41] John Stuart Mill (1806-1873) britanski filozof, empirista, socijalni reformator i zagovornik britanskog utilitarizma.

odvijao se i proces integrisanja zemalja EU. Krajem hladnog rata i rušenjem Berlinskog zida (1989) EU je nastavila sa procesom integrisanja, dok su se na području ZB dešavali suprotni procesi, poznatiji kao disolucija SFR Jugoslavije. Jedna od posljedica disolucije i ratnih razaranja bila je iscrpljena ekonomija, a eklatantan primjer takvog stanja pokazivao je odnos BDP EU, koji je dvostruko veći od BDP ZB. Zahvaljujući efektima "meke moći" (visok životni standard, sloboda kretanja roba, ljudi i dr.) zemlje ZB su privučene i sa velikim očekivanjima svoju šansu vide u integracijskim procesima, odnosno priključivanju u EU. Zbog prisustva objektivnih problema sa kojima se suočava EU (migracije, pandemija Covid-19, terorizam, agresija na Ukrajinu i dr.) taj proces još uvijek traje i sporo se kreće uzlaznom putanjom.

Historijski razvitak, a posebno dešavanja iz bliske prošlosti ozbiljna su prepreka procesu pomirenja i povjerenja. Veoma je važno da prošlost ne smije biti pervertirana bez obzira što političke elite imaju potrebu da djeluju u pravcu "revizionizma" historije. Zabrinjavajuća je okolnost da se taj proces uočava u skoro svim društvenim sferama (u umjetnosti, kulturi, pravu, medijima, društvenim mrežama itd.) i što vodi prema ideologizaciji kolektivnih pamćenja. Opšta je ocjena da bi uloga političkih elita morala biti usmjerena protiv difamacije prošlosti, jer historija treba i mora biti "učiteljica života", a ne "sluškinja politike" i prepreka integracijama u EU.

Skoro sve inicijative o politici kompromisa, međusobnog povjerenja, dobrosusjedskih odnosa ili najkraće rečeno pitanja bezbjednosti i stabilnosti dolazila su iz vana. Jedna od rijetkih inicijativa, o tješnjoj saradnji u regionu ZB po pitanju trgovine i slobode kretanja ljudi i roba, poznata kao "Open Balkan", ostala je još uvijek na nivou inicijative. Ključni razlog je što dio zemalja ZB smatra da je CEFTA sporazum već regulisao to pitanje i da se priključenjem u "Open Balkan" bude stare ideologije, ali ovaj put pod nazivom "srpski svet".

Za prelazak mosta koji dijeli ZB od EU, uočen je nedostatak ideja i projekata, koji se putem "meke moći" mogu i trebaju usmjeriti u pravcu EU. To se prvenstveno odnosi na djelovanje državnih i nedržavnih aktera kroz jednu vrstu kulturne diplomatije pojedinačnim ili regionalnim pristupom. Smatramo da bi svi ti procesi bili u značajnoj mjeri

potpomognuti uključivanjem poznatih ličnosti (sportisti, muzičari, glumci, likovni umjetnici itd.).

Više je nego očigledno da se na svjetskoj pozornici dešavaju procesi koji govore o borbi za novi svjetski poredak. U konkretnom slučaju, ZB je zbog nedostatka ili atrofije ideja EU, izložen snažnom djelovanju zemalja sa područja Euroazije, pri čemu posebno mislimo na Rusiju, Tursku, Kinu i Saudijsku Arabiju. Mišljenja o futurističkoj sudbini Balkana u porodici Euroazijskih zemalja nisu neutemeljena, ali se u dugoročnom smislu ipak čine nerealnim. To bi značilo pasivan odnos SAD, što je vrlo malo vjerovatno, a posebno ako se uzme u obzir da još uvijek predstavljaju, ako ne najveću, onda jednu od najvećih svjetskih sila. S tim u vezi, a imajući u vidu pasivan odnos EU u pogledu geopolitičke vizije, vrlo se vjerovatnim čini da će sudbina zemalja ZB u novom komponovanju multipolarnog svjetskog poretka zavisiti od političkih kompromisa Rusije, SAD, ali i drugih narastajućih svjetskih sila (Kina, Turska, Saudijska Arabija itd). Očigledno je da svima njima ZB služi kao poluga u ostvarivanju sopstvenih interesa, a da će se narodi koji žive na ovom području zadovoljiti mirom i već ustaljenom frazom "samo neka ne puca."

EUROPEAN UNION – WESTERN BALKANS, RETROSPECTIVES AND PERSPECTIVES

Conclusion

Throughout its long history, the area of the WB was an artificial border between East and West, as well as an area where the interests of the great powers clashed. In the period after the Second World War, the integration processes (SFR Yugoslavia) were completed in a good part of the WB, and the process of integration of the EU countries took place in parallel with them. At the end of the Cold War and the fall of the Berlin Wall (1989), the EU continued with the process of integration, while the opposite process, better known as the dissolution of the SFR Yugoslavia, took place in the territory of the WB. One of the consequences of the dissolution and destruction of war was a depleted economy, and a striking example of such a state was shown by the ratio of the GDP of the EU,

which is twice as high as the GDP of the WB. Thanks to the effects of "soft power" (high standard of living, freedom of movement of goods, people, etc.) the countries of the WB are attracted and with great expectations they see their chance in integration processes, that is, joining the EU. Due to the presence of objective problems facing the EU (migration, the Covid-19 pandemic, terrorism, aggression against Ukraine, etc.), that process is still ongoing and is slowly moving in an upward direction.

Historical development, and especially events from the recent past, are a serious obstacle to the process of reconciliation and trust. It is very important that the past must not be perverted, regardless of the fact that political elites have the need to act in the direction of "revisionism" of history. It is a worrying circumstance that this process is observed in almost all social spheres (in art, culture, law, media, social networks, etc.) and that it leads to the ideologization of collective memories. The general opinion is that the role of political elites should be directed against the defamation of the past, because history should and must be a "teacher of life", not a "handmaiden of politics" and an obstacle to EU integration.

Almost all initiatives on the policy of compromise, mutual trust, good neighborly relations or, in short, issues of security and stability came from outside. One of the rare initiatives, on closer cooperation in the WB region regarding trade and freedom of movement of people and goods, known as "Open Balkan", remained at the initiative level. The key reason is that some of the WB countries consider that the CEFTA agreement has already regulated that issue and that by joining the "Open Balkans" the old ideology is being revived, but this time under the name "Serbian world."

In order to cross the bridge that separates the WB from the EU, a lack of ideas and projects was observed, which can and should be directed in the direction of the EU through "soft power." This primarily refers to the action of state and non-state actors through a type of cultural diplomacy with an individual or regional approach. We believe that all these processes would be greatly assisted by the inclusion of famous personalities (athletes, musicians, actors, fine artists, etc.).

It is more than obvious that processes are taking place on the world stage that speak of the struggle for a new world order. In this particular case, due to the lack or atrophy of EU ideas, the WB is exposed to the

strong action of countries from the Eurasian area, where we are particularly referring to Russia, Turkey, China and Saudi Arabia. Opinions about the futuristic destiny of the Balkans in the family of Eurasian countries are not unfounded, but in the long term they still seem unrealistic. This would mean a passive attitude of the US, which is highly unlikely, especially considering that it still represents, if not the largest, then one of the world's largest powers. In this regard, and bearing in mind the passive attitude of the EU in terms of geopolitical vision, it seems very likely that the fate of the countries of the WB in the new composition of the multipolar world order will depend on the political compromises of Russia, the USA, and other growing world powers (China, Turkey, Saudi Arabia etc.). It is obvious to all of them that the WB serves as a lever in the realization of their own interests, and that the peoples living in this area will be satisfied with peace and the already established phrase "all is fine as long as there is no shooting."

Prof. dr. Enes KUJUNDŽIĆ
Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla
E-mail: enes.kujundzic@gmail.com

Pregledni rad

UTICAJ PANDEMIJE COVID–19 NA STANJE NAUKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: *U radu se govori o pojavi i uticaju pandemije COVID–19 na stanje bosanskohercegovačkog društva i nauke uopće, posebno na stanje društvenih i humanističkih nauka. Saznanja o tome autor crpi iz elektronskih izvora i, posebno, iz Revidirane strategije naučnog razvoja u Bosni i Hercegovini 2017-2022. godina. Na bazi tih saznanja, i sopstvenih spoznaja i iskustava, autor promišlja o azimutu mogućeg poboljšanja stanja, za šta su, po autoru, neophodna znatno veća društvena ulaganja u razvoj nauke – sa sadašnjih 0,10% bruto društvenog proizvoda na trenutno neophodnih 0,50% odnosno u bliskoj budućnosti na 1%.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, COVID–19, nauka, društvene i humanističke nauke, strategija razvoja nauke.*

Abstract: *The paper discusses the emergence and impact of the COVID-19 pandemic on the state of Bosnia-Herzegovinian society and science in general, especially on the state of social sciences and humanities. The author draws information about this from electronic sources and, in particular, from the Revised Strategy of Scientific Development in Bosnia and Herzegovina, 2017-2022. On the basis of these findings, and his own knowledge and experiences, the author reflects on the azimuth of a possible improvement of the situation, for which, according to the author, significantly larger social investments in the development of science are necessary - from the current 0.10% of the gross domestic product to the currently necessary 0.50 % or in the near future to 1%.*

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, COVID-19, science, social sciences and humanities, science development strategy.*

Uvodne napomene

U martu mjesecu 2020. godine pandemija virusa Covid-19 doprla je i do bosanskohercegovačkih granica. Bio je to šok za svijet u kojem je preovladavalo uvjerenje da se većina vijesti pa i onih nepoželjnih, zahvaljujući u prvom redu nezapamćenom razvoju informacijske tehnologije, mogu naslutiti i njihov eventualni negativni ishod preduprijediti.

Institucionalni odgovor na nastalu krizu bio je malo je reći neadekvatan, a nositelji javnih ovlasti angažovani u zdravstvu u Sarajevu, pa i u većoj ili manjoj mjeri u drugim područjima Bosne i Hercegovine, u novonastaloj situaciji su pokazali priličnu dozu nesnalaženja i dezorijentacije. Odjednom su na površinu isplivale sve manjkavosti i krhkost postojeće upravno-administrativne infrastrukture – prije svega u glavnom gradu Bosne i Hercegovine.

Evropska unija je, sa svoje strane, u suočavanju sr posljedicama pandemije virus Corona-19, uz ostale aktivnosti, 16. 09. 2021. usvojila odluku o pokretanju Mehanizma za odgovor na zdravstvene prijetnje (The Health Emergency Preparedness and Response Authority).[1]

Pri svemu tome, čini se da su domaći društveni faktori, u drami prouzrokovanoj naletom pandemije, imali malo vremena za priču o ulozi nauke, kulture i obrazovanja u suočavanju sa iznenadnom katastrofom. Jer, naučni, kulturni i obrazovni sektori bi, po prirodi stvari, pored zdravstvenog, trebali biti neki od ključnih faktora za uspješno suprotstavljanje pandemijima i drugim društvenim i prirodnim katastrofama. Da dodamo ‘biber po pilavu’, u svemu tome je bila uočljiva, makar u savjetodavnom smislu, neadekvatna uloga članova profesionalnih i stručnih udruženja iz oblasti zdravstva, farmacije, prava, politike, ekonomije, medija i slično.

Evropska unija o stanju i potrebama razvoja nauke u Bosni i Hercegovini

Koliko god nam se ponekad činila neuvjerljiva priča o ulasku naše zemlje u Evropsku uniju, ipak, otuda dolaze i neki prijedlozi koje ne bi

[1] https://ec.europa.eu/health/sites/default/files/preparedness_response/docs/hera_2021_decision_en.pdf.

trebalo potpuno ignorisati. Naime, u „Izvještaju o Bosni i Hercegovini za prošlu godinu“[2] koji je 6. oktobra 2020. godine Evropska komisija podnijela Evropskom parlamentu, podsjeća se da su uspješna primjena evropske pravne tečevine (*acquis*) na polju naučne izvrsnosti i dostizanje odgovarajućeg nivoa investiranja u istraživanja i inovacije neophodni Bosni i Hercegovini kako bi se pospješila održiva ekonomija i razvilo društvo bazirano na znanju.

U tom cilju bi bilo potrebno:

- usvojiti Akcioni plan za primjenu „Revidirane strategije naučnog razvoja 2017-2022“,

- razviti i usvojiti „Strategiju pametne specijalizacije“ (Smart specialization strategy),

- pripremiti i usvojiti „Mapu puta za naučnu infrastrukturu“.

Pri tome se podsjeća da je pravni okvir kojim se uređuju znanost i istraživanja u Bosni i Hercegovini fragmentiran pa je potrebno da bude na odgovarajući način uređen i učinjen daleko efikasnijim nego što u ovom trenutku jeste. Bosna i Hercegovina, istina, poduzela je inicijalne korake u pripremi „Okvirnog sporazuma o naučnoj i tehničkoj saradnji“.

Međutim, i dalje ostaju problemi kao što su:

„Procijenjena ukupna ulaganja u istraživanja i dalje su vrlo niska i iznose oko 0,3% ukupnog nacionalnog dohotka (GDP). Nije učinjen ozbiljan progres da se obezbijedi pouzdana i sveobuhvatna statistika o istraživanjima i inovacijama. Istraživački kapaciteti BiH su veoma skromni, dok se trend odliva mozgova nastavlja posebno u sektoru zdravstva i na polju informacijske tehnologije pri čemu se ne preduzimaju sistemstske mjere da se ovaj trend preduprijedi.“[3]

Još ranije je u članu 101 „Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ potpisanom od strane Bosne i Hercegovine i Evropske unije posvećenog temi „Saradnja u području kulture“ istaknuto da se:

„Strane (EU i BiH) obavezuju da će promicati suradnju u području kulture. Ta suradnja *inter alia* služi za podizanje razine međusobnog razu-

[2] „Bosnia and Herzegovina 2020. Report“ (SWD, 2020. 350 final).

[3] *Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017-2022. Revidirani okvirni dokument,* objavljena je u „Službenom glasniku BiH“, broj 22/18.

mijevanja i poštovanja među pojedincima, zajednicama i narodima. Strane se također obavezuju da će sarađivati na promociji kulturne raznolikosti, naročito u okviru *Konvencije UNESCO-a o zaštiti i promociji različitosti kulturnog izražaja*."

Stajališta Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Sa svoje strane je Akademija nauka i umjetnosti BiH (ANU BiH) u jeku pandemije 23. juna 2020. godine održala okrugli sto o projektu "Harmonizacija sistema nauke u Bosni i Hercegovini - problemi i moguća rješenja",[4] a neki od zaključaka su bili:

1. U Bosni i Hercegovini, osim u Republici Srpskoj, sistem nauke i sistem tehnološkog razvoja nisu normativno objedinjeni u jedinstven inovacioni sistem. Iz istraživanja je dalje vidljivo da u državi ne postoje cjeloviti, koherentni i suvremeni sistemi nauke i tehnološkog razvoja koji bi odgovarali potrebama društva i ekonomije zasnovanih na znanju.

2. Uvid u metodološki različite indekse i položaje i konkurentnosti pokazuje da se rang Bosne i Hercegovine postepeno, ali konstantno pogoršava. Takav trend u kontekstu akutne krize izazvane pandemijom COVID-19 jasan je znak da nema vremena za promjene sistema nauke i tehnološkog razvoja kroz ustavnu reformu. U izloženim uslovima najvažniji odgovori na potrebe društva su aktiviranje svih subjekata politike, nauke i harmonizacija sistema nauke putem zakonodavstva nadležnih političko- teritorijalnih jedinica.

3. Potrebno je odmah i sinhronizovano pristupiti realizaciji onih mjera harmonizacije sistema nauke koje se mogu provesti unutar postojećeg ustavnog i zakonskog okvira. Najvažnije su:

a) Revizija tri važeće strategije u ovoj oblasti. Paralelno sa tim treba donijeti usaglašene i međusobno kompatibilne strategije razvoja sistema nauke i tehnološkog razvoja u jedanaest političko-teritorijalnih jedinica koje ih do sada nisu usvojile. Pored srednjoročnog uvesti i dugoročno planiranje;

[4] Više vidi na adresi:www.anubih.ba, kao i u tekstu revidirane *Strategije razvoja nauke u BiH 2017-2022.*

b) Jačanje i modernizacija kapaciteta javne uprave u ovoj oblasti, što je uslov za realizaciju Strategija na način koristan za cijelo društvo;

c) Transparentno odvajanje budžetskog finansiranja načnoistraživačke i tehnološko razvojne djelatnosti od finansiranja nastavne komponente visokog obrazovanja;

d) Prosječno izdvajanje za nauku od 0,10% BDP (bruto društvenog proizvoda) godišnje nužno je već u 2021. godini jednokratno povisiti na nivo od 0,50 BDP-a. Postepena i ravnomjerna godišnja povećanja do iznosa od najmanje 1% BDP-a su neophodnost koja ne zavisi od okolnosti. Ako se to ne učini, stanje inovacija i društva će se pogoršavati geometrijskom progresijom;

e) Odrediti prioritete u međunarodnoj saradnji i pojačati razmjenu istraživača;

f) Formirati savjete za nauku - gdje ne postoje i aktivirati ih kao društvena tijela;

4. U normativnoj sferi *de lege ferenda* prioriteti su:

a) Donošenje novog Zakona o naučnoistraživačkoj djelatnosti Bosne i Hercegovine u kome bi se razradile i u pravne norme pretvorile naročito odredbe o: javnom interesu koji je koncentrisan u naučnim istraživanjima, suštinskom spajanju sistema nauke i inovacionog sistema u jednu cjelinu - inovacioni sistem, koordinaciji u oblasti inovacija, načinu odvijanja međunarodne saradnje i društvenim tijelima koja se staraju o etici naučnoistraživačkog rada;

b) Usvajanje „Zakona o osnovama sistema i politici nauke u Federaciji Bosne i Hercegovine“;

c) Harmoniziranje kantonalnih zakona u oblasti inovacionog sistema;

d) Formiranje društvenih fondova za nauku, kako bi se u svakoj političko-teritorijalnoj jedinici ojačao uticaj naučne i poslovne zajednice na ciljeve i realizaciju politike finansiranja inovacionog sistema;

e) Kreiranje sistema ekonomskih i fiskalnih podsticaja privrednim subjektima za intenzivnije finansiranje nauke i tehnološkog razvoja, polazeći od toga da se radi o investiranju u društveno korisnu djelatnost;

f) Uređivanje osnova etičkog sistema u nauci (organi, ovlaštenja, sankcije);

5. Socijalni pokreti za društvo i ekonomiju znanja trebaju dobiti najširu državnu i društvenu podršku.

6. Savjeti za nauku jasnog društvenog profila mogu biti glavni faktori ovoga procesa.

Kakve će rezultate polučiti veoma jasna stajališta ANU BiH o potrebi brze i kvalitetne promjene stanja nauke u bosanskohercegovačkom društvu ostaje da se vidi u vremenu koje je pred nama. Sudeći po odnosu države prema statusu ANU BiH, koja još uvijek nije postala državna institucija, teško je očekivati neke radikalnije promjene.

Kako unaprijediti postojeće neadekvatno stanje nauke?

Bosanska narodna poslovica kaže: „Pametnom je i išaret dovoljan“. Aktuelna pandemija se od strane razumnog insana može, bez mnogo ograda, shvatiti kao šansa da se nauci i naučnicima pruži prilika da mnogo aktivnije uzmu učešća u rješavanju nagomilanih problema koji tište bosanskohercegovačko društvo u cjelini, a posebno u suočavanju sa nepogodama kakve donose naleti virusa, klimatske promjene, zagađenje prirode i urbanih sredina, poplave, požari, prijetnja glađu i siromaštvo općenito.

Ono što smo do sada naučili tokom pandemije je otprilike slijedeće i nije ništa novo:

Potrebna nam je odlučna i odgovorna vlast na svim poljima društvenog života, dobro organizovane i efikasne institucije (posebno u zdravstvu, obrazovanju, nauci i kulturi), jasna komunikacija sa javnošću, a u odabiru onih koji će se baviti javnim poslovima davati prednost ljudima koji čine dobro onima koji su najviše pogođeni društvenom nepravdom i ekonomskom nejednakošću.

Nezaobilazan je i novi pristup razvoju i uređenju urbanih centara insistiranjem na njihovim humanim obilježjima umjesto često nezajažljive gladi investitora koji bez puno nedoumica zauzimaju zelene površine i vertikalama svojih nebodera onemogućavaju blagorodni protok zraka čime

sužavaju vizure gradskih periferija koje ukrašavaju zelene površine i primamljivi brdski pejsaži.

U ruralnim sredinama nužan je i inovativan pristup prostornom planiranju uvođenjem u razvojne programe praktičnih mjera agroekologije, odnosno održive poljoprivrede koja je prijateljski raspoložena prema prirodi. Tu mjeru bi trebalo pratiti ustanovljenje posebnih fondova za finansijsku podršku permanetnoj edukaciji poljoprivrednika i drugih koji obezbjeđuju vlastitu egzistenciju korištenjem zemljiših i drugih prirodnih resursa.

Unaprijeđenjem transportne infrastrukture u seoskim područjima olakšao bi se pristup periferijama urbanih centara i stvarale nove mogućnosti u sektoru urbanog i ruralnog razvoja umanjenjem razlika u kvalitetu života između sela i grada. U korištenju prirodnih resursa uspostavila bi se čvršća veza između etičkog poimanja svijeta i ekološki svjesnog ponašanja građana u odnosu na ljudski habitat kao cjelinu. Zelena agenda ne bi bila samo puka fraza nego polazište za aktivan odnos prema vlastitoj egzistencijalnoj zbilji. Pri tome bi kao korisni orijentiri mogli poslužiti normativni instrumenti i smjernice međunarodnih organizacija iz domena održivog razvoja.

Obrazovni sistem bi se konačno trebao otvoriti na način da se počnu cijeniti znanja i umijeća koja obuhvataju kako teorijska područja znanosti i racionalna praktična iskustva u svojevrsnoj sintezi sažetoj u krilatici „Svoga uma i ruku djelo.“ Uz to je u kontinuumu potrebno imati u vidu saznanje da izvan naših lokalnih usko omeđenih sredina, postoji mnogo širi prekogranični svijet s kojim trebamo kompetentno komunicirati i sarađivati u rješavanju najurgentinijih problema koje nam je nametnula katastrofa poznata kao COVID 19.

Smatramo da je moguće, osloncem na akumulirana znanja i iskustva iz prošlosti i racionalnim razumijevanjem i primjenom savremenih ostvarenja u nauci i tehnologiji objedinjenim naporom, izboriti se sa tragičnim, kako zdravstvenim tako i psihološkim i socijalnim posljedicama sadašnje katastrofe i pripremiti se za druge slične pošasti koje nam eventualno slijede.

Domaća filantropija u službi društvenog razvoja

Tragične posljedice pandemije, pored drugih nedaća, uzrokuju ubrzan rast broja siromašnih, a zbog znatno poremećenih posebno etičkih vrijednosti u društveno-političkoj sferi među građanima je sve primjetnije odsustvo socijalne kohezije i solidarnosti što je dijelom rezultat i nedopustivo niskih ulaganja u intelektualnu infrastrukturu bosanskohercegovačkog društva pri čemu su posebno zanemareni segmenti humanističkih i društvenih nauka.

U takvim okolnostima bilo bi od velike koristi da, naročito u društvenim djelatnostima (sektor obrazovanja, nauke i kulture, zdravstva, socijalne zaštite), putem osnivanja fondacija (vakufa, zaklada, zadužbina), svoju finansijsku podršku ovim društvenim djelatnostima najdirektnije pruže oni koji su u poslijeratnom periodu stekli značajna bogatstva, tj. višak kapitala, a kojih izgleda u nas nije mali broj.

Putem osnivanja fondacija (koje mogu osnovati i firme, a ne samo pojedinci) i direktnim ulaganjima mogu se finansijski podržati nastojanja koja imaju za cilj osnivanje i održavanje institucija kakve su bolnice, domovi za starije osobe i nezbrinutu djecu, škole različitih profila, naučni instituti, biblioteke, muzeji, arhivi i slično. Naravno nezamjenjiva je uloga državnih institucija za efiksano funkcioniranje ovih segmenata društvene infrastrukture.

Po svom očekivanom pozitivnom ishodu posebno bi trebalo osnažiti aktivnosti, i učiniti ih vidljivijim, profesionalnih strukovnih udruženja različitih profila (medicinara, ekonomista, inžinjera, pravnika, muzičara, učitelja, profesora, slikara, glumaca, sociologa, bibliotekara, filozofa, sportista, književnika, umjetnika, naučnih radnika, arhivista i slično) kako bi ona u punoj mjeri vršila svoju misiju u društvu koje još uvijek traga za spasonosnim kompasom na stazi prema izvjesnijoj budućnosti. Uostalom, takva praksa nije nepoznata u našem komšiluku i u našoj bližoj i daljoj prošlosti, jer ako je historija učiteljica života zašto tu lekciju ne bismo iznova naučili i od toga svi imali hajra u zaista teškim vremenima kroz koja prolazimo.

Rezime

Pandemija COVID -19 imala je veoma negativan uticaj na sve društvene tokove u Bosni i Hercegovini pa otuda razumljivo i na stanje u oblasti nauke, posebno u sferi društvenih i humanističkih nauka. Takvom uticaju pogodovalo je predpandemijsko loše stanje u ovoj oblasti, koje se ogleda u izuzetno lošoj finansijskoj podršci (svega oko 0,10% BDP), neadekvatnoj zakonskoj legislativi, nedostatku inventivnih naučnih kadrova, nedostatku odgovarajućih naučnih institucija, neodgovarajućoj ulozi univerziteta koji su se znatno više bavili nastavom nego naukom, neriješenim statusom jedne krovne interdisciplinarne naučne ustanove na državnom nivou kakva je ANU BiH, neharmoniziranim propisima iz sfere nauke, svođenjem nauke na entitetske i kantonalne razine, kašnjenjem u donošenju jedne funkcionalne i provodive strategije razvoja nauke na prostoru cijele Bosne i Hercegovine u skladu sa intencijama i dobrom praksom Evropske unije itd. Koliko smo kao društvo (i nauka kao njegov dio) sposobni izvući pouku da se stanje što prije i što intenzivnije unaprijedi, pokazat se rezultati konstantnog praćenja stanja i inoviranja mehanizama koji donose pozitivne rezultate.

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE STATE OF THE SCIENCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The COVID-19 pandemic had a very negative impact on all social trends in Bosnia and Herzegovina, and therefore understandably on the state of science, especially in the field of social sciences and humanities. Such an influence was favored by the pre-pandemic meager situation in this area, which is reflected in extremely poor financial support (only about 0.10% of GDP), inadequate legal legislation, lack of inventive scientific staff, lack of appropriate scientific institutions, inappropriate role of universities, which significantly were more concerned with teaching than with science, the unresolved status of an umbrella interdisciplinary scientific

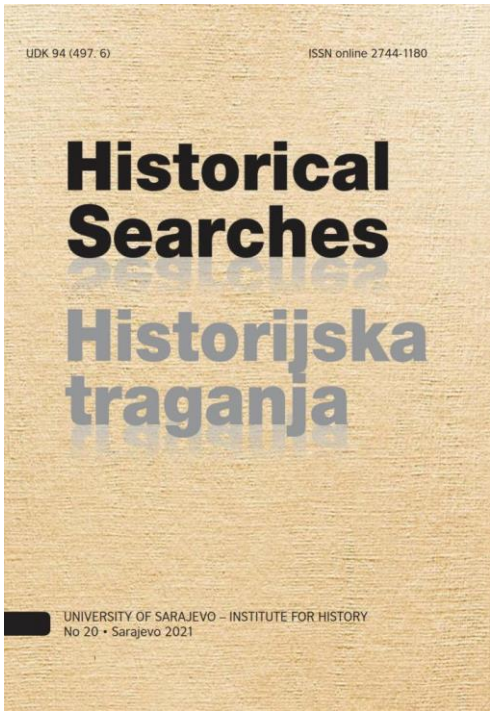
institution at the state level such as ANU BiH (The Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina), non-harmonized regulations in the sphere of science, the reduction of science to the entity and cantonal levels, the delay in adopting a functional and implementable science development strategy for the whole of Bosnia and Herzegovina in accordance with the intentions and good practice of the European Union, etc. To what extent are we - as a society (and science as an integral part of it) - capable of learning to improve the situation as soon as possible and as intensively as possible, the results of constant monitoring of the situation and innovation of mechanisms that bring positive results will demonstrate.

II. PRIKAZI

Amir DŽINIĆ,
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amir.dzinic@iis.unsa.ba

HISTORIJSKA TRAGANJA, br. 20, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021, 492 str.

Časopis Historijska traganja, iako drugi časopis koji izdaje Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, zauzima važno mjesto u bosanskohercegovačkoj historiografiji, ali i mnogo šire. Iako je časopis davne 2008. godine zamišljen kao odskočna stepenica za mlade nadarene studente koji su mogli svoje prve radove tu objaviti, on je vrlo brzo taj cilj nadmašio. Činjenica da su Historijska traganja jedan od rijetkih časopisa koji objavljuje radove na engleskom jeziku, ukazuje da je ovaj časopis davno prešao okvire domaće historiografije. Kvalitet, a ne kvantitet teksta te uvažavanje jezičke različitosti su neki od kriterija kojima se vodi Redakcija časopisa. Radovi objavljeni u jubilarnom 20. broju Historijskih traganja predstavljaju najnovija dostignuća u proučavanju različitih historijskih pitanja u različitim periodima. Na ukupno 491 stranici, objavljeno je deset zanimljivih naučnih članaka koji tematski govore o raznim historijskim pitanjima od 14. stoljeća pa sve do 1995. godine, te pet prikaza knjiga i zbornika.

U prvom članku "Trebinjska vlastela Kudelinovići" autora Esada Kurtovića saznajemo nešto više o tri generacije trebinjske vlastele Kudeli-

novića, i to tokom XIV i XV stoljeća. Oni su bili vazali vlastelinskog roda Pavlovića, a kasnije roda Kosača. Najviše tragova su ostavili u drumskom razbojništvu koje je proisteklo iz njihovog smještaja u području trebinjske Površi, na granici uz Župu dubrovačku. Autor nas upoznaje kako su oni kontrolisali glavni put koji je išao iz Dubrovnika prema istočnoj Bosni i Nikšiću, što je značajno odredilo njihovu aktivnost, dok ih pod osmanskom vlašću nalazimo među *starim spahijama* koji su zadržali određene privilegije.

Rad autorice Valentine Šoštarić nosi naslov "Dubrovački diplomatski pokloni odaslani na Visoku Portu (1430–1458)." Ona piše o uspostavljanju diplomatskih odnosa Dubrovačke Republike i Osmanske države sredinom XV stoljeća i ukazuje na multidimenzionalno značenje, tj. materijalnu, praktičnu, simboličku i emocionalnu vrijednost pomno odabranih poklona Dubrovčana Visokoj porti. Saznajemo da su diplomatski darovi nesumnjivo utjecali i oblikovali daljnji razvoj dubrovačko-osmanskih odnosa, a posebnim odabirom poklona, gradske vlasti su promovisale proizvode lokalne proizvodnje čime su otvarale vrata trgovinskoj razmjeni i jačanju ekonomije grada.

Treći rad potpisuje Ljiljana Stošić i u njemu su analizirane "Ikone bokokotorskih majstora u Bosni i Hercegovini". Autorica piše o autohtonoj risanskoj slikarskoj školi. Tačnije, govorio pet generacija slikara bokokotorske škole Dimitrijević-Rafailović (od XVII do XIX stoljeća). Posebno se osvrnula na iznimno vrijednu zbirku od 25 ikona ove škole koje se čuvaju u crkvenim, manastirskim, ali i kulturnim riznicama Bosne i Hercegovine. Autorica ukazuje da je dio bosanskohercegovačkih ikona dosad tumačen kao izdvojeno djelo nekog od bokokotorskih majstora, bez uklapanja u hronološki i stilski niz koji čini. Stava je da postoji mogućnost pronalaska još djela bokokotorskih majstora koja su u manastirskim riznicama ili privatnom vlasništvu.

Naredni rad naslova "Trgovački sporovi u Bosni i Hercegovini: osvrt na sudove, stranke, predmete i dokumente ranog postosmanskog perioda", čitaoca uvodi u pravnu historiju. Autor rada Mehmed Bečić piše na osnovu konkretnih primjera iz arhivske građe kako je došlo do transformacije trgovačkog prava i sudstva posljednjih decenija XIX stoljeća. Ukazuje na osnovne značajke složenog procesa nametanja tj. usvajanju novih zakona

koji su trebali značiti odstupanje od starog, osmanskog modela i prihvatanje novog austrougarskog. Na taj način autor rasvjetljuje trgovačke sudske procese i razvoj trgovačkog prava u Bosni i Hercegovini na prijelazu između osmanske i austrougarske uprave. Na osnovu obrađenih sudskih odluka i zapisnika, u radu je izneseno nekoliko zaključaka o sadržaju trgovačkih predmeta koji su rješavani pred okružnim sudom.

O prisilnim migracijama tokom Drugog svjetskog rata, velikom prilivu izbjeglica iz Istočne Bosne u Sarajevo, koje su u ovom velikom gradu tražile spas pred četničkim pokoljima govori Ajdin Muhedinović. U ovom radu naslova "Odnos organa vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema izbjeglicama u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine" autor se osvrnuo i na aktivnosti organa vlasti NDH i njihovo nastojanje da se nađe adekvatno rješenje za očiglednu izbjegličku krizu. Rad pokazuje da se osnivanjem logora za smještaj stanje izbjeglica nije popravilo. Naprotiv, kriza u lancu snadbijevanja hrane u logoru za izbjeglice je predstavljala puko preživljavanje i veoma nehumane uslove za život.

U kontekstu Drugog svjetskog rata, članak pod naslovom "Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945)" donosi autorica Sanja Gladanac-Petrović koja govori o teškom ratnom iskustvu Sarajeva u Drugom svjetskom ratu. Ukazuje na višestruke negativne posljedice angloameričkog bombardovanja grada kao i na aktivnosti lokalne vlasti i građana na njihovoj sanaciji i provođenju preventivnih mjera zaštite. Stava je da lokalno stanovništvo nije bilo ciljana meta, već da je stradanje ljudi i imovine bilo koleteralno.

Autor Nikica Barić na osnovu izvorne arhivske građe koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, piše o Odžaku tokom Drugog svjetskog rata. Autor se osvrnuo na organiziranje NDH vlasti, aktivnost tzv. zelenog kadra, partizanskom osvajanju Odžaka u septembru 1943., odnosu aktuelne vlasti prema srpskom i jevrejskom stanovništvu, odnosu između katolika i muslimana, nasilju nad civilima i slično. Dotiče se i *nacionalne romantizacije* 1990-ih u dijelu hrvatske publicistike koja je donosila teme vezane za Odžak u Drugom svjetskom ratu.

Arhivska građa Hrvatskog državnog arhiva bila je osnova Siniši Lajnertu u pisanju rada u kojem je ukazao na bosanske pruge. Posebno je analizirao organizaciju i djelovanje njemačkih željezničkih transportnih usta-

nova i jedinica u NDH koje su djelovale s ciljem osiguranja prijevoza za potrebe ratne i civilne privrede ove kvislinške tvorevine kao i napade Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu. Autor ukazuje na činjenicu da njemački pokušaji za kontrolom i nadzorom nisu nikada uspjeli u potpunosti.

U radu Meldijane Arnaut pod naslovom "Zapisnici Vrhovnog saveta odbrane (VSO) 1992–1993. – dokazi o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu" autorica na detaljan način analizira zapisnike sjednica Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije koji, kako ističe autorica, nedvojbeno potvrđuju učešće ove države u agresiji na suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, ali i počinjenim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Autorica postavlja pitanja "zaštićenosti" dokumenta i njihovo neadekvatno upotrebljavanje u dokazivanju odgovornosti i krivice, a tiču se optužnica i dokaza protiv Slobodana Miloševića i načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije Momčila Perišića.

Posljednji rad na engleskom jeziku je reprint članka Muhidina Pelesića koji je napunio 40 godina radnog staža, te se objavom rada na engleskom jeziku željelo još jednom zahvaliti na važnom doprinosu koji je ostavio u našoj historiografiji. U pitanju je vrlo vrijedan rad pod naslovom: Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini koji je štampan u 29. broju našeg časopisa Prilozi (2000). U radu, Pelesić na jasan način ukazuje na višedecenijske manipulacije kojima naša historiografija nažalost obiluje. Autor akcentuje zlokobnu ulogu u kreiranju i servisiranju ideoloških i političkih ciljeva velikosrpskog pokušaja osvajanja Bosne i Hercegovine.

Kada su u pitanju prikazi knjiga i zbornici radova, o najnovijim ostvarenjima i svoja zapažanja donose mladi autori Dražen Janko (Dr. Krunoslav Draganović, *Katalog župa i nazadovavanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII stoljeću)*, Aladin Kučuk (Edin Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*), Mehmed Hodžić (Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878-1914*), Alen Nuhanović (Hikmet Karčić, *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina*

1919) i Ajla Burkić (Sedad Bešlija (ur.) *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*).

Uzimajući u obzir raznolikost obrađenih i predstavljenih radova kao i vremenski okvir tema, časopis ne bi preporučili isključivo naučnim i stručnim krugovima, već i široj čitalačkoj publici koja će zasigurno prepoznati kvalitet i vjerodostojnost objavljenih radova.

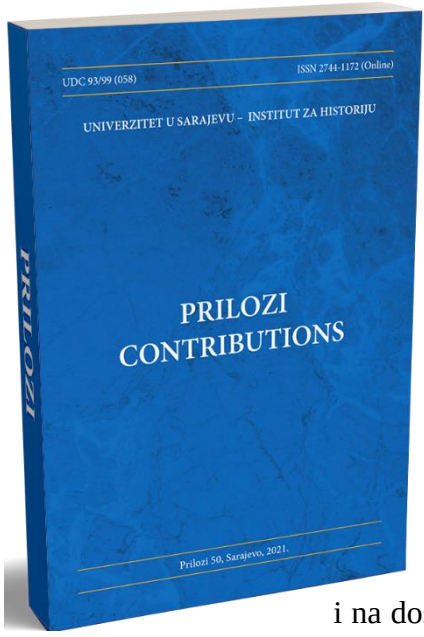
Dr. sc. Dženita SARAČ RUJANAC
Institut za historiju Sarajevo
E-mail: dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

PRILOZI br. 50, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021, 330 str.

Kriterije, prema kojima bismo vrijednovali doprinos jedne institucije u složenom procesu spoznaje povijesne zbilje, a time i boljeg razumijevanja sadašnjosti i sopstvenosti, vrlo je teško jasno definirati. Međutim, postoji niz ključnih odrednica, koje sagledane u svojoj kumulativnosti i međuovisnosti, neupitno potvrđuju opravdanost postojanja date institucije i ukazuju na njen doprinos utemeljenom saznanju o prošlosti, procesima i pojavama dugog trajanja, prijelomnim događajima, istaknutim ličnostima, reformama, revolucijama, bunama, sporazumima, izborima, ustavima, itd. U skladu s tim, iz rakursa povijesnog rezultata, organiziranje Instituta za proučavanje historije radničkog pokreta 1958. godine, bilo je itekako važna odluka tadašnjeg političkog rukovodstva. U početku isključivo fokusiran upravo na radnički pokret u Bosni i Hercegovini, kadrovskim jačanjem, širio se *istraživački horizont* ove naučne institucije. Godine 1973. preimenovana je u Institut za istoriju što nije predstavljalo samo puku renominaciju. Fokus se proširio na višestoljetnu bremenitu historiju Bosne i Hercegovine i njenih naroda od najstarijeg do savremnog doba. Dijapazon interesovanja postajao je sve širi i slojevitiji pri čemu su se istraživački projekti ticali različitih društvenih, političkih i privrednih tema.

S ciljem upoznavanja stručne javnosti, ali i šire zainteresirane publike, 1965. godine Institut pokreće svoj časopis *Prilozi*. Časopis je bio zamišljen kao svojevrsno ogledalo i kronika rada Instituta koji će uglavnom donositi vrijedne priloge zaposlenika, u to vrijeme, o radničkom pokretu, sindikalnim organizacijama izmedu dva rata, NOB-u i djelimično o poslijeratnom socijalističkom razvoju. Ipak, ostvareno je uskoro prevazišlo zamišljeno i *Prilozi* u narednim decenijama prolaze specifičan razvojni put. Tokom tog razvoja mijenjala se koncepcija časopisa, tematski okviri, programska orijentacija. Prateći savremene standarde naučnih časopisa, oblikovala se i dosta ustaljena strukura pa prepoznajemo rubrike: Članci i ras-

prave, Prilozi, Osvrti i na koncu, nista manje važna rubrika, Prikazi. Postepeno, zajedno sa izrastanjem i sazrijevanjem institucije, *Prilozi* se otvaraju temama iz svih razdoblja bosanskoherecegovačke prošlosti, ali i prošlosti susjednih zemalja s kojima nas vežu mnogostruke veze. Postaju dostupni, ne samo zaposlenicima i saradnicima Instituta nego i historičarima i istraživačima iz cijele Bosne i Hercegovine, područja bivše Jugoslavije, Europe pa i cijelog svijeta. Složena plejada tema kao i krug saradnika su dosta veliki o čemu svedoči i posljednji broj časopisa, broj 50. *Priloga,* sada Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu. Ovaj jubilarni broj štampan je na 330 stranica i sastoji se iz tri bloka: Članci i rasprave, Stručni prilozi i Prikazi. Posvećen je prerano preminulom, rahmetli dr. Kemalu Bašiću (1964-2020) o čijem značajnom doprinosu historijskoj nauci, u In memorijamu, piše urednik *Priloga,* direktor Instituta za historiju Sedad Bešlija.

U prvom bloku predstavljeno je 10 članaka: 8 izvornih naučnih i 2 stručna članaka tretirajući problematiku od antike pa sve do posljednjih decenija XX vijeka. Pri tome govore o vrlo važnim pitanjima i problemima koja do sada, u našoj historiografiji, uglavnom nisu bila predmet posebnog izučavanja. Ovi *pionirski radovi*, zasnovani na izvornoj građi, objavljenim i neobjavljenim izvorima, štampi i relevantnoj literaturi, izazivaju veliko interesovanje i zaslužuju posebnu pohvalu. U njima se ukazuje i na neke već potvrđene hipoteze, ali i na dosada nepoznate izvore i podatke, oblikujući tako nove stavove i teze koje savjesnog historičara navode na dodatno analiziranje, propitivanje pa i reviziju.

Prvi članak u novom broju *Priloga* jeste rad uvaženog profesora, medijevaliste Esada Kurtovića „Trebinjska vlastela Poznanovići“ (21-47), o porodici Poznanović tokom posljednih decenija XIV i prve polovine XV stoljeća. Na osnovu vrijednih historijskih izvora Državnog arhiva u Dubro-

vniku autor posebno ukazuje na djelovanje dvojice istaknutih članova ove porodice, Vukoslava i Ostoje Poznanovića, promatrajući ih u širem kontekstu tadašnjih zbivanja na jugu bosanskog kraljevstva i itekeko prisutnog drumskog razbojništva i uznemiravanja dubrovačkih trgovaca.

Irena Kolaj Ristanović sa Filološkog fakulteta u Beogradu u radu "Osmansko vojno groblje na Malti: prilog proučavanju spomenika islamske civilizacije"(49-75) donosi podatke o osmanskom vojnom groblju podignutom 1874. godine od strane sultana Abdull Aziza, a u čast vojnika koji su poginuli prilikom opsade Malte 1565. godine. Groblje je pola stoljeća kasnije rekonstruisano, tačnije nadograđeno grobnim spomenicima turskih vojnika poginulih u Prvom svjetskom ratu stvarajući tako jedinstven primjer osmanskog memorijalnog kulturnog naslijeđa na Sredozemlju. Autorica pri tome posebno podcrtava da je ovaj jedinstven umjetnički izraz, tj. spoj ljepote, harmonije i veličanstvenosti s umjerenošću muslimanske tradicionalne arhitekture, itekako značajan doprinos islamskoj kulturnoj baštini.

Članak Takuje Nakazave (Univerzitet u Hokaidu, Centrar za slavistička i evroazijska istraživanja, Saporo, Japan) nosi naslov "Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi na ustanke u Hercegovini (1861-1878)" (77-99) i govori, u kontekstu izlaska Japana iz viševjekovne izolacije, o informacijama koje su pristizale i koje su objavljivane u onovremenoj japanskoj štampi, knjigama, posebno putopisima o ustancima tokom sedme i osme decenije XIX stoljeća, a posebno tzv. Hercegovačkom ustanku 1875. godine.

Mehmed Hodžić (Institut za historiju) u radu **"**Vakufsko sirotište u Sarajevu od osnivanja do kraja Prvog svjetskog rata" (101-137) oslanjajući se na izvornu, do sada uglavnom nekorištenu arhivsku građu, prati sazrijevanje jedne plemenite ideje o osnivanju institucije za brigu o djeci koja su ostala bez skrbnika. Uz finansijsku podršku Zemaljske vlade i brojnih građana, ova inicijtiva doživjela je svoju realizaciju osnivanjem Vakufskog sirotišta za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Autor čitatelje upoznaje sa načinom rada i organizacijom sirotišta kao humanitarne i prosvjetne institucije do konca austrougarske uprave, tj. kraja Prvog svjetskog rata posebno se osvrćući na svakodnevne aktivnosti, obaveze i dužnosti njegovih pitomaca.

O „Pitanju odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata u svjetskoj historiografiji“ (139-163) piše Muhamed Nametak (Institut za historiju). Ukazujući na dominirajuće narative i njihove osnovne karakteritike, sličnosti i razlike, autor ističe da ni do danas ne postoji konsenzus po pitanju krivice za izbijanje Prvog svjetskog rata. Pri tome posebno podcrtava da ponuđeni odgovori na ovo pitanje uveliko zavise od subjektivnih okolnosti, tj. identiteta autora, njegovog političko-društvenog okruženja koji nameću svojevrsne kriterije, vrše selekciju izvora i odabir argumenta.

Aleksandra Pijuk-Pejčić iz Historijskog arhiva Sarajevo u radu „Zarazne bolesti u Sarajevu 1918-1928“ (165-193) piše o uzrocima pojave, širenju i posljedicama bolesti kao što su tifus, turbekuloza, šarlah, difterija, dizenterija, španska gripa i sifilis u deceniji poslije Prvog svjetskog rata. Rekonstruirajući širu povijesnu sliku života u Sarajevu u to vrijeme ukazuje na loše uslove stanovanja, slabu higijenu i nezadovoljavajuću ishranu koji su značajno pogodovali širenju zaraze među stanovništvom.

Naredni članak „Kultura za narod ili za vlast. Osnivanje i djelatnost Kulturnog društva Muslimana Preporod“ (195-230) potpisuje Semir Hadžimusić (Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona). U njemu Hadžimusić analizira osnivanje i djelatnost Kulturnog društva Muslimana Preporod s posebnim osvrtom na rad Glavnog odbora i Mjesnog odbora Sarajevo u periodu od 1945. do 1949. godine. Njegov rad autor vješto uranja u poslijeratni kontekst i osnovne namjere novog režima tj. kulturnu politiku, potrebe i intencije Komunističke partije koja je njegovo *gašenje* u martu 1949. tumačila kao iskorak, kao logičan slijed stvari.

Antonio Pehar (Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije, Sveučilišta Hercegovina u Mostaru) u radu „O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine“ (231-282) daje detaljan pregled nastanka i analizira karakter nacionalnih ideologija koje su od osmanskog perioda do savremenog doba, kao procesi dugog trajanja, bili važan faktor u političkom i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine. Podcrtava sedimentnost nacionalnih ideologija, uočava različite varijacije i sposobnost prilagođavanja političkom trenutku koji je djelimično i njihov uzrok i posljedica, pri čemu se njihova (pre)dominacija i reduciranost odražavaju na stabilnost i države i društva.

Posljednja dva članka u ovom broju odnose se ne nemile 1990-e godine, otvarajući određena pitanja koja su prethodila izbijanju ratnih dejstava i agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Jasmin Medić (Institut za historiju) u radu „Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti "regionalizacije" 1991. godine" (283-313) prati proces osnivanja nelegalnih srpskih autonomnih oblasti i hrvatskih zajednica kao vid jednostrane teritorijalne reorganizacije u Bosni i Hercegovini. Ona je vršena pod pokoviteljstvom Srpske demokratske stranke, tj. dijela Hrvatske demokratske zajednice u Bosni i Hercegovini što će dovesti do osnivanja tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine u januaru 1992, odnosno Hrvatske republike Herceg-Bosne u avgustu 1993. godine kao pokušaja razgradnje države koja je doživjela međunarodno priznanje o nezavisnosti u aprilu 1992. godine. Ermin Kuka (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava) potpisuje rad „Uloga Srpske demokratske stranke u okupaciji Višegrada 1992. godine i počinjenju zločina nad Bošnjacima" (315-340). Autor se u ovom radu, u kojem govori o političkim i vojnim aktivnostima Srpske demokratske stranke (SDS) na stvaranju etnički čistih srpskih teritorija u Bosni i Hercegovini, fokusirao na jedan vrlo specifičan mikroprostor. Analizira radnje, ulogu i odgovornost pomenute stranke u zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava, pa i zločin genocida, koji su počinjeni nad bošnjačkim stanovništvom grada Višegrada.

U ovom broju *Priloga*, nakon članaka, prezentirana su i dva vrijedna stručna priloga. Omer Merzić („Povodom 50. broja: bibliometrijska analiza časopisa *Prilozi* Instituta za historiju, br. 1-49.", 343-376) uradio je iscrpnu bibliometrijsku analizu dosadašnjih brojeva časopisa. Ova analiza, ukazujući na sastav i rad Redakcija, obim i učestalosti izlaženja, broj, vrstu i obim radova, autore (njih 378), svjedoči o osobenom razvoju *Priloga*. Anida Ibričić („Od tradicionalnog štampanog do digitalnog oblika: digitalizacija časopisa *Prilozi* Instituta za historiju", 377-393) je prikazala proces digitalizacije časopisa koji se nameće kao nužnost u nastojanju da se časopis učini što dostupnijim, da se zaštiti i trajno očuva i olakša rad s tekstom. Pri tome digitalni arhiv časopisa *Prilozi*, zadovoljava sve nužne elemente procedure za indeksiranjem časopisa u bazama podataka o čemu se danas itekako govori i na čemu sve više insistira.

Rubrika „Prikazi“ donosi sedam prikaza najnovijih, vrijednih izdanja kako domaće tako i svjetske historiografije koji potpisuju Almir Peco, Adis Zilić, Mirza Džanović, Mitsutuši Inaba, Omer Merzić, Dženita Rujanac i Alen Borić.

I ovaj broj *Priloga* potvrđuje da je to naučni časopis koji ne karakterizira samo kontinuitet koji, nažalost u našim uslovima, najmanje zavisi od marljivosti Redakcije, urednika i sekretara. Naučna utemeljenost i kvalitet članaka je ono što se ističe pri čemu se zaista uviđa predanost i umijeće autora da se kao vješti analitičari izbore s brojnim preprekama i istraživačkim problemima, nekada *morem* izvora, a nekada selektivnim i nedostatnim informacijama koje i kao takve intrigiraju. Otvarajući nova, različita pitanja, nerijetko i s interdiciplinarne pozicije, istovremeno aktuelizirajući i propitujući stare, poznatije teme, *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu popunjavaju mnoge bjeline itekako prisutne u domaćoj historiografiji.

Nijaz BRBUTOVIĆ, arhivski savjetnik
JU Arhiv Tuzlanskog kantona
E-mail: brbutovic.nijaz@gmail.com

Azem Kožar, „ARHIVISTIKA U TEORIJI I PRAKSI, Knjiga peta“, Društvo historičara Tuzla, Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla, Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, Tuzla, 2021, 289 str.

Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta, autora prof. ddr. Azema Kožara, pojavila se nakon pet godina od izdanja prethodne – četvrte knjige iz ove autorove edicije. Rezultat je kontinuiranog rada autora u vremenskom intervalu od pet godina (2017–2021), na mnogim bitnim pitanjima arhivske teorije i prakse ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u zemljama njenog okruženja a i šire. Arhivistička istraživanja autor je vršio sistematski i uobličavao ih u odgovarajuće članke koje je podnosio na bosansko-hercegovačkim i inostranim arhivističkim skupovima. Ti članci su nakon recenziranja objavljivani u arhivističkoj periodici, i koliko je poznato dobro su prihvaćeni od sručne i naučne arhivističke javnosti. Zbog ograničenog tiraža arhivističkih časopisa u kojima su objavljeni, ti radovi su ostali nedostupni široj stručnoj javnosti, što je opredijelilo autora da ih sakupi, dodatno upotpuni i objavi u ovoj knjizi, upravo onako kako je to i do sada radio. Pri tome je, i u ovoj knjizi, dodao nekoliko novih priloga i tako zaokružio neka nedovoljno istražena i nedorečena stručna pitanja.

Ova knjiga, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta*, sadrži 12 članaka raspoređenih u tri zasebne cjeline/poglavlja. Takvo grupisanje radova izvršeno je prema provenijenciji, kao i u ranijim knjigama iz ove edicije, ali ovo-

ga puta i po tematici kojom se radovi bave. To je urađeno iz dva osnovna razloga: prvo, zbog toga što su neki ranije redovni časopisi godišnjaci prestali da izlaze, kakav je slučaj sa *Arhivskom praksom* koja ne izlazi od 2018. godine, i drugo, što je bilo potrebno zaokružiti stajališta o određenoj tematici koja je bila u fokusu interesovanja autora u dužem vremenskom intervalu. Međutim, činjenica da svaki članak predstavlja zaokruženu cjelinu, dodatno je omogućila primjenu ovakvog kombinovanog pristupa u oblikovanju ove knjige kao jedinstvene studije.

U prvom poglavlju (Glava I, str. 13 do 100) objavljena su četiri rada, i to:

1.1. Naučno-arhivistički dometi Bosne i Hercegovine;

1.2. Arhivska mreža: javni, specijalni i privatni arhivi;

1.3. Matična funkcija arhiva u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja;

1.4. Kaznene odredbe u arhivskom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine.

Tri rada su ranije objavljena (1.1, 1.2, i 1.4) dok se rad pod 1.3 po prvi pit pojavljuje. Prvi rad (1.1.) objavljen je u *Zborniku radova sa naučnog skupa o stanju nauke u Bosni i Hercegovini* (2017.), i to kao jedini arhivistički prilog podnijet na tom skupu; drugi rad (1.2.) objavljen je u crnogorskom arhivističkom časopisu *Arhivski zapisi* (2016), treći rad (1.4.) objavljen je u *Arhivskoj praksi* (2016).

Drugo poglavlje (Glava II, str. 103 do 220), sadrži pet radova podnijetih na Međunarodnoj arhivskoj konferenciji u organizaciji Međunarodnog instituta arhivskih znanosti Trst/Maribor (čiji je autor ove studije stalni član), a objavljeni su u časopisu *Atlanti, časopisu za savremenu arhivsku teoriju i praksu* (u brojevima 26, 27, 28, 29 i 30), a uz određene izmjene i dopune. To su radovi pod naslovima:

2.1. Korištenje publikovane arhivske građe (bosanskohercegovačko iskustvo) (2016);

2.2. Nova edukacijska paradigma arhivskih djelatnika u zemljama tranzicije (2017);

2.3. Javni arhivi i privatna arhivska građa u zemljama tranzicije (2018);

2.4. Uticaj društvenih promjena na statusnu poziciju arhiva i razvoj arhivske djelatnosti Bosne i Hercegovine (1990-2018), (2019);

2.5. Univerzitetski arhivi u legislativi i praksi arhivske službe Bosne i Hercegovine (2020).

U trećem poglavlju (Glava III, str. 223 do 278) objavljena su tri priloga podnijeta na međunarodnim naučnim arhivističkim skupovima, održanim u zemlji i inostranstvu (u Sarajevu/Tuzli/Srebrenici, Plitvicama i Mariboru). Svi radovi se odnose na problematiku zaštite, stradanja i vrednovanja kulturnih dobara, posebno arhivske građe, u toku četvorogodišnjeg rata (1992-1995), kao i nakon rata zaključno sa 2021. godinom, i to:

3.1. Uništavanje kulturnih dobara u funkciji ratne strategije agresije na Bosnu i Hercegovinu (Sarajevo-Tuzla-Srebrenica, 2017.);

3.2. Problematika zaštite, vrednovanja i preuzimanja ratne produkcije arhivske građe na području Bosne i Hercegovine (1992-1995), (Plitvice, 2016.);

3.3. Valorizacija arhivske građe o ratnim zbivanjima u toku disolucije SFR Jugoslavije (1991-1995), (Maribor, 2021.).

Iz naznačenih pokazatelja o objavljenim radovima, vidljivo je da je osam od dvanaest objavljenih radova u *petoj knjizi* edicije *Arhivistika u teoriji i praksi,* podnijeto na inostranim naučnim skupovima i objavljeno u inostranim arhivističkim časopisima i zbornicima radova, a četiri (tj 1/3) na domaćim naučnim (ne samo arhivističkim) skupovima, časopisima i zbornicima radova. Ta činjenica je bila jedan od dodatnih razloga za ovakav odabir radova i njihovu prezentaciju na jednom mjestu, tj. u ovoj *petoj knjizi Edicije*. Jer, jasno je da su inostrani časopisi manje dostupni bosanskohercegovačkoj stručnoj i naučnoj javnosti, pa su na ovaj način postali bar unekoliko dostupniji.

Četvrto poglavlje knjige čine registri: **Registar geografskih pojmova i Registar ličnih imena** (str. 281 do 286), kojima se olakšava korištenje ove knjige.

Recenzenti knjige su prof. dr. Peter P. Klasinc, direktor Međunarodnog instituta arhivskih znanosti Trst/Maribor i šef studijskog odsjeka Arhivistika na ALMA MATER EUROPEA Maribor, renomirani arhivski stru-

čnjak, i trostruki akademik prof. dr. Galib Šljivo. Navodimo neke od njihovih stajališta objavljenih u ovoj knjizi (str. 287 i 288).

Prof. dr. Peter P. Klasinc je ocjenjujući vrijednost ove knjige između ostaloga konstatovao: „ Na osnovu svega u rukopisu naznačenog, može se sa sigurnošću konstatirati, da je dr. Kožar ovom knjigom učinio značajan iskorak u odnosu na dosadašnja arhivistička ostvarenja. Manirom iskusnog naučnika, krajnje spretno i stručno, on otvara nove teme, stručno dijagnosticira problematiku, adekvatno zadire u suštinu problema, temeljito ih analizira, ukazuje na nedostatnosti i na kraju nudi viziju učinkovitih rješenja. On se jednako uspješno nosi sa pitanjima klasične arhivske problematike, moderne ili posmoderne, što ovaj rukopis čini izuzetno prihvatljivim i veoma korisnim za sve nosioce arhivske djelatnosti, teoretičare i pragmatičare, za arhiviste u arhivima i arhivare u registraturama, ali i za druge srodne struke i nauke kakva je historiografija, koja direktno zavisi od dometa arhivistike, u čemu je dodatan značaj ove studije“.

Drugi recenzent akademik Galib Šljivo je u svojoj recenziji između ostaloga napisao: „Rukopis prof. dr. Azema Kožara *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta,* ima veliki značaj za arhivsku struku i nauku uopšte, posebno za ovu bosanskohercegovačku. Ona predstavlja nastavak stručnih i naučnih traganja dr. Kožara za najboljim rješenjima iz oblasti arhivske teorije i prakse: kako one klasične, tako i moderne i postmoderne. Najveći broj stručnih i naučnih promišljanja koja autor donosi u ovoj petoj knjizi Edicije, u zadnjih pet godina (2017-2021) podijelio je sa arhivistima na brojnim stručnim i naučnim skupovima održanim u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja, ali i šire (Slovenije, Italije i dr.) tako da ovaj rukopis najvećim dijelom čine objedinjeni stručni i naučni radovi dr. Kožara, recenzirani i objavljeni u više arhivističkih domaćih i međunarodnih časopisa, zbornika radova sa naučnih skupova i drugih publikacija. Međutim, i pored širine u rukopisu posmatrane arhivske problematike, ova monografija predstavlja jasno zaokruženo arhivsko štivo tematski podijeljeno u četiri cjeline – poglavalja“.

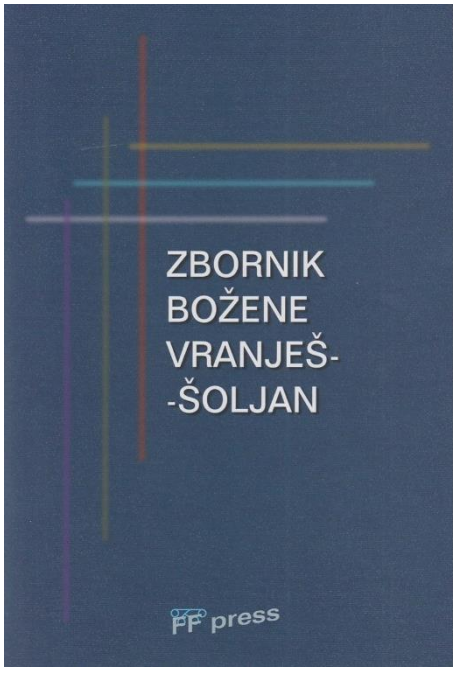
Stajališta recenzenata da je dr. Kožar ovom knjigom učinio značajan iskorak u odnosu na dosadašnja arhivistička ostvarenja, su svakom arhivisti

prihvatljiva i utemeljena. On u ovoj knjizi otvara nove teme, stručno dijagnosticira problematiku, adekvatno zadire u suštinu problema, temeljito ih analizira, ukazuje na nedostatnosti i na kraju nudi viziju mogućih rješenja. Zbog svega toga smatramo da ova monografija *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta*, autora prof. ddr. Azema Kožara, predstavlja izuzetno vrijedan doprinos arhivskoj struci i nauci, te je i ovim putem sa zadovoljstvom preporučujemo arhivističkoj ali i široj javnosti.

Prof. ddr. Azem KOŽAR, emeritus
Društvo historičara Tuzla
E-mail: kozar.azem@bih.net.ba

ZBORNIK BOŽENE VRANEŠ – ŠOLJAN, Zbornik radova u povodu 75. rođendana. Nakladnik Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - FF pres, Zagreb, 2022, 353 str.

U aprilu 2022. godine objavljen je *Zbornik radova Božene Vraneš – Šoljan,* sveučilišne profesorice u mirovini a u povodu njenog 75-og rođendana. Izdavač je Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, sa kojeg je prof. Šoljan i otišla u zasluženu mirovinu. Zbornik su uredili: prof. dr. sc. Damir Agičić, prof. dr. sc. Nikola Anušić, prof. dr. sc. Iskra Ivelić i doc. dr. sc. Ida Ograjšek Gorenjak. Recenzenti su prof. dr. sc. Stjepan Ćosić i doc. dr. sc. Željko Krušelj. Štampala ga je Sveučilišna tiskara Zagreb u tiražu od 300 primjeraka (ISBN 978-953-175-844-4) a uz finansijsku podršku Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

U Zborniku su objavljena ukupno 24 priloga na 353 stranice teksta, od kojih se prva tri odnose na lik i djelo profesorice Šoljan, sljedeća dva na njenu saradnju sa studijima povijesti u Dubrovniku i Tuzli, dok se svi ostali radovi odnose na raznovrsnu povijesnu problematiku, sve u skladu sa znanstvenim kompetencijama autora. Ovdje će nešto više pažnje biti posvećeno sadržajima prvih pet priloga.

Prvi prilog napisao je prof. dr. sc. Damir Agičić, višegodišnji saradnik i kolega profesorice Šoljan, pod naslovom „Prof. dr. sc. Božena Vraneš – Šoljan“ (str. 9 do 32). U prvom dijelu rada autor piše o liku i djelu profesorice Šoljan, o njenom stasavanju

u renomiranu povjesničarku, iznoseći vrijednosne konstatacije o osobenostima znanstvenog stvaralaštva profesorice Šoljan, dok u drugom dijelu donosi bibliografiju njenih radova.

Prof. Agičić na početku priloga donosi osnovne biografske podatke o prof. Šoljan, obrazovanju i radnim angažmanima do izbora na nastavničku poziciju profesora povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Rođena je u Makarskoj 1. 08. 1945. godine, gdje je završila osnovnu i srednju školu a potom studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirala je na studiju bibliotekarstva, dokumentacije i informacijskih znanosti 1973. godine na temu „Novinstvo gradišćanskih Hrvata kao dokumentaciono i informativno sredstvo upoznavanja njihova života i djelovanja“. Ubrzo nakon magistriranja zaposlena je kao asistentica u Institutu za hrvatsku povijest (danas Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta). Pod mentorstvom prof. dr. Igora Karamana radila je i uspješno odbranila doktorsku radnju 1988. godine pod naslovom „Socijalno-ekonomski odnosi stanovništva u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. i početkom 20. stoljeća – do prvog svjetskog rata“. Godine 1992. birana je u zvanje docenta na Odsjeku za Razrednu nastavu Filozofskog fakulteta a 1996. također u zvanje docenta na Odsjeku za povijest – na oblast evropske i svjetske povijesti 20. stoljeća. Potom je 1998. birana za izvanrednu a 2004. za redovnu profesoricu, te 2009. za redovnu profesoricu u trajnom zvanju. Predavala je na mnogim univerzitetima Republike Hrvatske, među kojima poseban značaj ima njen angažman na doktorskom studiju „Povijest stanovništva“ Univerziteta u Dubrvniku. Obavljala je brojne odgovorne dužnosti, među kojima dužnost pročelnice i predstojnice Zavoda za hrvatsku povijest (1999-2001), predsjednice Upravnog odbora Hrvatskog instituta za povijest, voditeljice i odgovornog nastavnika na više magistarskih i doktorskih studija povijesti, bila je član više domaćih i međunarodnih znanstvenih organizacija, voditeljica više značajnih znanstvenih projekata itd. Značajne angažmane realizirala je u više strukovnih, kulturnih i znanstvenih udruženja, u radu redakcija časopisa iz povijesti, na planu realizacije nove udžbeničke literature iz povijesti itd.

Predstavljajući znanstveni opus profesorice Šoljan, prof. Agičić na primjerima objavljenih radova (studija), ukazuje na domete i osobenosti

njenih znanstvenih istraživanja. Ističe njene zasluge za očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta gradišćanskih Hrvata koji su nakon raspada Monarhije postali nacionalna manjina u oba dijela: u austrijskom i mađarskom. Prvo se bavila novinstvom gradišćanskih Hrvata, a potom i svim drugim značajnim pitanjima, posebno pitanjima demografskih promjena i time dala nemjerljiv doprinos razvoju povijesne demografije. U tom kontekstu autor priloga ističe: „Vrhunac bavljenja gradišćansko-hrvatskim temama Božena Vraneš – Šoljan ostvarila je knjigom *Gradišćanski Hrvati–između tradicije i suvremenosti* (Eduka, Zagreb, 2005, 201 str.)", konstatujući da je to bio rezultat njegove sugestije da svoja bogata istraživanja objavi u zasebnoj knjizi (i ne samo objavljena), koja je „usredotočuje na analizu temeljnih problema povijesti gradišćanskih Hrvata".

Kao izuzetno značajno pitanje za znanstveni rad i znanstveni doprinos povijesnoj znanosti profesorice Šoljan, Agičić smatra njeno opredjeljenje da istražuje gradove banske Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. To je rezultiralo izborom teme za doktorsku disertaciju koju je potom, uz dodatna istraživanja, pretočila u svoju prvu povijesnu knjigu *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914),* objavljenu 1991. u okviru biblioteke Povijesna istraživanja (nakladnici: Školska knjiga i Stvarnost). Značaj ove knjige je i u tome što su za neke njene djelove sintetizirana istraživanja korištenjem računara što do tada nije primjenjivano. Tematikom povijesti hrvatskih gradova i institucija profesorica Šoljan se bavila sistematski, objavljivanjem znanstveno vrijednih tekstova u časopisima i zbornicima radova.

Prof. Agičić navodi naslove i vrši određenu analizu i drugih vrijednih knjiga profesorice Šoljan, među kojima poseban osvrt daje na dvije knjige: *Stanovništvo Banske Hrvatske – demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910,* Zagreb 2009. i *Dalmacija – stoljeće povijesnih i demografskih mijena 1815-1918,* Zagreb, 2021. Ističe da se profesorica Šoljan bavila metodološkim pitanjima hrvatske historiografije, pitanjima kvantitativnih metoda u istraživanjima sa aspekta mjesta i uloge demografije. Prof. Agićić dalje navodi da se profe-

sorica Šoljan uspješno bavila i pitanjima udžbeničke literature za osnovne i srednje škole napisavši samostalno ili u koautorstvu više udžbenika povijesti.

U drugom dijelu svog priloga prof. Agićič (u saradnji sa studentom Domagojem Kukuljem) donosi *Bibliografiju radova prof. dr. sc. Božene Vraneš-Šoljan.* U njoj su, na početku, u okviru posebnih naslova naznačeni: *Kvalifikacijski radovi* (dva), *Knjige* (četiri), *Uredništvo* (dva), te *Članci i rasprave* po godinama (od 1972. do zaključno sa 2021), ukupno 53 članka. U posebnim podnaslovima su hronološki svrstani: *Prikazi, osvrti, životopisi, In memoriam (*ukupno 30), potom *Predgovori i pogovori* (šest), *Udžbenici i didaktički materijali* (11), te *Enciklopedijski članci i bibliografske jedinice* (pet).

Prilog Nikole Anušića i Ide Ograjšek Gorenjak pod naslovom „Božena Vraneš-Šoljan zapisana u prazninama između šefice, mentorice i prijateljice“ (str. 33-34), osvjetljava plemenitost lika profesorice Šoljan sa drugih - ne čisto profesionalnih komunikacija. „Svoj blagi autoritet i poštovanje gradila je na mentorskom odnosu koji je, kao svaki drugi obrazovni proces, ponekad imao i odgojnu komponentu“. Gajila je profesionalan, kontinuiran i krajnje organiziran odnos prema radu, tako da je mnoge projekte i druge obaveze završavala i prije određenog termina, što je nama mlađima bilo podsticajno. Učila nas je da je sloboda izvor kreativnosti, što se svakodnevno potvrđivalo u radnim rezultatima, Imala je krajnje korektan odnos prema suradnicima i studentima, Po njenim nazorima uspjeh se ne mjeri isključivo nagradama, objavljenim kjigama, titulama i dr. već ponajviše osjećajima sopstvene ostvarenosti na svim poljima života – ne samo u univerzitetskoj karijeri. Neuobičajeno je i osobeno i to da bez obzira na povod koji smo mi studenti i asistenti imali, nikada nije dozvolila da je častimo kafom a kamoli nečim drugim. Ukratko, plemenita, odana svojoj profesiji, visoko moralna i dobronamjerna.

Pitanjima doprinosa profesorice Šoljan razvoju hrvatske demografije u kontekstu hrvatske demohistoriografije bavi se prof. dr. sc. Nikola Anušić sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u

radu „Mjesto Božene Vraneš-Šoljan u hrvatskoj historijskoj demografiji“ (str. 35 – 44).

Prof. Anušić ukazuje na činjenice da se historijska demografija zasniva na stajalištima francuske „nove historije“, na osnovu koje je uslijedilo „strukturalističko okretanje serijalnim izvorima i kvantitativnoj metodi u historijskoj analizi“, što je učinilo „demografski pristup neobično povoljnim za istraživanje cikličnih fenomena dugog trajanja i otkrivanje složenih struktura povijesnoga vremena“. Objašnjava dinamiku razvoja historijske demografije u hrvatskoj historiografiji i konstatuje da je ista imala tri prepoznatljiva historijska razdoblja. Ističe da se upotreba demografskoga pristupa svodila „više na korištenje demografskih izvora, nego na dosljednu primjenu demografske metode, a kada postoji demografska obrada podataka krajnje je redukcionistička, lišena razvojnih projekcija i statistički utemeljenih procjena uticaja“. Na podrobnoj analizi objavljenih radova profesorice Šoljan, Anušić zaključuje da se kroz njen istraživački rad „oblikovala naša historijska demografija“, i zaključuje da je profesorica Šoljan ne samo „naša najvažnija i najplodnija historijska demografkinja, nego joj valja priznati i mjesto utemeteljice demohistorijskog pristupa u hrvatskoj historiografiji“.

Doprinos profesorice Šoljan organizaciji i razvoju poslijediplomskog studija povijesti na Dubrovačkom sveučilištu predstavila je prof. dr. sc. Irena Ipšić u radu „Dubrovački studiji povijesti i profesorica Božena Vraneš-Šoljan“ (str. 45-51). Objašnjava ulogu i značaj profesorice Šoljan „u procesima uspostave i organizacije studijskih programa iz polja povijesti u Dubrovniku“ i njenim nastavnim i „znanstveno-istraživačkim aktivnostima u sklopu poslijediplomskog doktorskog studija *Povijest stanovništva* i preddiplomskog studija *Povijest Jadrana i Mediterana“.* Nakon donošenja odgovarajućih činjenica i analiza prof. Ipšić zaključuje da je profesorica Šoljan imala „iznimno značajnu ulogu“ u kreiranju i realizaciji naznačenih studijskih programa.

Drugi prilog koji se odnosi na angažman profesorice Šoljan u realizaciji nastavnih planova i programa na studiju historije, je prilog prof. dr. sc. Azema Kožara pod naslovom „Saradnja prof. dr. Božene Vraneš–

Šoljan sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli i Društvom historičara Tuzla“ (str. 53-58).

U prilogu autor objašnjava okolnosti u vrijeme formiranja Odsjeka za historiju-geografiju ratne 1993. godine (od ak.1998/99 Odsjek za historiju), problematiku angažmana odgovarajućeg nastavnog kadra, poteškoće u realizaciji postdiplomskog studija iz historije i u tom kontekstu kolegijalnu podršku i pomoć kolega sa studija historije iz Sarajeva i Zagreba. Među profesorima sa Odsjeka za povijest iz Zagreba posebne pažnje je vrijedan angažman profesorice Šoljan, kako u postdiplomskoj nastavi, mentorstvima za magistarske i doktorske radnje, tako i za učešće i doprinos radu strukovnog udruženja historičara. Ističe njeno profesionalno i ljudsko nastojanje da doprinese realizaciji svojih nastavničkih obaveza, što je naišlo na izuzetan prijem nastavnika i studenata. Na kraju je prof. Kožar konstatovao: „Sveučilišna profesorica Božena Vraneš Šoljan zasigurno spada u grupu „retkih historičara za sva vremena“, nasuprot onima drugima kojih je „previše za sve režime“ kako ih grupiše Andrej Mitrović. Ona je profesionalac, historičar od zanata, principijelna u istraživanju, ocjeni i procjeni svake historijske istine bilo od koga da ona dolazi. U njenom znanstvenom radu, u ljudskoj i profesionalnoj komunikaciji, istinitost i korektnost su ne samo ideje vodilje, već i utemeljena pravila ponašanja. Njoj su apsolutno jednaki kolege u Zagrebu, u Tuzli i drugdje, također i studenti, ona zna šta jeste kao čovjek i kao znanstvenik, dostupna i dobronamjerna, razumna i zahtjevna, čvrsto opredijeljena da služi samo znanstvenoj historijskoj istini. Ove svoje osobenosti, kvalitete koji nisu baš tako česti u historiografskom esnafu, profesorica Šoljan je izlažući sebe naporima iz potrebe da drugima bude bolje u tim teškim vremenima, konstantno demonstrirala u ovoj bosanskohercegovačkoj sredini, ozarena time što je u tome uspjela. Ovaj dio akademske zajednice, kolege historičari i Društvo historičara Tuzla, ostaju joj na tome trajno zahvalni“.

U ostalom dijelu Zbornika, koji čini najveći dio, dati su radovi historičara na druge povijesne teme hrvatske historiografije (str. 59-353). Radi se o 19 priloga, uglavnom povjesničara sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ali i drugih, kojima je profesorica Šoljan

bila nastavnik na dodiplomskom, magistarskom i/ili doktorskom studiju, ili pak mentor za izradu magistarske ili doktorske radnje. Radi se o sljedećim autorima i temama: Rina Kralj-Brasard, *Bolnički spisi kao izvor za povijest stanovništva na dubrovačkom području;* Darija Vučijević - Ankica Džono Boban, *Prvo desetljeće rada dubrovačke preparandije u Dubrovniku 1875/76. – 1884/85);* Piotr Žurek, *Hrvatsko-mađarski sporazum u politici Hotela Lambert za vrijeme revolucije 1848-49;* Amila Kasumović, *Priliv činovnika iz Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878.*; Dinko Župan, *Obrtništvo u Valpovu i okolici (1890-1910);* Lidija Barišić Bogišić*,"Slavonska akcija" na vukovarskom području u kontekstu društveno-ekonomske strukture stanovništva 1900. i 1910. godine;* Robert Skenderović, *Podunavski Hrvati u popisima stanovništva 1909. i 1910. godine*; Nikola Tomašegović, *Narodna statistika Josipa Lakatoša u društveno-političkom kontekstu; problemi i recepcija*; Iskra Ivetić, *Od baruna do jugoslovenskih unitarista. Prozopografska slika hrvatske privredne elite u tranziciji iz Habzburške Monarhije u jugoslovensku državu*; Branimir Janković, *Povjesničari u tranziciji iz Austro-Ugarske monarhije u Jugoslaviju*; Ida Ograjšek Gorenjak, *„Prijelazna generacija" i „krčiteljice puteva". Samoreflekcija i samorecepcija intelektualki u Kraljevini Jugoslaviji*; Danijel Vojak, *Prva faza rješavanja „ciganskog pitanja" u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili popisivanje romskog stanovnišva u ljeto 1941.*; Boris Suljagić, *Prva etapa kolonizacije u kotaru Đakovo 1946. godine*; Ivica Lučić, *Komunistički obračun s Katoličkom Crkvom i „križarskim"organizacijama u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini (1945-1951);* Ivica Šute, *Delegacija učitelja gradišćanskih Hrvata u posjeti NR Hrvatskoj 1949. godine*; Hrvoje Klasić, *Kako su sokoli postali partizani*; Tvrtko Jakovina, *Sjećanja koja čine povijest V. Razgovor sa Zlatkom Sinobadom*; Zrinka Blažević, *Na pragu: nacrt emocionološke ksenofobije*; Milan Radošević, *Intrigantan slučaj letargičnog encefalitisa u Puli 1920. godine.*

*****

Na kraju recimo i to da iole podrobnija analiza objavljenog znanstvenog opusa profesorice Šoljan upućuje na konstataciju da se radi o istraživanjima visoke znanstvene kvalitete, te radovima koji znače značajan doprinos na poljima koja su prije nje bila znanstveno nedovoljno oblikovana, kao sto su historijska demografija, metodološka pitanja, udžbenička literatura i sl. sto sve ima svoje dodatno vrednovanje u radovima tipa enciklopedijskih članaka koje pišu samo renomirani znanstvenici. Ovaj *Zbornik radova* baca dodatno svijetlo na značaj povijesnih istraživanja umirovljene univerzitetske profesorice Božene Vraneš- Šoljan.

III. IZ DRUŠTVA

UG „Društvo historičara" Tuzla

Ul. Put Križani 261, 75.000 Tuzla
Broj: 01-4/22.
Tuzla, 13. 02. 2022.
E-mail: dhtuzla@gmail.com

ZAPISNIK SA GODIŠNJE SKUPŠTINE UG „DRUŠTVO HISTORIČARA", TUZLA, ODRŽANE 13. 02. 2022. GODINE

Godišnja skupština UG „Društva historičara" Tuzla, koje djeluje na području Tuzlanskog kantona, za 2021. godinu održana je 13. 02. 2022. godine u velikoj sali Dramar centra u Tuzli, sa početkom u 11,00 časova.

Na početku je Skupštinu otvorio i istom rukovodio Mihad Sakić, predsjednik. Konstatirajući da Skupština ima forum za rad, predložio je dnevni red kakav je u pisanoj formi, uz radne materijale, 28. 01. 2022. dostavljen putem mail adresa svim članovima Društva. Taj radni materijal je printan i podijeljen svim učesnicima prije početka rada Skupštine. Ovaj prijedlog je jednoglasno prihvaćen tako da je za Skupštinu predložen sljedeći dnevni red:

1. **Razmatranje i usvajanje Izvještaja o radu Društva u 2021. godini,**
2. **Razmatranje i usvajanje Programa rada Društva u 2022. godini,**
3. **Tekuća pitanja.**

Predsjedavajući je potom dao na glasanje prijedlog dnevnog reda, koji su svi prisutni jednoglasno usvojili (Poziv za Skupštinu sa usaglašenim dnevnim redom u **Prilogu 1**).

Ad. 1. O prijedlogu Izvještaja o radu Društva u 2021. godini, koji je prisutnima dostavljen uz poziv za Skupštinu, predsjedavajući je pozvao predsjednika UO A. Kožara da prisutnima pruži dodatna pojašnjenja. Azem Kožar je u svom izlaganju detaljno upoznao prisutne sa poteškoćama u radu i sa ostvarenim rezultatima rada. Između ostaloga dao je detaljne informacije o finansijskim sredstvima (prihodima i rashodima), naglasivši da su se i ove godine osjećale posljedice COVID pandemije, da je bilo znatno manje javnih poziva i značajno manje odobrenih sredstava. Ovo se posebno odnosi na Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, koje je već

tradicionalno postalo naš glavni izvor prihoda po javnim pozivima. Ni članarina nije bila na potrebnom nivou a da se i ne govori o donacijama kojih i nije bilo. U prigodnoj diskusiji učestvovalo je više prisutnih članova (Galib Šljivo, Muhamed Husejnović, Osman Mujanović, Salkan Užičanin i dr.), a predsjedavajući je prisutnima prenio i neke stavove članova koji su dostavljeni mailom. Svi diskutanti bili su saglasni u tome da je Društvo i pored brojnih poteškoća ostvarilo značajne aktivnosti u toku 2021. godine. Nakon svega toga je predsjedavajući dao prijedlog Izvještaja (sa prijedlozima za dopune) na glasanje. Isti je jednoglasno usvojen (Izvještaj u **Prilogu 2**).

Ad. 2. Pririjedlog Programa rada Društva u 2022. godini je, podsjetio je predsjedavajući, također u pisanoj formi dostavljen članovima. Otvorio je raspravu u kojoj je učestvovalo više članova, a neki od njih su dali konkrentne prijedloge za određene dopune (o održavanju naučnih skupova, o neophodnosti pristupa nekoj od evropskih i svjetskih baza podataka i dr.). Odlučeno je da se svi prijedlozi ugrade u Program rada koji je potom jednoglasno usvojen (Program rada u **Prilogu 3**) .

Zaključeno je da se Zapisnik o radu Skupštine, te Izvještaj o radu u 2021. i Program rada Društva u 2022. godini objave u narednom broju časopisa *Saznanja*..

Ad. 3. Pod tekućim pitanjima bilo je riječi o obavezi apliciranja na sve moguće javne pozive za sredstva, o prikupljanju članarine i donacija, kao i o drugim pitanjima od značaja za poboljšanje rada Društva. Insistirano je na boljoj saradnji sa Pedagoškim zavodom, o potrebi da se izbjegava bilo kakva politička ili druga konotacija u djelovanju, već da se Društvo predstavlja kao stručna asocijacija slobodno udruženih historičara i drugih građana koji prihvataju Statut Društva. Prisutni su obaviješteni da je veliki broj članova opravdao svoje odsustvo sa ove Skupštine i poslao mailom svoju saglasnost na prijedlog Izvještaja o radu za 2021. i Programa rada za 2022. godinu. .

Skupština je završila rad u 12,45 sati.

Priloga 3: Poziv za Skupštinu, Izvještaj o radu u 2021.
i Program rada za 2022.

Zapisnik sačinila,
MA Zenita Fazlić-Jaganjac

Predsjedavao,
Mihad Sakić, prof.

Prilog 1.

UG „Društvo historičara" Tuzla

Ul. Put Križani 261, 75000 Tuzla
Broj: 01- 4-1/22-
Tuzla, 28. 01. 2022.
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

U skladu sa odredbama Statuta Udruženja građana „Društvo historičara" Tuzla (čl. 19–22),

s a z i v a m o

GODIŠNJU SKUPŠTINU „DRUŠTVA HISTORIČARA" TUZLA DANA, 13. 02. 2022. GODINE (DRAMAR CENTAR TUZLA – VELIKA SALA) SA POČETKOM RADA U 11,00 SATI).

DNEVNI RED:

1. **Razmatranje i usvajanje Izvještaja o radu Društva u 2021. godini,**
2. **Razmatranje i usvajanje Programa rada Društva u 2022. godinu,**
3. **Tekuća pitanja.**

U prilogu dostavljamo radni materijal pod tačkama 1 i 2.

Prilog: 2

Upravni odbor

Prilog 2.

UG „Društvo historičara" Tuzla

Ul. Put Križani 261, 75000 Tuzla
Broj: 01-4-2/22-
Tuzla, 13. 02. 2022.
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

IZVJEŠTAJ O RADU U TOKU 2021. GODINE

Društvo historičara Tuzla je u toku 2021. godine djelovalo u skladu sa Programom rada za 2021. godinu, usvojenim na Skupštini Društva. Među najznačajnijim aktivnostima izdvajamo:

- priprema i predaja Godišnjeg finansijskog izvještaja o radu Društva u 2020. godini,
- okončanje poslova na pripremi i štampanju časopisa „Saznanja", br. 9, Tuzla, 2021, 264 str.
- priprema aplikacija na Javni poziv Fondacije za izdavaštvo Sarajevo: aplikacije za štampanje časopisa „Saznanja" broj 9 (odobreno 1.000,00 KM), aplikacije za štampanje studije „Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta" autora prof. dr. Azema Kožara (odobreno 750,00 KM), aplikacije za promociju izdanja Društva iz 2019. (odobreno 500,00 KM) i 2020. godine (odobreno 750,00 KM),
- priprema aplikacije za Fondaciju za bibliotečku djelatnost Sarajevo,
- priprema aplikacije na Javni poziv Grada Tuzla za promociju izdanja Društva iz 2020. godine (odobreno 500,00 KM),
- priprema aplikacija na Javni poziv Federalnog ministarstva za kulturu i sport za više izdavačkih projekata,
- priprema Naučnog skupa "Historija Tuzle – stanje izvora i literature", ali aplikacija nije dobila podršku i skup nije održan,

- učešće predstavnika Društva na više naučnih skupova u zemlji i inostranstvu, kao i u pripremi više članaka i prikaza u časopisima (bez finansijske potpore od strane Društva),

- organizacija i rad organa Društva: Upravnog odbora, Nadzornog odbora, Redakcije časopisa „Saznanja“ broj 9, promocija izdanja Društva (i Akademije), ukupno pet promocija (Tuzla 3, Lukavac 1 i Kalesija 1) i dr.,

- održan je sastanak Nadzornog odbora Društva na kojem je prihvaćen Izvještaj o finansijskom poslovanju Društva u 2021. godini,

- aktivnosti predsjednika i članova Upravnog odbora na obezbjeđenju sredstava za rad Društva (otkup izdanja Društva i Akademije u ukupnom iznosu od 760,00 KM),

- aktivnosti na učlanjenju novih članova Društva i na naplati članarine,

- saradnja sa drugim društvima i institucijama u zemlji i inostranstvu, sa *Akademijom društveno-humanističkih nauka* Tuzla, Institutom za historiju Sarajevo, Odborom za historiju ANU BiH i dr.,

- korespodencija sa članstvom i institucijama Grada Tuzle, te Vlade i Ministarstva za kulturu, sport i mlade TK,

- saradnja sa kantonalnim i općinskim odborima kulturno-prosvjetnih društava „Preporod“, „Napredak“ i Prosveta“, te drugim kantonalnim strukovnim udruženjima,

- urađeni su i mnogi drugi tekući poslovi od značaja za bolje funkcioniranje Društva (korespodencija sa računovodstvenim servisom ELECO Tuzla, okončanje procedura oko promjene sjedišta/adrese Društva i dr.).

*****

Kada se uporede Program rada za 2021. godinu i naprijed naznačena realizacija, može se zaključiti da su ostvarene značajne aktivnosti, ali da nisu realizirana sva programska opredjeljenja. Razlozi za to su prije svih trajanje epidemije Covid – 19, a što se odrazilo na potpore finansijske prirode od strane entitetskih i kantonalnih organa. Tome su također doprinije-

le i nedovoljne aktivnosi pojedinih članova Društva. Međutim, sve u svemu, sobzirom na naznačene i druge poteškoće, u toku 2021. godine postignuti su značajni rezultati u radu Društva: realizirana su dva naznačena izdavačka projekta, te projekat na promociji izdanja Društva (i Akademije) iz 2019. i 2020. godine, uglavnom pomoću finansijske potpore ostvarene putem odgovarajućih aplikacija na javne pozive. Jedna od značajnih slabosti je neodržavanje planiranog naučnog skupa, uglavnom uslijed neobjavljivanja javnih poziva.

Upravni odbor

Prilog 3.

UG „Društvo historičara" Tuzla

Ul. Put Križani 261, 75000 Tuzla
Broj: 01- 4-3/22-
Tuzla, 13. 02. 2022.
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

PROGRAM RADA U 2022. GODINI

Program rada Društva u 2022. godini, temelji se na programskim ciljevima utvrđenim Statutom Društva, opredjeljenjima iz dugoročnog programa rada, na iskustvima stečenim u toku 19-godišnjeg djelovanja i dr. Društvo će u 2022. godini raditi na sljedećim sadržajima:

– blagovremeno sačiniti i predati Godišnji izvještaj o radu Društva u 2020. godini,
– ažurirati aktivnosti na omasovljenju Društva prijemom novih članova,
– ažurirati uplatu članarine za 2021. i 2022. godinu kod postojećeg članstva,
– organizirati seminar o stanju nastave i historijskog znanja na području TK (Odbor za nastavu u saradnji sa Pedagoškim zavodom Tuzla, Odborom za historiju ANU BiH, te sa entitetskim i kantonalnim društvima),
– organizirati seminar za nastavnike historije posvećen izmjenama nastavnog plana i programa iz historije (nosilac poslova Odbor za nastavu),
– organizirati bar jedan naučni skup posvećen jubileju – 20 godina rada Društva (2002-2022), a po mogućstvu i druge skupove u vezi sa Projektima Društva, među kojima: "Tradicijska kultura Tuzle i njene okoline"; zatim „Bibliografija objavljenih izvora o temi „Bosna i Hercegovina u UN-u – 30 godina (1992-2022)", te "Historija Tuzle – stanje izvora i literature". (nosioci poslova: Odbor za nauku i UO Društva),
– organizirati javne tribine i okrugle stolove u povodu Dana prijema BiH u UN, Dana nezavisnosti i Dana državnosti BiH (nosilac poslova Odbor za nauku),
– organizirati promociju izdanja Društva iz 2021.

– organizirati promociju svih izdanja Društva u minulih 20 godina postojanja (2002-2022), pripremiti izložbu o svim aktivnostima Društva u toku minulih 20 godina,
– izvršiti pripreme na štampanju *Zbornika radova* sa naučnog skupa „Dvadeset godina Društva historičara Tuzla (2002-2022)“, te organizirati promociju istog, (nosilac poslova UO, Odbor za nauku i Redakcioni odbor *Zbornika*),
– izvršiti pripreme i okončati štampanje jubilarnog – desetog broja časopisa „Saznanja“za 2022. godinu i izvršiti njegovu promociju (UO, Odbor za nauku i Redakcija Časopisa),
– pokrenuti aktivnosti na upisu časopisa „Saznanja“ u neku od naučnih baza,
– raditi na realizaciji aktivnosti u vezi sa projektom „Historija Tuzle“, kao i na donošenju novih projekata,
– pripremiti i usvojiti Poslovnik o radu Upravnog odbora i Poslovnik o radu Skupštine Društva (nosilac poslova UO Društva),
– pripremiti i održati redovnu Godišnju skupštinu Društva (usvojiti Izvještaj o radu Društva za 2022. godinu, Program rada za 2023. i drugo u skladu sa Statutom Društva), (nosilac poslova UO Društva),
– obaviti i druge poslove od značaja za uspješno funkcioniranje Društva: iznaći mogućnosti za finansiranje sadržaja aktivnosti Društva, ostvariti učešće na skupovima historičara u zemlji i inostranstvu, ostvariti saradnju sa *Preporodom, Napretkom i Prosvetom,* saradnju sa *Akademijom društveno-humanističkih nauka Tuzla* kao i sa drugim udruženjima sa područja TK i šire, sa institucijama obrazovanja, kulture i nauke, sa Odborom za historiju ANU BiH, Institutom za historiju Sarajevo, ostvariti korespodenciju sa organima vlasti svih nivoa, saradnju na računovodstveno- knjigovodstvenim poslovima i dr.

Finansijska sredstva za realizaciju programskih sadržaja Društvo će crpiti iz aplikacija na javnim pozivima koje raspisuje Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Federalno ministarstvo kulture, Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, Fondacija za bibliotečku djelatnost Sarajevo, Ministarstvo kulture, sporta i mladih TK, Grad Tuzla i dr., od donacija, članarine i iz drugih izvora.

Upravni odbor

UG „Društvo historičara" Tuzla

Ul. Put Križani 261, 75.000 Tuzla
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

ŠTAMPANE PUBLIKACIJE, STRUČNI I NAUČNI SKUPOVI

Društvo historičara je bilo (su)izdavač više različitih historiografskih publikacija (knjige, časopisi, zbornici radova), kao i/ili (su)organizator i/ili (su)realizator više stručnih i naučnih skupova.

I. ŠTAMPANE PUBLIKACIJE (KNJIGE, ČASOPISI, ZBORNICI RADOVA)

1. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 1, Tuzla, 2005, str. 407, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
2. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 2, Tuzla, 2008, str. 206, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
3. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 3, Tuzla, 2009, str. 260, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
4. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 4, Tuzla, 2013, str. 192, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
5. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 5, Tuzla, 2014, str. 232.
6. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 6, Tuzla, 2015, str. 244.
7. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 7, Tuzla, 2016, str, 208.
8. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 8, Tuzla, 2018, str. 242.
9. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 9, Tuzla, 2021, str. 264.
10. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 10, Tuzla, 2022, str. ___.
11. *Zbornik radova sa Naučnog skupa sa međunarodnim učešćem "Odraz balkanskih ratova 1912/13. godine na prilike u Bosni i Hercegovini"*, Tuzla, 2014, str. 214.
12. Azem Kožar, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću*, Tuzla, 2010, str. 501, suizdavač: JU Arhiv Tuzlanskog kantona.

13. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga treća*, Tuzla, 2011, str. 269, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona.
14. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Pedagoški i naučni rad prof. dr. Azema Kožara“*, Tuzla, 2012, str. 456, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.
15. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu 1914 – 1918“*, Tuzla, 2015, str. 223.
16. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga četvrta*, Tuzla, 2016, str. 273, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona.
17. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini (1992-1995)”*, Tuzla, 2016, str. 220.
18. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Tuzla, 2017, str. 284.*
19. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive”*, Tuzla, 2019, str. 380.*
20. Salkan Užičanin, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla, 2019, str. 582,*
21. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti”*, Tuzla, 2020, str. 254.*
22. Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću, Studije i članci, Knjiga druga*, Tuzla, 2020, str. 533.*
23. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga peta*, Tuzla, 2021, str. 289, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona.
24. Azem Kožar, Salkan Užičanin, Izložba „Dvadeset godina 'Društva historičara' Tuzla (2002-2022)“, Tuzla, decembar 2022.

II. ODRŽANI STRUČNI I NAUČNI SKUPOVI

1. Tribina „*Veče historije“*, Tuzla, 20. 12. 2003.

* Suizdavač: Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla.

2. Izložba *„Deset godina Filozofskog fakulteta u Tuzli (1993 – 2003)*, Tuzla, 29. 12. 2003.
3. Naučni skup *„Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću“*, Tuzla, 17. 06. 2005.
4. Naučni skup *„Sto godina od osnivanja prvih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini“*, Tuzla, 11. 10. 2006.
5. Javna tribina *„Etnički i građansko-pravni identiteti na području Bosne i Hercegovine – perspektive“*, Tuzla, 9. 11. 2006.
6. Naučni skup *„Naučno djelo Ibn Halduna“*, Tuzla, 2006.
7. Naučni skup *„Građanska društva kroz historiju“*, Tuzla, 17. 05. 2007.
8. Seminar *„Primjena metoda u istraživanju nastave historije i aktuelne teme“*, Tuzla, 7. i 15. 12. 2007.
9. Naučni skup *„Sto godina od aneksije Bosne i Hercegovine“*, Tuzla, 7. i 8. 07. 2008.
10. Javna tribina *„Historijska vertikala državnosti Bosne i Hercegovine“*, Tuzla, 24. 11. 2009.
11. Javna tribina *„Historijske osnove bosanskohercegovačke državnosti“*, Tuzla, 24. 11. 2010.
12. Naučni skup *„Pedagoški i naučni rad prof. dr. Azema Kožara“*, Tuzla, 19. 11. 2011.
13. Naučni skup sa međunarodnim učešćem *„Odraz balkanskih ratova 1912/13. godine na prilike u Bosni i Hercegovini“*, Tuzla, 14. 12. 2013.
14. Naučni skup sa međunarodnim učešćem *„Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914 – 1918)“*, Tuzla, 15. 11. 2014.
15. Naučni skup *„Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995”*, Tuzla, 5. 12. 2015.
16. Naučni skup *“Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Tuzla, 3. 12. 2016.
17. Naučni skup *“Mikrohistoriografska istraživanja u Bosni i Hercegovini”*, Tuzla, 16. 12. 2017.[*]
18. Naučni skup *“Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive”*, Tuzla, 24. 11. 2018.[*]

[*] Suorganizator: Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla.

19. Naučni skup *"Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti"*, Tuzla, 07. 12. 2019.*
20. Naučni skup: „*Dvadeset godina Društva historičara Tuzla (2002-2022) s osvrtom na doprinos akademika Galiba Šljive*", Tuzla, 17. 12. 2022.
21. Naučni skup: „*Doprinos društva historičara Tuzla i drugih kantonalnih kulturnih društava na unaprijeđenju i afirmaciji znanja iz oblasti kulture i historije na području Tuzlanskog kantona (2002-2022)*", Tuzla. 17. 12. 2022.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Saznanja* objavljuje radove iz područja historije i pomoćnih historijskih nauka, kao i prikaze i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaje sa stručnih i naučnih skupova iz zemlje i inostranstva. Časopis izlazi u izdanju Društva historičara Tuzla.

Radovi (članci) ne mogu prelaziti obim od 16 stranica i 5 ilustracija, a prikazi i ocjene (kao i drugi prilozi) 3 do 6 stranica teksta. Članci podliježu recenziji od strane kompetentnih naučnika, nakon čega im se određuje odgovarajuća stručna ili naučna klasifikacija.

Struktura članaka mora biti sljedeća:

- ime i prezime sa adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,
- naslov rada,
- Apstrakt na jeziku članaka (oko 400 znakova) sa ključnim riječima (5-10 znakova), koji se donose između naslova i teksta članka,
- tekst samog članka,
- opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku, obima do 2000 znakova sa prijevodom naslova članaka.

Sve vrste priloga moraju biti napisane u elektronskoj formi, u nekoj od verzija MS WORD programa (6.0 i novijima), te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad treba dostaviti u Times New Roman vrsti slova, veličine 12 tačaka za tekst i 10 za fus note (podnožne napomene), na formatu A-4 jednostrukog proreda.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije, slike i druge ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj tehnici. Svi prilozi se dostavljaju na CD-u ili elektronskom poštom, a uz to jedan primjerak autoriziranog teksta na papiru formata A-4.

Časopis izlazi godišnje. Rukopisi koji pristignu Redakciji do 30. septembra objavljuju se u broju za tekuću godinu. Rukopisi se ne vraćaju.

Primjerak autoriziranog rukopisa treba slati na adresu: UG „Društvo historičara" Tuzla, Ulica Birčanskog odreda, broj 105. (za časopis «Saznanja»), 75000 Tuzla, odnosno na e-mail adresu Društva: dh.tuzla@gmail.com ili glavnog i odgovornog urednika: kozar.azem@bih.net.ba

Pisanje bilježaka (podnožnih napomena)

1. ime i prezime autora – normal,
2. naslov knjige, zbornika radova – kurziv,
3. naslov članka – normal,
4. naslov časopisa i novina – kurziv,
5. naslov zakona – kurziv,
6. naziv službenih glasila – normal sa navodnicima,
7. Isto, isti – kurziv.

Citiranje historijskih izvora

Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH S), Fond: Austro-ugarski vicekonzulat Brčko (dalje: AUVK B), Res. No. 12. Omčikus Soretiću, Brčko, 5. 8. 1870.

Citiranje knjiga

Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, Studije i izvori, Planjax, Tešanj, 2003, 35.

Kada se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni: *Isto*, 77.

Kada se ista knjiga citira u kasnijim podnožnim napomenama: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 65.

Citiranje radova iz časopisa

Amila Kasumović, Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910-1918), *Prilozi*, broj 44, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2015, 57.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni. Isto, 59.

Kada se isti rad ponovo citira u kasnijim podnožnim napomenama: A. Kasumović, Carski osmanski generalni konzulat, 66.

Citiranje radova iz zbornika radova

Muhamed Husejnović, Ratna zbivanja na području Srebrenice (1992-1994), *Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini (1992-1995), Zbornik radova*, Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2016, 123.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni: Isto, 125.

Kad se isti rad ponovo citira u kasnijim podnožnim napomenama: M. Husejnović, Ratna zbivanja, 130.

Citiranje članaka iz novina

Formirana jedinstvena vojska BiH, *Oslobođenje,* Izdanje za tuzlansku regiju, br. 2, Tuzla, 8, 9. i 10. juli 1992, 1.

Kada se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni: Isto.

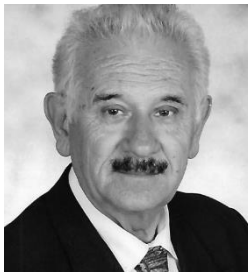
Kad se isti članak citira u kasnijim podnožnim napomenama: Formirana jedinstvena vojska BiH, *Oslobođenje*, 1.

Citiranje interneta

Smail Čekić, Činjenice o agresiji i genocidu u Republici Bosni i Hercegovini, http://bosnjaci.net/prilog.php?pid-29422.htm (16. 10. 2017. u 20:30 sati).

Redakcija

IN MEMORIAM
GALIB ŠLJIVO
(15. 09. 1933. –30. 04. 2022)

Nakon kraće bolesti 30. aprila 2022. godine u 89. godini života preminuo je akademik prof. dr. Galib Šljivo, jedan od najznačajnijih bosanskohercegovačkih historičara, koji se više od pola stoljeća bavio naučnim radom. Značajno je doprinio razvoju bosanskohercegovačke historiografije, obrazovanju nastavnog kadra i podizanju naučnog podmlatka, kojem je nesebično prenosio svoje znanje. Njegov odlazak nenadoknadiv je gubitak za bosanskohercegovačku historiografiju i nauku uopće.

Akademik prof. dr. Galib Šljivo rođen je 15. septembra 1933. godine u selu Brčigovu, općina Rogatica u rudarskoj porodici. S pet godina ostao je siroče. Djetinjstvo je proveo u Sarajevu u Vakufskom domu, odakle je završio osnovnu i učiteljsku školu. S nepunih 17 godina (1950) kao učitelj otpočeo je svoju pedagošku karijeru. Učiteljevao je u mnogim mjestima širom Bosne i Hercegovine, da bi 1. septembra 1961. došao u Orašje i u njemu ostao do 1. aprila 1977, radeći na poslovima direktora osnovne škole, a od 1963. i Gimnazije čijem je osnivanju dao nemjerljiv doprinos. Galib je rijedak primjer naučnog radnika koji je studirajući uz rad završio sve nivoe obrazovanja. Upornost kojom je pristupio svom doškolovanju bila je rijetka, nesvakidašnja. U Sarajevu je 24. septembra 1958. godine završio Višu pedagošku školu i stekao zvanje nastavnika historije i geografije. Studij historije završio je 1963. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Na istom fakultetu okončao je postdiplomske studije 15. maja 1972. odbranom magistarskog rada „Klek i Sutorina u XIX vijeku“, a 15. januara 1975. odbranio i doktorsku tezu „Politika Austrije prema pokretima u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka“ i stekao akademski stepen doktora historijskih nauka. Akademske 1972/1973. izabran je u zvanje profesora više škole na Pedagoškoj akademiji u Banjaluci i u svojstvu spoljnjeg saradnika predavao predmete: Opšta istorija starog i srednjeg vijeka, Istorija jugoslavenskih naroda u starom i srednjem vijeku i Metodika nastave istorije. Od 1. aprila 1977. godine stalno je zaposlen na Pedagoškoj akademiji u Banjaluci u zvanju profesora više škole na nastavnim predmetima: Opšta istorija novog vijeka i savremenog doba, Istorija jugoslovenskih naroda novog vijeka i savremenog doba i Metodika nastave istorije. U zvanje redovnog profesora na univerzitetu u Banjoj Luci izabran je 1991. godine. Osnovao je i deset godina (1979-1989) rukovodio Institutom za istoriju u Banjoj Luci. U nekoliko mandata bio je predsjednik univezitetskih i naučnih radnika Bosanske krajine, zatim član više komisija pri Univerzitetu, predsjednik Izvršnog odbora, te prorektor za nastavu u dva uzastopna mandata. Više puta bio je predsjednik univerzitetskih nastavnika Bosne i Hercegovine. U dva uzastopna mandata obavljao je dužnost predsjednika Saveza istoričara Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Kao predsjednik organizirao je i

pripremio VIII Kongres Saveza istoričara SFR Jugoslavije, u Aranđelovcu oktobra 1983. godine. Za doprinos naučnom izučavanju historije Bosne i Hercegovine 1990. predložen je za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, uslijed nacionalističke euforije 1993. godine je kao Bošnjak otpušten sa Univerziteta u Banjoj Luci da bi se potom nekoliko godina našao u egzilu. Po okončanju rata vratio se u svoj dom u Orašju. Nedugo iza toga angažiran je u svojstvu saradnika na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli i na projektima „Društva historičara" Tuzla. Njegove naučne, moralne i ljudske kvalitete ponukale su Naučno–nastavno vijeće Fakulteta i „Društvo historičara" Tuzla da ga 2005. predlože za redovnoga člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Međutim, ni ovaj, kao ni raniji, prijedlog nije prihvaćen. Na svečanoj sjednici Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti održanoj 7. 10. 2017. u Sarajevu izabran je za njenog redovnog člana. Od 2016. bio je predsjednik novoformirane Akademije društveno-humanističkih nauka u Tuzli, a od osnivanja 2021. redovni je član Bosanskohercegovačke akademije „Kulin ban".

Angažman u nastavi nije smetao G. Šljivi da decenijama strpljivo i sistematski istražuje u jugoslavenskim i evropskim arhivima arhivsku građu kako bi doprinio naučnoj rekonstrukciji bosanskohercegovačke prošlosti. Vremensko razdoblje njegova naučnog interesiranja bilo je burno XIX stoljeće, odnosno posljednjih 100 godina osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini (od 1788. do 1878. godine), ali se bavio i temama iz savremene historije Bosne i Hercegovine. Iza sebe je ostavio izuzetno bogat naučni opus, između ostaloga objavio je 23 knjige, od kojih je jedna imala tri, osam dva, dok su jedno izdanje imale svega četiri monografije. Međutim, ova druga i treća izdanja nisu bila samo puko štampanje prethodnih, nego ih je autor u značajnoj mjeri inovirao, doradio i proširio i kao takve publicirao. Osim monografija je, prema dostupnim podacima, u referentnim historijskim i drugim naučnim časopisima objavio 71 rad većeg i 21 manjeg obila, te 15 prikaza i ocjena. Malo je pojedinaca na ovim prostorima, pa i među historičarima, koji imaju ovako bogat naučni opus.

Za svoj rad više puta je nagrađivan i odlikovan. Za djelo „Bosna i Hercegovina 1813-1826", 17. aprila 1986. dodijeljena mu je nagrada „Veselin Masleša", kao društveno priznanje za radove u oblasti historijskih nauka. Dobitnik je Plakete SO Orašje (1967), Ordena rada sa srebrnim vijencem (1973), Plakete Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca i drugih naučnih i društvenih priznanja.

Akademik Šljivo svoje pisanje zasnivao je prevashodno na arhivskoj građi. Od prve monografije izgrađivao je svoj, čitaocima, bilo da se radilo o stručnjacima ili laicima, dopadljiv stil izražavanja koji je lahko čitljiv, logičan i nadasve razumljiv do u detalje. Naučni opus izdigao ga je u naučnika svjetskog glasa. Bio je to neumorni pregalac koji je samo nekoliko dana prije smrti u našem posljednjem razgovoru, promišljao o novim naučnim projektima. Sve u svemu, Galib Šljivo zasigurno će ostati jedan od najučinkovitijih bosanskohercegovačkih i eks jugoslavenskih historičara.

Redakcija

IZDAVAČ
UG „Društvo historičara“ Tuzla

ZA IZDAVAČA
Prof. ddr. Azem Kožar

LEKTOR
Elma Brkić, prof.

KOREKTORI
Mihad Sakić, prof.
MA Zenita Fazlić-Jaganjac

PREVODI
MA Enis Redžepagić

ŠTAMPA
„PRINTAS“ d. o. o. Srebrenik

ZA ŠTAMPARIJU
Almir Selimović

TIRAŽ
500 primjeraka

Izdanje ovog broja Časopisa finansijski su podržali: Ministarstvo za kulturu, sport i mlade Tuzlanskog kantona, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Fondacija za izdavaštvo Sarajevo.